

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BIRGITTE POSSING

GYLDENDAL

Viljens styrke

NATALIE ZAHLE · En biografi

Bind 2

Birgitte Possing

Viljens styrke

NATALIE ZAHLE –
En biografi om dannelse, køn
og magtfuldkommenhed

Bind 2

Gyldendal

Viljens styrke

© 1992 by Birgitte Possing

Omslag: Sven Reiner Johansen med brug af August Jerndorffs
maleri af Natalie Zahle

Bogen er sat med Garamond hos GB-sats, København
og trykt hos Nordisk Bogproduktion A.S. Haslev

Printed in Denmark 1992

ISBN 87-01-69934-2 (kompl.)

Denne afhandling er af Det humanistiske Fakultet
ved Københavns Universitet antaget til offentligt
at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Dekan Jan Riis Flohr, 7. januar 1992.

Forsvaret finder sted den 8. maj 1992
i Anneksauditorium A, Studiestræde 6.

Tak til
Statens Humanistiske Forskningsråd
for støtte til udgivelsen

Arvepleje og retræte 1887-1899

Natalie Zahle fyldte nu 60 år, og hun begyndte så småt at tænke på at trække sig tilbage. Selv om hun var fysisk stærkere end de fleste og stadig ikke veg tilbage for at vikariere for de lærerinder, der var syge, meldte tanken om, hvordan hun skulle finde sin efterfølger og forme sit eftermæle sig stadig oftere hos hende [1].

Ikke blot drømmen om magten, – også drømmen om at skrive sit navn ind i historien havde spiret i hendes tyveårige sind. I det omtalte digt fra oktober 1847 forestillede hun sig at udføre en stor dåd, som hun kunne smykke sit levned med:

„Mens andres Lykke kom og svandt,
mit Navn til evig Tid jeg bandt,
og undrende, ydmyge Blik
til Løn jeg for min Storhed fik!“ [2]

Allerede før sin 60 års fødselsdag var Natalie Zahle ret sikker på at have bundet sit navn til danmarkshistoriens række af indflydelsesrige mænd og kvinder. Men hun kunne naturligvis ikke være sikker på, hvordan navnet „Natalie Zahle“ ville klinge i eftertidens øren, så lidt som hun kunne vide, hvad vi ved i dag, nemlig at venner og fjender ville mødes i samdrægtig taknemmelighed over hendes livsværk, og i en stille, fælles overenskomst kun huske hendes storhed og kærlighed. Mens menneskelige „dårskaber“ som forstokkethed, ærgerrighed og snobberi, der med tiden blev stadig mere fremherskende hos hende blot blev udeladt af historien. Hun havde jo sådan set al mulig grund til at være nervøs over, i hvilket lys hendes navn ville blive stående i historien. Både den stærke bundethed til en sikker kristen tro og den romantiske enhedskultur, som

hun var en trofast bærer af, var under opløsning rundt om i samfundet her ved udgangen af det gamle og indgangen til det nye århundrede. Hun havde mødt trods fra sine egne og havde grund til at være bekymret for, hvordan de værdier, som hun havde kæmpet for, ville overleve.

Det betød ikke, at hun kun omgikkes sine meningsfæller, men hun satte naturligvis stor pris på at have visse værdier tilfælles med sine nære bekendte. Mange af dem var i øvrigt etablerede eller kommende anerkendte kulturpersoner. Natalie Zahle havde altid haft næse for at blande sig med indflydelsesrige personligheder. Da brygger Jacobsen døde pludseligt i Rom den 30. april 1887 var det årlige skoleprogram for N. Zahles Skole netop under trykning, men Natalie Zahle bremsede arbejdet, så hun kunne nå at få sin nekrolog med:

„Vi kunne ikke slutte uden at bringe denne sjældne Fædrelandsven Tak for, hvad han har været, ogsaa for denne Skole“ (...) „for hele Livet inden for (Skolens) Mure, for dens Aand og dens Gjerning havde han Tanke og Hjerte, saa vi i Sandhed i ham tabe en lige saa alvorlig som trofast Ven“ [3].

Brygger Jacobsen havde jo været een af institutionens to voldgiftsmænd, og hun måtte nu finde en anden i hans sted. Valget faldt på dr.phil. Johannes Steenstrup [4], som hun forgæves i flere år havde tigget og bedt om at undervise og overvære eksaminer på hendes skole [5]. Dette valg var ikke helt tilfældigt. Den romantiske og individualitetsplejende historiker, Johs. Steenstrup var en stor beundrer af brygger Jacobsen, fordi dennes selvlærte succes i det frit konkurrerende erhvervsliv „parredes med åndeligt format, romantisk krav om selvudvikling og alsidighed samt idealistisk tro på samfundsfølelsen hos statens borgere“ [6]. Den 11. maj 1888 skrev Natalie Zahle og spurgte ham, om han ville indtage den vigtige post i forholdet til hendes skole, hvor han sammen med Carl Ploug skulle afgøre eventuelle stridsspørgsmål inden for skolens bestyrelse. Han svarede prompte ja-tak til den „megen Ære og Tillid“ [7]. Æren og tilliden var nu også på Natalie Zahles side. Johs. Steenstrup blev Danmarks første videnskabelige kvindehistoriskriver [8], og han skulle siden komme til at rejse hende et meget flatterende minde i „Den danske Kvindes Historie“ fra 1917 [9]. Hans forelæsningsrække over „Kvindernes Historie i Danmark fra de ældste Tider til 1913“ startede i 1911, så det kunne Natalie Zahle selvfølgelig ikke vide noget om dengang. Men hendes næse for at få mennesker, der siden blev berømte, i sit sold, slog

ikke fejl, da hun valgte Steenstrup som sin voldgiftsmand. Bekendtskabet med ham fik en heldig virkning på hendes eftermæle.

Gennem tiden havde hun fået en udbytterig faglig kontakt til Ernst Trier og hans familie og lærere på Vallekilde Højskole [10], men hun var formodentlig endnu stærkere personligt knyttet til Ludvig og Charlotte Schrøder på Askov Højskole. I alt fald hvis man skal dømme efter brevvekslingen mellem dem [11]. I Vartovmenigheden var Natalie Zahle blevet stærkt knyttet til det grundtvigianske miljø. Dog var det især igennem Schrøders på Askov, Nørregaards på Testrup Højskole og deres dertil knyttede lærere, at hun sikrede sig denne tilknytning. Vi ved, at Natalie Zahle satte pris på at blive husket som højskolekvinde. Hun satte lige så stor pris på venskabet med Ludvig Schrøder og på samtalerne med ham „som Ven i al Stilhed“ [12]. Over for ham og hans kone gav hun udtryk for at være mere grundtvigianer end national-liberal, ja hun betroede dem engang, at hun – selv om hun ærede Carl Ploug for hans kunst og hans privatliv – af og til gemte hans blad „Fædrelandet“ væk for at skjule hans haarde Ord“ [13]. Denne nære ven og „anfører for det danske folk“, som hun engang i begyndelsen af 1870'erne havde kaldt ham, kritiserede hun nu i firserne over for sine grundtvigianske venner. Spørgsmålet var da, hvem hun faktisk følte sig mest knyttet til og overensstemmende med: Havde hun skiftet holdning, eller skiftede hun politisk sind og ansigt, alt efter hvem hun talte med?

Et bevæget efterår

I efteråret 1887 var hun inviteret til det årlige „Lætermøde“ på Askov Højskole [14]. Men da hun indimellem havde lidt af svimmelhed og hold i ryggen, var hendes kære fæller lidt bekymrede for at lade hende rejse alene. Da hverken Henriette Skram eller andre af hendes betroede lærerinder havde tid til at følge hende, spurgte hun da Schrøders, om de havde noget imod, at husfællen, Ingeborg Vinderen, kom med hende, selv om Ingeborg selv syntes, at hun var „ingenting“ i forhold til de andre. Natalie Zahle omtalte denne husfællens „Intethed“ lettere ironisk, men understregede den ikke desto mindre et par gange i brevet til Schrøder. Ingeborg Vinderen fik dog lov at komme med og opleve atmosfæren på højskolen, og de var begge glade for besøget [15].

Det var ellers et bevæget efterår. I slutningen af juli måned var to af hendes tidligere elever og kære veninder døde med en lille uges mellem-

rum. Til sin bekendt, forfatteren P.A. Rosenberg [16] betroede hun sin sorg over tabet af de to kvinder, begge kun 45 år gamle [17]. Men sorgen var iblandet glæde og taknemmelighed, idet de to, Margrethe Lange og Louise Frank, havde testamenteret et legat på 40.000 kr. til skolen. Det skulle forvaltes af skolens bestyrelse, og renterne uddeles i livsvarige portioner på 300 kr. til lærerinder eller forstanderinder, der i mindst 5 år havde været knyttet til skolen. Dog ville halvdelen af renterne indtil videre tilfalde nogle bestemte slægtninge [18]. Margrethe Lange [19], der var datter af generalmajor Lange, havde været elev hos Natalie Zahle, siden hun havde gået i barneskolen fra 1852. Derefter havde hun taget uddannelsen som privatlærerinde her og selv været lærerinde i botanik på skolen i 10 år, indtil 1876. Det var her, hun mødte Louise Frank [20], der som forældreløs også lod sig uddanne som privatlærerinde. Louise Frank arbejdede i Natalie Zahles husstand i flere år, dels som medhjælperinde i pensionatet, dels som klasselærerinde. De to unge kvinder „sluttede et varmt Venskab“, og da Margrethes moder, generalinden, døde i foråret 1876, flyttede Louise Frank væk fra skolen hen til Margrethe Lange for sammen med hende at passe generalmajorens hjem. Margrethes og Louises indbyrdes kærlighed var af den slags, som døden ikke slår i stykker, og da Margrethe Lange lå for døden i foråret 1887, lod de Natalie Zahle vide besked om grundtrækkene i deres fælles testamente. Ved den lejlighed sagde Margrethe Lange til Natalie Zahle, at „hun havde undfanget Tanken i Tak til den Skole, hvor hun havde følt sig saa lykkelig, og hvor hun havde fundet sin trofaste Veninde, Louise Frank“. Louises trofasthed viste sig ved, at hun ikke blot fulgte hende til, men også i døden [21].

„Kærlighedsgaven“ fik navnet Frkne. Margrethe Langes og Louise Franks Legat. Kærlig hengivenhed, indbyrdes troskab og fælles hjem for to kvinder, var ikke usædvanligt blandt tidens intellektuelt, kunstnerisk og politisk søgende kvinder. I disse kvindemiljøer syntes det næsten mere at være normen end undtagelsen, at to kvinder delte hjem. De adskilte sig kun fra andre kernefamilier ved at være af samme køn og som regel begge udøve et erhverv. Ofte tog de som nævnt plejebørn til sig. Natalie Zahle selv delte hus og hjem med flere kvinder. Sine sidste mange år var det med Ingeborg Vinderen, og hun var omgivet af par, f.eks. flyttede Hansine Gerdtzen sammen med Christiane Lund, komtesse Moltke sammen med Elise Bay og komtesse Georgine Knuth [22] sammen med Ingeborg Simesen. Augusta Fenger delte sin tilværelse med Marie Topsøe til dennes død i 1893, hvorefter hun boede sammen med frk. Manicus Hansen i 30 år [23]. Den samme måde at dele tilværelsen på sås blandt tidens

kvindelige kunstnere, f.eks. Emilie Mundt og Marie Luplau, Johanne Krebs og Anna Koefoed [24]. Henriette og Erik Skrams søster, Emma, levede sammen med Wilhelmine Brun, kaldet Minne [25].

Langes og Franks store legat var et usædvanlig håndgribeligt bevis dels på denne indbyrdes hengivenhed, dels på kærligheden til „sagen“. Den sag, der handlede om udvidelse af kvinders (ud)dannelsesmuligheder.

Legatet var usædvanligt, fordi kvinderne som regel ikke havde mange midler at slå om sig med. Vilhelmine Sarauw [26] tog sig af at ordne de kære afdødes efterladenskaber, og for hende beskrev Natalie Zahle omhyggeligt hver eneste lille ting i boet, fra ur til kjoler og linned, som de havde efterladt på skolen [27]. Men selv om testamentets ordlyd tilsyneladende havde været klar, forløb opgørelsen af boet ikke gnidningsfrit. Louise Frank havde i den uge, hun havde levet længere end Margrethe Lange, disponeret over to legater til personer uden for N. Zahles Skoles kreds. Derfor kunne bestyrelsen ikke uddele noget legat i 1888 [28]. Men det følgende år blev det Natalie Zahle for meget. Hun skrev til en repræsentant for familien Lange, at hun var ked af de misforståelser, der var opstået af „Margrethe Langes kjærlige Mening“. Nu var hun nemlig blevet usikker på, om det ikke snarere var i „Testatricernes Aand“, at „Nydelsen af de skiænkede Legater skulde komme en eller anden iblandt Skolens Lærerinder tilgode i en overskuelig Fremtid, eller med andre Ord, medens endnu nogle af os levede, som M. Lange og L. Frank havde kjendt og holdt af“. Natalie Zahle var utilfreds og satte sine advokater til at udrede sagen og sikre Zahle-lærerindernes interesser [29].

Vi kender ikke familien Langes svar, men allerede i 1890 kunne skolebestyrelsen uddele første legatportion på 150 kr. til en af sine egne, frk. Marie Brynjulfson [30]. Hun skulle modtage dette beløb årligt, så længe midlerne tillod det [31]. Næste år blev beløbet forhøjet 100 kr. på Natalie Zahles forslag [32], og fra 1893 deltes legatet mellem to Zahle-lærerinder [33]. Så sent som i 1969 blev frkne. Langes og Franks legat uddelt. Da var mange andre legater kommet til, bl.a. Ingeborg Vinderens, Henriette Skrams, Minne Bruns, Martha Steinthals, Marie Ringbergs og Comtesse G.F.V. Knuth's legat [34]. Lange og Frank var de første. Både dette legat og alle de følgende vidnede om en stor taknemmelighed for uddannelsen og en klar bevidsthed om behovet for økonomisk understøttelse til de kundskabstørstende kvinder.

Til sin fødselsdag i 1897 fik Natalie Zahle en stor „Kærlighedsgave“: et legat for „Lærerinders Uddannelse i Anledning af N. Zahles 70nde

Aars-dag“. En komité, som bl.a. bestod af taknemmelige lærerinder, havde sørget for indsamlingen. Natalie Zahle blev dybt rørt og udtrykte sin taknemmelighed over for alle bidragydere i et trykt takkebreve [35].

Det fri, rummelige princip

Natalie Zahle var ikke kendt for at tilhøre de kredse, der bevægede til og forsvarede det moderne gennembrud i dansk litteratur og kultur. Det gjorde hun heller ikke. Hun skrev så tæt på sandheden om sin indstilling til dette i 1914-biografien, som hun kunne, da hun understregede, at det 20. århundredes samfund så næsten mørkere ud end før kvinde-eman- cipationens tid på grund af „den aandelig nedbrydende, afkristnende, uetiske Litteratur fra Halvfjerdserne i forrige Aarhundrede“. Hun mente, at denne litteratur havde hånet hjemmet, forherliget skilsmisserne, latterliggjort troskaben og blottet alle dårlige sæder. Den var en „ind- brydende Strøm af Uhumskhed og halvtildækket Nøgenhed“ [36].

På den anden side var hun den ivrigste fortaler for, at alle tidens strømninger, uhumskheder eller ej, åbent skulle have plads i under- visningen på hendes skole. Det kunne ikke nytte at lade, som om de ikke eksisterede. Da hendes tidligere forstander for artiumskurset, S.L. Tuxen i 1888 havde forladt hendes skole til fordel for pladsen som forstander for arvefjenden Femmers Kursus [37], reagerede hun skarpt på hans forslag om et statsligt indgreb i den frie litteraturlæsning i lærerindeuddannel- sen. Sådan et forslag præsenterede han efter kun at have siddet kort tid i den femmerske forstanderstol.

Som forsvar for lærerindernes frie litteraturlæsning skrev hun et pas- sioneret, personligt brev til Kultusministeriets departementschef A.F. Asmussen, hvori hun bad ham tænke på, at S.L. Tuxen burde have ventet med sit forslag, „til han havde nogen mere Erfaring paa dette Omraade“ [38]. Til almindelig forberedelseseksamen var det fortrinligt og på sin plads at lave begrænsninger. Men for lærerindekandidaterne var det en anden sag: „De møde modnere, ville ofte have Alm. Forberedelses- eksamen som Grundlag – her maa *Alsidigheden* være Lov“.

I „privat Fortrolighed“ tilføjede hun: „Saavidt jeg skjønner, repræsen- terer Tuxen det knappe og fastlaasede, jeg og mine det rummelige og frie Princip. Som saadan har han som Led i en stor Institution haft sin klare Betydning – skulde hans Principper blive de raadende for vor Lærerud- dannelselse (...) maa jeg efter mine Ideer i høj Grad beklage det“. Hun

pointerede videre, at denne rummelige, frie undervisning havde givet impulser til studier for kvinder som f.eks. Henriette Skram, Bertha Hahn, Katrine Lønborg, nu afdøde frk. Schönau og Ida Falbe-Hansen. Dette måtte da borge for kvaliteten. Hun var ikke et sekund i tvivl om, at den knappe læsning ødelagde „den fyldigere, ansporende Interesse“. Princippet var så væsentligt for hende, at hun underbyggede sine argumenter med de største armbevægelser: „Skulde jeg gaa i Graven slagen paa dette Omraade, hvor mit Livs Kamp har staaet, kan jeg ikke sige Dem, hvor stor min Sorg vilde være“ [39].

Man kunne måske undre sig over, at Natalie Zahle med sin uforbeholdne mening om halvfjerdsernes „uetiske“ litteratur forsvarede dette frie, rummelige princip. Paradoksalt nok hang det snævert sammen med hendes tro og hendes dybeste overbevisning om, hvordan en kristelig vejledning i skolen kunne forberede elever og lærere på at styre sig sikkert igennem en hvilken som helst farefuld sump. Hun var klar over, at hun her indtog et særstandpunkt, og hun redegjorde omhyggeligt for sit synspunkt over for ministeriets departementschef:

Så længe stat og kirke ikke var adskilte, så længe måtte religionen „bæres højt op i Skolen“. Derfor skulle læreren have lejlighed til at skaffe sig en „større bibelsk Uddannelse „end den, der nu blev ham til del på seminariet. Og hun fortsatte: „Bliver vor Lærerstand afkristnet – og jeg tror, den er mere paa Vej dertil, end mange aner – saa vil det se farligt ud for vort Folk“. Det var ikke nok med en „blot human-etisk eller filosofisk-pædagogisk Dannelse“, mente hun.

For da ville læreren stå i fare for „at blive stikkende i Halvdannelsen og at behage sig selv i de løse Kritikker, der bære bort fra al Autoritet, for ydmyg Bekendelse og stille, trøstig Levevandel. Men denne Lære er farlig for Børnene. Vor Tid er jo fuld af Kritik ogsaa inden for Religion og Kristendom. Jeg siger ikke: Lad os undgaa den! Men jeg siger: Lad os ved troende Vejledning komme *igennem* den, saa vi uskadte se tilbage paa den! Lad os ikke blive stikkende i dens Sumpe og derfra sprede dens Gift ud over de Unge, men lad os igennem ordentlig, redelig Vejledning blive klare paa 1) hvad der maa indrømmes 2) hvad der endnu kun er Paastande 3) hvor ufarlig tilsidst dog al den Kritik er for den sande Kristendom“ [40].

Natalie Zahle var af sit fulde hjerte uenig med den moderne bibelkritik, og hun så – med rette – tidens tendens til „afkristning“ af den danske lærerstand vinde hurtigt fodfæste, men hun vaklede ikke i sin overbevisning om, at en „troende Vejledning“ af unge skoleelever såvel som

modnere lærer(inde)kandidater udstak en sikker kurs for vejen ud af de farlige vande. Hun troede vel endnu på, at det moderne gennembrud var en fase – en tid, der skulle overstås, ja, måske ligefrem en slags prøve, som menneskeheden skulle bestå. Og dermed overstå.

På samme måde kunne hun roligt lade selv sine yngre elever læse de sjofelheder, der med mere eller mindre seksuelle undertoner optrådte i Holbergs komedier, blot det skete under den rette, taktfulde vejledning. I december 1891 blev hun direkte spurgt af ministeriet, om hun mente, at man kunne forsvare at læse Holberg med unge piger, der læste til almindelig forberedelseseksamen [41]. Anledningen var, at en bestyrer af en af byens kvindelige realskoler havde bedt ministeriet om en ændring af bestemmelserne af 30. august 1881 for denne eksamen, hvori der krævedes opgivet 2 komedier af Holberg. Bestyreren mente, at ingen af Holbergs komedier egnede sig til børns indgående læsning på grund af „de i dem ideligt forekommende Platheder“. „Børnene“ var de unge mennesker i puberteten.

Inden hun udtalte sig, sendte Natalie Zahle ministeriets brev til høring hos sine litteraturlærere og lærerinder. Frederik Rønning [42], Ida Falbe-Hansen, Ingeborg Simesen, Vilh. Andersen [43] og Christiane Lund. Med mere eller mindre personlig afsky for Holbergs „uhøviske Ekspressioner“ gav de enstemmigt udtryk for dyb beklagelse, hvis disse uhøviskheder skulle give anledning til at forbyde læsning af Holberg på skolen. Ingen af Natalie Zahles medarbejdere var i tvivl om, at Holbergs komedier udgjorde en uomgængelig del af dansk litteraturarv: Med udvisning af „lidt Takt“ kunne man sagtens overvinde de vanskeligheder, der formentlig mest ville opstå ved undervisning af unge piger, og ikke mindst hvis deres undervisning blev ledet af en yngre mandlig lærer. Ida Falbe-Hansen mente endda, at læsningen af disse komedier *netop* var et fortrinligt middel til elevernes udvikling i denne alder.

Disse svar passede fint ind i Natalie Zahles kram. Hun kunne på baggrund af sine læreres og lærerinders udtalelser selv svare ministeriet i en diplomatisk argumenterende, men klart konkluderende tone:

Hun ville ikke afvise sin skolebestyrer-kollegas indvendinger mod Holberg-komediernes optræden til den almindelige forberedelseseksamen som urimelige eller ubetimelige. Men når det var sagt, regnede hun det betydningsfulde ved at disse komedier blev gennemgået for unge mænd og kvinder for så stort og uafviseligt, at hensynet til „Plathederne“ og vel alvorligere ulemper, måtte vige i forhold til det større: „dansk Ungdoms Kendskab til de største danske Digteres største Værker“. Og

hun fortsatte:

„Det er jo nemlig ikke „Platheder“ alene, hvorom der er tale, det er „Slibrigheder“, ja en saa let Behandling af „sædelige“ Forhold, at der vel for en Mand lige overfor Drengene og for en Kvinde lige overfor unge Piger kan komme Tilfælde, hvor han eller hun i Alvor bør lade sine Elever føle og forstaa, at stygt er stygt, at en Slibrighed er en Slibrighed, hvad enten den skrives af Holberg eller hvilken som helst anden Storhed, eller den fjases med i Fripostighed af (en) hvilken som helst Ubetydelighed. Det gælder for enhver Skole i stor Samvittighedsfuldhed at vælge sine Vejledere paa ethvert Punkt, men vistnok ganske særligt, hvor der er tale om poetiske Værker i ethvert Sprog“.

Det var altså ikke selve skriftet, der skulle afgøre, hvad der skulle være tilladt at læse i skolerne, fordi „Værk paa Værk“ da ville falde bort fra den unges læsning. Det var behandlingen af skriftet, der var afgørende. Det var vejlederen, som skulle være sig sin opgave bevidst. Under disse forudsætninger „se vi kun med Glæde Anordningen af 30. August 1881 Paragraf 4 staa ved Magt“, konkluderede hun [44].

Bekymring for anerkendelse

En af de første dage i maj 1889 fik Natalie Zahle et brev fra rigsarkivar A.D. Jørgensen [45], den mand, der efter hende og Herman Trier havde gjort sig til Anna Hudes velgører og talentplejer. A.D. Jørgensen var på dette tidspunkt en fremtrædende arkivar og blev fra samme år udnævnt til rigsarkivar. Jørgensen og Zahle havde nylig mødt hinanden hos en bekendt, og her havde hun fortalt ham om, hvordan hun mistede sine forældre som 10-årig og siden havde følt sig „meget ene og slægtløs i Verden“. Nu kunne han fortælle hende, at de to i virkeligheden var fætter og kusine. Han sendte hende en udskrift af en slægtstavle, der gik 7 generationer tilbage. Igennem Natalie Zahles farmoder, Christina Es-marchs (1762-1827) fader, Henrik Kr. Esmarch (1718-1782), kunne den kødelige forbindelse mellem Natalie Zahle og rigsarkivaren spores [46].

Natalie Zahle var lykkelig. På grund af sin bedrøvede følelse af slægtløshed blev hun grebet af „Tak og Rørelse“, når et menneske gjorde hende opmærksom på et slægtskabsforhold, om det så var nok så langt ude. Hun skrev derfor taknemmeligt til A.D. Jørgensen og fortalte om sit livs enegang. Om hvordan hun som 17-årig til en Himmelbjergsfest var blevet forestillet for sin eneste broder, „som Forholdene havde ude-

stænget“ hende fra under deres opvækst. Senere, da hun skulle bygge skolen, dukkede nogle fætre Bøttger op paa mødrene side. „Men næsten en Broder er fra den Leilighed af min Fætter Højesteretssagfører Fr. Zahle bleven for mig. At jeg nu ogsaa i fjærnt Led bliver anerkjendt af A.D. Jørgensen, maa De tro, er mig en lige stor Ære og Glæde“ [47].

Det var ikke meget, hendes kødelige broder, Peter Christian, fyldte i denne familie-beskrivelse i betragtning af, at de havde haft jævnlig kontakt gennem hele deres voksentilværelse. Natalie Zahle gav nu knap 62 år gammel indtryk af, at hun ikke havde været særlig tæt på Peter Christian. Fætteren Fr. Zahle havde overtaget pladsen som broder. Han var ligesom rigsarkiver A.D. Jørgensen et mere passende familieskab end den politisk opfarende og socialt utilpassede Peter Christian Zahle.

Natalie Zahle var nu så kendt og agtet en skikkelse i det københavnske borgerskab, i kulturelle kredse og blandt skolefolk, at en gryende interesse for biografisk indblik i hendes tilværelse var vakt. For hende var der derfor gode grunde til at kunne præsentere – ikke blot det flotte værk, som alle jo kunne tage og føle på – men også et livsforløb, der kunne vække beundring og undren. Men det var vanskeligt, for Natalie Zahle var lige så beskeden, som hun var selvhævdende i iscenesættelsen af myten om sig selv.

I december 1889 bad Herman Trier om en skildring af hendes livsvirksomhed til tidsskriftet „Vor Ungdom“, som han jo redigerede. I sit svar takkede hun for æren, men syntes ikke, at tidspunktet var det rette: „Er jeg ikke bleven temmelig meget omtalt allerede!“, spurgte hun og fortsatte: „Skal noget frem i en nærmere Tid, maa det være min Virksomhed som en Del af Tidens Historie, min Skoles (: min og mine vigtigste Medhjælperes Stræben og Ideer) – slet ikke mig personlig.“ Hvis hendes biografi imidlertid skulle skrives i det pædagogiske tidsskrift, så hun det helst udført af Henriette Skram, når denne „blot ikke for meget vilde gaa let hen over, hvad hun selv har spillet for Rolle i denne Historie“. Men foreløbig ville hun dog foreslå, at „lade alle Penne hvile her“ [48].

Hvorfor denne opsættelse af et forehavende, som Natalie Zahle ikke kan have tvivlet om ville blive iværksat en dag?

Året efter fik hun en henvendelse fra Julie Meyn [49], som ville skrive om hende i et fransk kvindeblad. Igen takkede Natalie Zahle for den venlige erindring, men forklarede, at hun altid var lidt undseelig ved disse offentlige omtaler af sig. Hun var ikke sikker på, om hun havde gjort sig fortjent til dem: „Stundom, naar jeg bliver imødegaaet eller overset, kan der rejse sig hos mig en vis Selvfølelse og Bevidsthed om, i Sandhed at

have virket noget for dansk Kvinde- og Skolesag. Men i Alm. føler jeg mig ringe i min Gerning, lille i min Kraft og bange, naar nogen vil fremhæve mig, og hører med en vis Gru, at man har omtalt eller skrevet om mig. Det er især lige overfor mange af mine langt betydeligere Medarbejdere, at jeg kan føle mig trykket, og at jeg kan lide lidt ved, at jeg ved min Stillings Overordnethed ligesom skygger over dem, ikke giver dem Plads nok, – kort ligesom staaer i Vejen. Altid er min Bøn, at jeg saa betids maa trække mig tilbage, at jeg kan i Stilhed, uden Travlhed, komme til at se til og hædre som takke de andre“ [50].

Her var den igen: Mindreværdsfølelsen over for de kvinder, som var hendes egne elever, nære venner eller medarbejdere. Dem, som havde høstet frugterne af den uddannelse, som hun havde organiseret for dem. Det var, som om hendes flid og optagethed som administrator og grå eminence i kvindernes kundskabs-*emancipation*, havde slået hul i den selvfølelse, der ellers ikke manglede hos hende i situationer med bitter modvind. Hun havde ikke haft tid nok til egne studier og følte sig ikke fagligt eller teoretisk på niveau med sine åndelige døtre og førstegenerationselever. Derfor brød hun sig ikke om at blive fremhævet på deres bekostning.

Men hun var også lidt sippet over for blotlæggelse af såvel privatliv som tanker, der ikke oprindeligt var tænkt for offentliggørelse. Det betroede hun sin gode ven Henrik von Nutzhorn [51], da han havde bedt om lov til at publicere et af hendes breve til en planlagt mindebog om C. Berg [52], der var Nutzhorns svoger:

„Jeg skyr denne Offentliggørelse af Breve og har netop – efter Læsning af Fru Heibergs, Clara Raphaels, Birkedals og andres Memoirer – i denne Tid sagt: Gud fri mig for sligt“ [53].

Hun brød sig ikke om, at offentlighedens øjne skulle nidstirre hendes person. Hun virkede næsten sky, hvad angik hendes personlige tilværelse. En skyhed, der måske kunne forklare, hvorfor hullerne i hendes ellers velbevarede brevsamlinger i dag leder tanken hen på, at hun selv kunne have lagt et røgslør over sit private levnedsløb. Alligevel var hun, som vi har set, langt fra noget genert menneske. Tværtimod kunne hun – sammenlignet med sin samtids forestillinger om kvinders opførsel – ligefrem virke ubeskeden i sine fordringer, når hun optrådte som hærfører for sin skoles sag. Ikke engang over for statens embedsmænd generede det hende at puste sig op.

Dette viste sig i en sag, hvor J.Th. Huus fra Femmers Kursus var blevet udnævnt som den danske stats repræsentant ved en rejse til forskellige europæiske øvelsesskoler. Natalie Zahle blev voldsomt ophidset over, at den danske regering ikke havde indbudt en repræsentant fra *hendes* skole. Da hun gennem Anna Hjort fik at vide, at ministeriets embedsmænd fandt dette forlangende, som hun i utvetydige vendinger havde forelagt ministeriet, ubeskedent, argumenterede hun længe og inderligt for, hvorfor det omvendt var upassende af ministeriet at omgå hendes skole i en sådan rejse-sag [54].

I det stykke var hun ganske bevidst om sit værd. Hun ville da også hellere end gerne have den berømte portrætmaler August Jerndorff [55] til at forevige sig, og han startede på arbejdet i sommeren 1889. Men dér var han blevet sat på en vanskelig opgave. Hver gang, han meldte sin ankomst, satte hun „et rent fortvivlet Ansigt op“, fordi hun var for optaget til at sidde model for ham. Og – som hun skrev til ham – han kunne jo ikke være tjent med at portrættere hende i en tid, hvor hendes hjerte var fuldt af bekymring, og hvor hun vidste, at hun behøvede hver time til sin gerning. Men hun håbede da, at det blev bedre i begyndelsen af 1890. I et PS bad hun ham i mellemtiden fjerne „Udkastet“, dels fordi det stod til gene for dem i arbejdsværelset, dels fordi hun „indtil videre (ønskede at) holde det borte fra Folks Blikke“ [56].

Hvad hun egentlig syntes om det færdige portræt, ved man ikke. Men hun blev frygtelig uenig med Jerndorff, fordi han insisterede på at sætte billedet på udstilling. Hun havde under malingen stillet den „uforgribelige Betingelse“, at Jerndorff ikke udstillede billedet. „Ogsaa den pompøse Indfatning er mig som Udstillingsgenstand vedvarende imod – men De vil jo slet ikke være barmhjertig mod mig“. Hvis han nu gjorde det alligevel, da ville hun som den sidste betingelse forlange, at der intet stod i programmet, der kunne henlede opmærksomheden på hende, „*men ene og alene: Portrait*“ [57].

Natalie Zahle fik sin vilje, og hendes billede blev ikke udstillet på Jerndorffs sædvanlige årlige udstilling på Det kongelige Akademi [58].

På trods af embedsmænds ubehag over skolepionerens ubeskedenhed havde kultusminister J.F. Scavenius indstillet hende til fortjenstmedaljen i guld, som i sølv eller guld kunne tildeles mænd eller kvinder for særlig udmærkede fortjenester. Nogle måneder efter at ministerens efterfølger, A.H.F.C. Goos var tiltrådt, gik sagen igennem, og hun fik den fine anerkendelse, som glædede hende ubetinget. Samtidig fik hun et hav af lykønskninger og bekræftelser på, at hædersbevisningen var havnet på

rette sted [59].

Som tak gik hun i audiens på højeste sted, hvor hun blev modtaget af kronprinsen, der var stedfortræder for sin bortrejste fader Christian IX. Under audiensen fattede kronprinsen nærmere interesse for hendes skole, som han gerne ville opleve under dagens dont. Den 11. januar 1892 aflagde majestæterne for første gang visit på N. Zahles Skole. Dette blev da startskuddet til en række besøg fra Kongehuset de efterfølgende år. Kronprins Frederik, kronprinsesse Louise og datteren prinsesse Louise blev dybt fascinerede af livet og undervisningen i skolen, mens Natalie Zahle omvendt blev så betaget af især de kvindelige kongelige højheder, at „hun vist paa mangfoldige Puncter stødte an mod den rette Etikette“. Hun var bange for, at prinsesserne skulle kede sig ved al den lærerinde-undervisning, og det gjorde hende fortumlet og fik hende til at glemme „alle underdanige Hensyn“. Hendes kejtede brud på etiketten gentog sig et par måneder senere, men hun undskyldte sig med, at hun stadig var rekonvalescent efter vinterens slemme influenza. Flere steder omtalte hun denne influenza, der havde hærget skolen og byen og nedlagt – ikke blot hende selv, men også mange af hendes medarbejdere [60].

Men måske faldt den kongelige familie netop for denne ivrighed og kejtedhed. I hvert fald knyttedes i de kommende år en nær forbindelse mellem N. Zahles Skole og Kongehuset, som aflagde jævnlige besøg i Nørrevoldgade 7. En periode underviste Henriette Skram og Hansine Gerdtzen prinsesserne på slottet [61]. Mange årtier efter var dronning Margrethe II, dengang prinsesse, elev på skolen [62].

At holde sine følelser i tømme

Den konflikt om plejesønnen Ludvig, der i 1886 var opstået mellem Natalie Zahle, Elise Bay og Nelly Moltke, havde gjort ondt. Men den var ikke værre, end at Natalie Zahles stærke følelsesmæssige bånd til veninderne på langt sigt sejrede over skuffelsen. Både personligt og institutionelt havde hun interesse i at fastholde forbindelsen til dem. Tilknytningen af Komtesse Moltkes Børgerskole for Pigebørn til buketten af Zahle-skoler gav institutionen N. Zahles Skole et præg, der rakte ud over den sammenhængende enhedsskole for piger og unge kvinder fra borgerskabet og middelklassen. Hos Moltke kom piger fra de lavere sociale lag, og denne overskridelse af klassegrænserne gav kun endnu mere nationalt pondus til institutionen. Det passede overbestyrerinden strålende.

Helt bogstaveligt investerede hun økonomisk i „Borgerskolen“ allerede ved indflytningen i den nye bygning i 1877. Uden at Th. Moltke kendte noget til det, søgte Natalie Zahle under regnskabsforhandlingerne med sin fætter at skabe særligt gunstige husleje-vilkår for Moltkes skole. Natalie Zahle havde bestemt, at lejen under alle omstændigheder højst skulle løbe op på 2300 kr. årligt for lokalerne ud mod Linnésgade. Resten ville hun lade sine egne skoler betale. Hvis hun finansierede kvadratalen-prisen på lokalerne med et lån, der løb over 10 år, ville hun komme til at forære komtesse Moltke i alt 28.700 kr., mens hun ved et 5-årigt lån kun forærede hende i alt 9.200 kr. Til gengæld kom hun jo selv til at sidde hårdere i det. Fr. Zahle måtte minde sin kusine om, at sådanne ekstraordinære forpligtelser kunne gå ud over hendes egen forretning: „Jeg troer ikke, at jeg behøver at sige Dig, at jeg allerhelst saa, at Comtesse Moltke havde gratis Lokale, men det er desværre ved et saa stort Foretagende, hvor Du har Byrder, hvis Udstrækning Du i dette Øjeblik aldeles ikke kan overskue, nødvendigt at holde sine Følelser i Tømme, og jeg beder dig derfor Nøie overveie det Skridt, der her foretages“. Han anbefalede hende dog det 5-årige lån, når hun nu var så levende interesseret i sagen [63].

Netop kombinationen af personlig veneration for udvalgte venner og veninder på den ene side og levende interesse „for Sagen“ på den anden side var karakteristisk for Natalie Zahle. Hendes følelser og idealisme var så snævert knyttet til hendes materielle og dannelsespolitiske ærgerrighed, at hun ikke selv kunne skelne mellem dem. „At holde Følelserne i Tømme“ over for sine personlige omgivelser var det samme som at handle klogt og velovervejet i skole- såvel som i forretningsager.

Da hun var kommet sig over sine forspildte chancer for at få en plejesøn i Ludvig Bay, syntes hun at have betragtet ham ganske som Moltke/Bays og Zahle/Vinderens fælles barn. I sommeren 1891 fik de imidlertid problemer med den store dreng. Han ville ikke som de, og de overvejede da i fællesskab hans fremtidige løbebane. Efter at de havde fået andre folk til at studere hans karakter, fik de at vide, at „han hellere maatte staa som yngst blandt ældre, som uduelig blandt duelige – end som den kyndige blandt ukyndige og den ældre blandt yngre“. De syntes med andre ord, at drengen trængte til at komme i et miljø, hvor han blev holdt lidt nede i forhold til sine jævnaldrende [64].

I løbet af sommeren kontaktede Natalie Zahle da forskellige skibsgrosserer og -kommandører og spurgte, om de kunne skaffe ham plads som skibsdreng på et af deres skibe. Natalie Zahle førte pennen på

plejeforældrene Moltkes og Bays såvel som på sine egne vegne. Han blev tilbudt plads forskellige steder, men de blev rådet til at lade ham vente til foråret, når „Georg Stage“ gik ud. Alligevel besluttede de, at han måtte af sted så hurtigt som muligt, fordi det var det heldigste, om han straks blev optaget af praktisk gerning. Han kom da i første omgang med et af grosserer Rønnes dampskibe. Drengen selv var lykkelig ved udsigten til at komme ud at sejle, og Natalie Zahle var fornøjet: „Jeg er saa taknemmelig mod Gud og Mennesker for al den Velvilje, der hidtil er vist os og vor Dreng“ [65].

Naturligvis var det af betydning, at det var hende som den kendte og respekterede skikkelse, der talte Ludvigs sag. Men udtrykket „os og vor dreng“ kunne tyde på, at de voksne damer, der styrede skolen og miljøet omkring den, faktisk opfattede ham som deres fælles søn og anliggende. Da det var Natalie Zahle, der stod i spidsen for både institutionen og det sociale miljø omkring den, var det da også hende, der varetog sønnens interesser udadtil. Det betød ikke, at det var hende, der tog de enkelte beslutninger om hans tilværelse. Det var blot hende, der repræsenterede „familien“ udadtil. Da Ludvig ventedes hjem med et skib fra Petersborg i sommeren 1893, var komtesse Moltke og Elise Bay på ferie. Anna Mundt havde påtaget sig at afvente hans hjemkomst og modtage ham på familieoverhovedet Natalie Zahles vegne. Når hans egentlige plejeforældre vendte hjem, var det imidlertid dem, der „i Fællesskab“ måtte bestemme over hans videre skæbne [66].

Det lykkedes dem at få afrettet og disciplineret den uvorne knægt. Han kom senere i den engelske hær, blev gift i 1907 og bosatte sig i Canada [67].

Men endnu en gang skulle Natalie Zahle sættes på en prøve i forholdet til Nelly Moltke og Elise Bay. Deres „Borgerskole“ var vokset støt, og i 1882 blev den udvidet med en drengeskole! Oprettelsen af drengeskolen er nævnt i 1914-biografien i en henkastet bemærkning, hvad der må undre, idet man skulle synes, at en drengeskole på N. Zahles Skoles grund var en revolution. Det var imidlertid ikke denne nyskabelse, der i første omgang bragte Natalie Zahles sind i bevægelse [68].

Drengeskolen var såmænd blevet til, da Axel, den førstankomne af de 3 plejedrenge, skulle i skole. Han blev sat ind mellem småpigerne i 1. klasse i Moltkes Pigeskole. Nogle forældre spurgte da, om deres små drenge måtte få lov til det samme. Det blev bevilget, og alt gik godt, indtil „der kom en lille Purk ind i Klassen, der teede sig som rasende, spændte og sparkede, skreg og hylede Dag efter Dag, fordi hans mandige Selv-

følelse var dødelig krænkede ved, at han skulde gaa i en „Tøseskole“ [69]. Elise Bay og komtesse Moltke startede da en drengeklasse, som blev den første, spæde spire til drengeskolen og til det, der senere blev til Østersøgades Gymnasium.

Allerede i 1890'erne voksede det Bay-Moltkeske forehavende støt. Snart fyldte det også privatlejlighederne i Linnésgade nr. 8. Da N. Zahles Skole i oktober 1894 fik statens blå stempel som privatseminarium efter den ny seminarielovs regler, blev der rift om pladserne i bygningerne [70]. Loven forlangte, at der skulle knyttes en øvelsesskole til seminariet, og den var der kun plads til i N. Zahles Skole, hvis Bay og Moltke flyttede med deres skole.

Det var tungt for Natalie Zahle at træffe dette valg. Den lov, som hun havde ventet på og talt for så længe, var nu kommet, men ikke i den udformning, som hun havde håbet på. Den var måske hendes livs største skolepolitiske skuffelse: Hun, hvis hovedprincipper var 1. den lange uddannelsestid for kvinder, og 2. at skolestuen var en helligdom, „man aandeligt talt skulde drage sine Sko af for at betræde“ [71], – hun måtte nu acceptere, at aldersgrænsen for lærerindernes eksamen var sat yderligere ned fra 22 til 21, i stedet for de 24 år, som hun fandt ideelt, og at skolebørnene skulle være prøveklude for uøvede lærerindeaspiranter. På samme ærgerlige måde havde hun måttet sluge, at staten aldrig havde givet hende den økonomiske støtte og juridiske anerkendelse, som hun i 1886 havde søgt om for at lade sin skole prøve som statsseminarium [72]. Hun var dermed blevet afvist som grundlægger af den første højere statslige læreanstalt for kvinder. Det var med velberåd hu, at Henriette Skram gik så let hen over dette nederlag i 1914-biografien.

At se nederlaget i øjnene og at æde den vedtagne lovs kompromisser samtidig med at skilles fra Moltkes og Bays Borgerskole var en bitter pille, og hun prøvede at undgå at sluge den. Hendes tilbud til dem var, at lade deres pigeskole være øvelsesskole for hendes lærerindekandidater. Men de to var lige så bestemte modstandere af en øvelsesskole, som hun selv var, og ville ikke lade den gå ud over deres børn heller. I inderkredsen kaldte de en seminarieøvelsesskole for en „Forsøgsdyrsanstalt“ [73]. Derfor sagde de nej til tilbuddet. Selv om de altså følte sig meget knyttet til N. Zahles Skole, lod de dog nu „Hensynet til deres egen Livsgerning træde i første Række“ [74].

„At det var dem usigeligt svært her ikke at være i Overensstemmelse med Frk. Zahle, som de elskede og beundrede og stod i det inderligste

Venskabsforhold til, er en Selvfølge, men dertil kom desuden, at det vilde være meget vanskeligt for dem at finde passende Lokaler at flytte ind i, ja det turde paa Forhaand næsten anses for haabløst, og deres Bestræbelser og Søgen viste sig ogsaa at være forgæves. Saa var der kun een Mulighed: de maatte selv bygge; men det var jo meget voveligt“ [75].

Det gjorde de ikke desto mindre, og sådan blev skilsmissen til virkelighed. Natalie Zahle havde været i klemme imellem to interesser: på den ene side at beholde Bays og Moltkes Borgerskole inden for sit eget bygningskompleks og dermed fortsat have sit navn knyttet til en uddannelse, der overskred hendes klassemæssige rødder og sfære, ligesom hendes nære følelsesmæssige bånd til de to venner efterhånden betød temmelig meget. På den anden side var hun interesseret i at opnå den statsanerkendelse, som hun i årevis havde tragtet efter. Hun valgte statsanerkendelsen, men fortrød imidlertid med det samme.

I juni 1894 skrev hun til sine venner, at hun frygtede, at de „skæbnesvangre Bestemmelser, der nu ere tagne os imellem“ er taget med „sygelige Hjærter“ og „i Hast“. Det ville blive et tab for hende at miste dem og deres virksomhed. Hun tilbød dem derfor at omgøre beslutningen og vende tilbage med deres børnepigeskole, hvis drengeskolen ikke viste sig at gå så godt, og de derfor ønskede sig en mindre virksomhed, – hvis de kunne få afhændet deres nybygning, når den kom til at stå der, eller hvis de skulle blive trætte af det hele og ønske at trække sig tilbage. I det sidste tilfælde ville deres gamle lejlighed stå til rådighed til dem:

„Den Plet, der var bygget for Eder, skal staa til Eders Raadighed“, og det ville den gøre, så længe hun levede og hendes råd blev fulgt, lovede hun dem [76].

Noget tyder på, at problemet var mere sammensat. Af en af Elise Bays dagbøger, som er bevaret i afskrift (ikke i original) i Østersøgades Skoles Arkiv, fremgår det, at det ikke var seminarieskolen, men drengeskolens eksistens, der var udslagsgivende for Moltkes og Bays flytning. Der refereres et „stormende Møde“ i bestyrelsen for N. Zahles Skole den 14. april 1894. Her skulle Henriette Skram og Bertha Hahn have sat spørgsmålstegn ved drengeskolens forbliven på stedet. De syntes, at den indskrænkede det, de kaldte „vor Pigeskole“. Andre i bestyrelsen havde været „matte“ og „stille“, mens Bay og Moltke var „himmelfaldne“ over

det pludselige angreb. Mere oplyser dagbogen ikke, men der er tilføjet en sigende parentes:

„(Den udførlige Beretning om denne Flytnings Sag var vedlagt den originale Historie, men blev efter Fru Bays Død brændt af Comtesse Moltke)“ [77].

Det har ikke været muligt at forfølge denne historie, da N. Zahles Skoles officielle forhandlingsprotokol for bestyrelsen intet nævner om den sag og heller ikke beskriver april mødet som „stormende“. Oplysningen om, at Th. Moltke, der jo også var udgiver af 1914-biografien, overhovedet brugte den trafik at brænde kilder til kontroversielle sager, må dog siges at være tankevækkende.

Uanset hvad der var den sande grund til beslutningen om at flytte Moltkes og Bays skole, viser Natalie Zahles brev til de to venner fra juni 1894, at hun ikke blot af beregnende skolepolitiske grunde havde knyttet sig til Nelly Moltke og Elise Bay. Hun respekterede og brød sig om dem som venner. Udadtil holdt hun tungen lige i munden i det svære valg, der endte med det, som de selv kaldte „Skilsmisse“, men over for dem selv havde hun sværere ved at tøjle sine følelser.

Liberalisme eller kollektiv organisering

I oktober 1892 modtog Natalie Zahle et brev fra en af sine tidligere elever, der efter sin lærerindeeksamen selv var blevet pigeskolebestyrer i Silkeborg. Det var Theodora Lang. Anledningen var, at bestyrelsen for Dansk Realskoleforening havde udsendt et forslag til en realskoleordning, der bl.a. indebar, at der skulle oprettes statsrealskoler, fælles for elever af begge køn, og hvor minimumsalderen for almindelig forberedelseseksamen for begge køn skulle sættes til 16 år [78]. Th. Lang var voldsomt uenig i dette forslag og skrev til Natalie Zahle:

„Det hele Forslag, der bærer Præg af at være udarbejdet af Mænd, som savne Kendskab til unge Pigers Krav og Udvikling i Overgangsalderen, vilde efter mit Skøn, om det blev gennemført, være saare uheldigt for Pigeskolen, hvor jeg tillader mig at spørge Dem, om De deler min Opfattelse, og om De vilde være med til at protestere mod dette Forslag, hvis „Danmarks Realskoleforening“, der jo maa antages ogsaa at tale i

Pigeskolens Navn, virkelig, som Planen er, indsender det paatænkte Forslag til Regering og Rigsdag“.

Th. Lang havde sendt denne protestopfordring til alle pigeskolebestyrerinder [79].

Natalie Zahle reagerede ikke umiddelbart. Hun var derfor ikke med til det møde, som et lille antal bestyrerinder afholdt i Odense i november. Der deltog udover Th. Lang selv frk. L. Winteler (Odense), frk. Holst (Svendborg), frk. Krestensen (Kolding), frk. Schougaard (Horsens), frk. Nisted (Randers), hr. cand.polyt. Andersen (Aalborg) og frkn. Engelhardt og Fibiger (København). Da de på mødet endnu ikke havde hørt fra Natalie Zahle, skrev Th. Lang igen til hende og fortalte, at de havde besluttet at protestere, men at de ville vente, til Henriette Skram havde talt om det samme på et møde i Pædagogisk Selskab i begyndelsen af december måned [80].

De var også blevet enige om at organisere en sammenslutning af danske pigeskoler, men mente, at en sådan forening ville savne sin bedste kraft og sin bedste støtte, hvis ikke Natalie Zahle og hendes skole gik med:

„Vi betragte Dem som den danske Pigeskoles Moder, og føle os alle i dyb Taknemmelighedsgæld til Dem, baade for, hvad De har virket gennem Deres egen Skole og for, hvad de allerfleste af os have modtaget gennem direkte eller indirekte Paavirkning fra Dem“.

For Th. Lang var den bedste sikring af en enig ånd i foreningen, at Natalie Zahle gik i spidsen og i det mindste støttede den [81]. Det ville hun nu ikke umiddelbart. Hun svarede velvilligt og imødekommende på Th. Langs opfordring, men forbeholdt sig sin bestyrelses beslutning [82].

Trods den indtagende smiger tøvede hun, og hendes tøven skyldtes ikke, at hun skulle spørge sin bestyrelse til råds. Spørgsmålet blev ikke genstand for nogen refereret debat i N. Zahles Skoles bestyrelse [83]. Den skyldtes snarere, at hun ikke var meget for nogen form for forening, hvor enig hun end kunne være i Th. Langs og de andre bestyrerinders protest. Hendes liberalistiske pleje af individuel handlefrihed sad hende så meget i blodet, at hun næsten instinktivt strittede imod enhver form for kollektiv, politisk organisering. Men det sagde hun ikke uden omsvøb, da hun endelig i midten af december svarede Th. Lang:

Hun understregede over for hende, at hun naturligvis ikke var ligeglad med realskolespørgsmålet og pigeskolen som sådan. Ej heller følte hun

sig „for fornem til ikke med Glæde at vilde slutte mig til mine øvrige brave kolleger for Formaalets Fremmes Skyld“. Hun forklarede, at hun havde tiet så længe, fordi hun ville vente og lodde oppositionen imod Henriette Skram, når denne skulle holde sit foredrag i den Pædagogiske Forening – et foredrag, der dog blev udsat p.g.r.a. Henriette Skrams vakkende helbred. Hun fortsatte:

„Jeg giver Dem Ret i, at Pigeskolerne maa se at indtage en stærk Position imod de mandlige Bestyreres altfor ensidige Bestræbelser, og jeg giver Dem ogsaa Ret i, at en Forening af Bestyrerinderne i dette Øjemed kunde være gavnlige, og jeg vil derfor ingenlunde holde mig tilbage fra en saadan, om jeg end – f. Øjeblikket – er lidt ejendommelig stillet“.

Hendes „ejendommelige Stilling“ gik ud på, at hun var bange for at miste sin autonomi, ved at der blev lagt bånd på hendes frihed. Lovene for en sådan forening kunne jo foreskrive bestemmelser om den enkelte skoles „indre Drift, som kunne komme til at virke bindende og hæmmende lige over for den enkelte Bestyrerindes særlige Lyster, Tilbøjeligheder og Anskuelser“. Det var de samme bånd, hun så i „Statstilsynets bizarre Bogstavfordringer“, og som hun fandt pinlige nok og havde så meget imod. På den anden side ville hun støtte alt, hvad der kunne „styrke og hævde Pigeskolen i dens ydre Stilling ligeoverfor Stat, Kommune eller Hjem“ [84].

Hun havde nu ikke behøvet at være bange for at blive bundet af foreningen. „Den danske Pigeskole“'s vedtægter indeholdt ikke engang en formålsparagraf, kun retningslinier for medlemsgrundlaget: Enhver, der styrede eller arbejdede som lærer eller lærerinde ved en pigeskole med klassesdeling, og enhver privat lærerinde kunne optages som medlem [85].

Som vi har set, havde hun som ejer af landets fremmeste pigeskole og kvindeseminarium intet imod statsanerkendelse. Men statsregler, der kunne forhindre hendes individuelle frihed, brød hun sig ikke om. På samme paradoksale facon var hun på den ene side parat til at kæmpe imod de mandlige skolebestyreres kønschauvinistiske ideer og i forlængelse heraf slutte op om en fælles manifestation, der kunne dæmme op for dem. Alligevel generede tanken om fællesskabets hæmmende bånd hende i den grad, at hun i første omgang valgte at se bort fra den kollektive organiserings politiske styrke.

Hun var 65 år, og måske bange for at blive løbet over ende af de yngre

Fra venstre Ingeborg Vinderen, Hansine Gerdtzen, „Toto“ (Henriette Skrams plejedatter) og Natalie Zahle i hjemmet på Nørre Vold, ca. 1890.

Hansine Gerdtzen og Christiane Lund i deres fælles hjem, ca. 1900.

Henriette Skram med sin plejedatter Tora Christiani, kaldet „Toto“, ca. 1895.

T.v. Overbestyrerinden omgivet af sine nips, fotos og bøger på kontoret på skolen på Nørre Vold i 1880'erne. Samme kontor bruges i dag af rektor for N. Zahles Skoles Gymnasium. T.h. Skolelederne med deres egne drenge børn. På trappen fra v.: Elise Bay, Ingeborg Vinderen, Natalie Zahle og Helge Bay. Under trappen: Th. Moltke og Lilli Zahle. De to søstre Zahle forgæves søgte om lov til at adoptere.

Ludospil med en skælmsk Natalie Zahle og en koncentreret Ingeborg Vinderen, udåt.

Klasse fra N. Zahles Husholdningsskole, januar 1894.

Tyendet på N. Zahles Skole 1889.

bestyrerinders påfund. Det synes i det hele taget at have været vanskeligt for hende at følge med i den nye tids nye organisationsformer. Som en musling, der lukkede skallen fast i om sig, følte hun sig tryggest inden for sin egen skoles mure.

Som sagt hverken søgte eller fik hun sin bestyrelses blå stempel til at tilslutte sig pigeskoleforeningen. Hun blev heller ikke medlem, da foreningen blev stiftet den 17. og 18. juli 1893. I februar samme år havde hun afslået Th. Langs tilbud om at være „Medindbyder eller senere Medlem af eventuel Bestyrelse“, men dog bedyret, at hun gerne ville være medlem. Hun forklarede sig med, at hun ikke turde „lægge et Gran mere Arbejde“ til sin daglige pligt [86]. Men een ting var gyldne ord, en anden var praksis: hun meldte sig ikke ind. Endnu mere bemærkelsesværdigt var det dog, at heller ingen lærere eller lærerinder fra hendes skole optrådte som medlemmer det første år, hvor 124 lærerinder og skolebestyrerinder fra pigeskoler over hele landet ellers lod sig repræsentere. Heraf var 5 mandlige lærere [87].

Hvad enten Natalie Zahle handlede af politisk vrangvillighed eller fordi hun følte, at herredømmet over landets pigeskoler var ved at glide hende af hænde, havde hun indadtil på sin egen skole stadig suveræn magt: Ingen herfra tilsluttede sig et foretagende, som overbestyrerinden ikke havde sagt endegyldigt god for.

Natalie Zahle og hendes lærere og lærerinder optrådte første gang på medlemslisterne i januar 1899 [88]. Hun/de var sandsynligvis meldt ind allerede før. I oktober 1898 holdt „Den danske Pigeskole“ sit 5. fællesmøde i festsalen på hendes skole. Dette var måske en manifestation af hendes entré i foreningen. Men da der ikke er fundet andet medlemsarkiv end listerne i Bog & Naal, som kun blev trykt i bladet med flere års mellemrum, kan vi ikke vide det sikkert.

Natalie Zahle fejlvurderede foreningens politiske betydning. Den fik nemlig forpurret de mandlige realskolebestyreres planer: I marts 1895 vedtoges en lov om den almindelige forberedelseseksamen. Loven sikrede, at de unge kvinder skulle være fyldt 17 år ved eksamen til forskel fra de unge mænds 15 år, men den tog ikke stilling til forslaget om en statsskole med fællesundervisning af de to køn [89].

Lighed: enshed eller særstillethed?

Det var dog ikke sådan, at Natalie Zahle holdt sig helt uden for debatten eller kampen for den fælles sag. Da J. Th. Huus fra Femmers Seminarium i 1894 i bladet „Kvinden & Samfundet“ angreb, hvad han så som misforstået ligestilling mellem kønnene i seminarieloven af 30. marts 1894 [90], var Natalie Zahle parat med en skarp replik.

Denne lov, der på grund af sin bestemmelse om en nedsat aldersgrænse for lærereksamen for begge køn, skuffede Natalie Zahle dybt, stillede kvinder og mænd lige i uddannelsen. Bortset fra at kvinderne skulle have håndarbejde, skulle de lære og eksamineres i de samme fag som mændene, nu også i matematik og fysik. J.Th. Huus fandt dette helt forkert og appellerede til „Kvindesagens Forkæmpere“, om ikke der var større grund til at have en „Ligestillethed, grundet paa Særstillethed“ end en „Ligestillethed, grundet paa Ensstillethed“ [91]. Han havde syntes, at den gamle lov om almuelærerindeeksamen fra november 1859 var så udmærket, netop fordi der i den var taget særligt hensyn til mænds og kvinders „forskellige Karakter og ejendommelige Dannelse“. Her havde kvinderne ikke skullet aflægge eksamen i fysik og matematik. Nu havde kvinderne i mellemtiden vist, at de var dygtige, så det behøvede de ikke længere at bevise. Derimod burde de indse, at deres dygtighed var af en anden art end mænds.

For det første fik flertallet af de voksne kvinder stadig deres hovedopgave i hjemmet, og for det andet var det „en bekendt Sag“, at kvinder intellektuelt arbejdede „mere intenst end Mænd“, og var „mere reparerende, men mindre producerende og abstraherende“ (s. 95), skrev Huus. Var det så ikke helt forkert, at de to køn skulle have ens uddannelse? spurgte han.

Han vidste, at han var oppe imod modstandere fra både mands- og kvindeside i denne sag om kvinders særlighed. I „mandslejren“ mente man, at lærerinderne længe havde haft en lettere eksamen end mænd, og de havde klaret sig bedre. Hvis de nu fik helt de samme fag som mændene, ville det vise sig, om de nu også var lige så gode. Det argument kunne han endda forstå. Det var nemlig kommet frem under „den mere og mere truende Eksistenskamp mellem de to Køn og den deraf opstaaende Bitterhed“.

„Kvindelejren“s argumenter var anderledes. Herfra lød det, skrev Huus, at kvinder skulle lære alt rub og stub, „ogsaa Polymiers Division og lignende Specialiteter“. Ellers ville det hedde sig, at de ikke var lige så

dygtige som mændene (s. 92-93). Men, fortsatte han og brugte nogle af de emanciperede kvinders egne argumenter, de gode uddannelser havde jo netop vist sig at komme ægteskabsinstitutionen til gode ved at sørge for, at de gifte kvinder „kunde følge og forstaa deres Mænds (...) praktiske og aandelige Interesser“. Det var sket i sådan grad, „at Kvindebevægelsen, der en Tid kunde synes at ville virke opløsende paa denne, nu snarest lader til at ville virke opbyggende“ (s. 97).

Han støttede kvindeemancipationen, så længe den ikke truede ægteskabet. Set i det lys gik han altså ikke imod ligestilling mellem kønnene, men han mente, at kvinder i kraft af deres natur var anderledes undervisere end mænd, og at de i det hele taget socialt stadig var bestemte for hjem, hustru- og moderskab (s. 95).

Det kunne Natalie Zahle ikke lade stå uimodsagt. Hun tog til genmæle i sin sædvanlige stil med først at give ham ret i hans grundanskuelser om kvinden og hjemmet (s. 147). Men når dette var sagt, imødegik hun ham kort, skarpt og utvetydigt [92]:

Der var nemlig eet sted, hvor hun uden forbehold gik ind for ligestillethed og derfor hørte til dem i „Kvindelejren“, der gik ind for „Ensstilethed“. Og det var i uddannelsen til lærerkaldet. Hvis ikke der var helt ens betingelser her, var hun bange for, at kvinderne kun fik lærerpladser i „Pogeskolerne og i Pigeskolens Mellemklasser“. Og det var for lidt: Hun var nemlig „brændende for“, at kvinderne som undervisere og som vejledere nåede så højt op på den pædagogiske stige som muligt, „baade i Dreng- og i Pigeskoler“ (s. 149). En dreng ville som mand huske, hvis det havde været en kvinde, der havde lært ham fysik og matematik eller havde givet ham sans og ærefrygt for Bibelen (s.150).

Natalie Zahle var her overraskende bevidst om den betydning, som elevernes identifikation med lærerne betød for deres holdning til kønne. Aldrig tidligere havde hun brugt de voksne lærerinders rolle som identifikationsmodel for eleverne som argument for hverken sin uddannelses- eller ansættelsespolitik. Dette var nyt. Og på dette punkt var hun langt forud for sin tid. Der var kun een vigtig forskel på de to køns uddannelse til lærergerningen, hun stædigt og stadig holdt fast på. Det var den længere tid og ro til kvindernes uddannelse. Derfor og kun derfor havde den nye 1894-lov voldt hende sorg (s. 148-49).

Det var nye og klarere toner i en offentlig tilkendegivelse fra Natalie Zahle. Hun gik nu ind for en lighed og enshed i de to køns læreruddannelse – en lighed, der skulle give dem helt ens erhvervsmuligheder i fremtiden.

Arvepleje og retræte

Samme år i april skrev Natalie Zahle et brev til sine medbestyrere, hvor hun erklærede sit absolutte ønske om at træde af som overbestyrer ved sit 70. år i sommeren 1897. Hun ville sige dem det nu, for at de i god tid kunne tænke på en efterfølger [93]. Hun havde desværre ikke selv nogen ideer til, hvem det skulle være. Hun havde jo selv holdt ud så længe, at også hendes medbestyrerinder var blevet for gamle til jobbet, og i øvrigt var de så fortrinligt dygtige ledere af deres afdelinger, at hun nødtigt ville trække dem væk fra disse poster. Rygtet ville vide, at hun så tidligt som i 1870'erne forgæves havde spurgt Elise Bay, om hun ville være hendes efterfølger [94].

I 1894 mente Natalie Zahle imidlertid, at det lykkeligste for skolen ville være, hvis der kom en „ny, varm og energisk Kraft i Alderen fra 30-40 Aar, en Mand, ja, jeg tror helst en Mand – eller Kvinde“. Denne person skulle være i besiddelse af det mål af almindelse, der nu måtte kræves af en ledende kraft i modsætning til, hvad der fordredes i Natalie Zahles begyndelsestid. Med andre ord ville hun have en cand.mag. med bedste karakter, og en, der også var anerkendt udadtil i den pædagogiske verden. Af sindelag og overbevisning skulle det være en kristen, „noget der vel f. T. er sjældent, især i Forbindelse med stor Kundskabsfylde, men dog ingenlunde umuligt“, mente hun. Hvis man ikke kunne finde en sådan person straks, skulle en fra deres egen kreds overtage ledelsen „for en kortere Tid – 7 Aar“, mens man fik tilknyttet „en sig udviklende cand.mag. – helst Mand“, der skulle være en støtte for skolens overbestyrerinde, indtil han (eller om nødvendigt hun) selv indtog pladsen.

Hendes forkærlighed for „Manden“ var måske „mest af udvortes Natur“, idet en mand var „mer udvortes paa Færde“, „mere let i sine Bevægelser“, når det gjaldt forhandlinger, „mer aarvaagen paa det alm. Offentlige, politiske Felt“, – men dog også årvågen „af indvortes Natur“, idet han formentlig ville være mindre tilbøjelig til at gribe ind i det daglige liv, „medens Øre og Øje dog ere agtsomme over alt i Aarets Løb“ [95].

Hendes tronarving skulle være en kristen mand og kvalificeret på universitetsniveau. Mindre kunne ikke gøre det.

Det er ikke nyt, at hun på dette tidspunkt var mest stemt for en mand. Det skrev Henriette Skram i 1914-biografien i en slående henkastet bemærkning [96]. At hun hos sin efterfølger forlangte en kristen holdning og de bedste kvalifikationer kunne ikke overraske, men hendes generelle

fremhæven af, at en mand skulle have fortrin frem for en kvinde på denne post, må have overrasket medbestyrerne. I forhold til 1876-testamentet var det en helt ny linie. Selvbevidst om sin skoles ry stillede hun præcise krav til både kundskaber, livsindstilling, – og lederstil og lagde vægt på de egenskaber, som hun opfattede som „mandlige“.

Det virker helt paradoksalt. Havde hun og skolen ikke i 40 år fremhævet kvinders enestående evner, såvel på bestyrerposten som i lærerindehvervet? Havde hun ikke også systematisk i flere skole-generationer lagt vægt på en pædagogik og en undervisning, der trænede pigerne og de unge kvinder i det, som hun nu kaldte „mandlige“ egenskaber, d.v.s. at være udvortes på færde, lette i deres bevægelser, årvågne og agtsomme?

Hendes medbestyrere efterlod sig imidlertid ikke nogen synlige tegn på skuffelse eller overraskelse. De syntes først og fremmest at have været lettede over, at hun overhovedet blev på sin post indtil 1897.

Det hed sig blot i 1914-biografien, at de alle i de næste 3 år spejdede efter en mulig efterfølger, uden at Natalie Zahle i den tid fæstnede sig „saa bestemt ved nogen, at hun indledede Underhandlinger med vedkommende“ [97].

På dette punkt løj Henriette Skram, hvis hun da ikke bare havde glemt sagens rette sammenhæng. Natalie Zahle havde nemlig et emne, oven i købet fra sin egen familie. Han var kommet ind i familien i 1892, da han den 21. december giftede sig med Astrid Mundt, Natalie Zahles „barnebarn“ og Anna og Henrik Mundts datter. Et par måneder inden brylluppet introducerede hun ham til sine særlige familieforhold. Hun bad ham være dus med sig, fordi han nu skulle være hendes „Bedstesøn“: „Takket være „Astrids Moders uendelige Datterkærlighed have jo alle Børnene skænket mig Bedstemodernavnet og Bedstemoderværdigheden“, skrev hun taknemligt forklarende til ham [98].

Det var Hans Martensen-Larsen [99], biskop Martensen barnebarn og Natalie Zahles gode veninde, Josepha Martensens [100] nevø. Han var 25 år, teolog og en mand med egenskaber, som Natalie Zahle var faldet for på stedet.

I 1893-95 havde han timer i kirkehistorie på hendes skole, før han blev sognepræst i Vejlbj ved Århus [101]. Fra 1895 diskuterede Natalie Zahle med ham, om han skulle vie sig til chefposten efter hende. Han tøvede. I foråret 1895 tryglede hun ham indtrængende om at tænke sig om: Hun betroede ham, at hun længtes efter en afløser, som hun kunne stole på, og at hun mere og mere så den rette i ham. Ulykken var jo, at hun blev ældre, og at hun gerne snart ville have afklaret, hvem der skulle følge efter

hende. Han skulle da endelig gå ud i livet og gøre sig sine erfaringer, for det ville kun være godt, hvis han kendte noget til livet som præst og som tilsynsførende for skolen. „Det er bare det, at mens Græsset gror, dør Horsemor“, ømmede hun sig. Hun skitserede sine planer om at blive på posten til 1897. Hvis han så ville være hendes „Eftermand“, ville hun blive og fungere i to år efter sin 70-årsdag, mens han „indtog Pladsen som Næstformand og øvede (sig) i at overse alle Forholdene“.

Hun følte sig sikker på, at han kunne blive en dygtig overbestyrer, der var overlegen i kundskaber og pædagogik. Efterhånden var han kommet til at stå for hende „som *Manden*, jeg trænger til, Manden, der ved Paavirkning af nærværende og tilkommende Kræfter vil kunne virke velsignende præstelig og som overlegen Lærer, Manden, der vil gøre alt i Jesu Navn og i Tro til Guds Naade og søge at give Skolen – i Stilhed – dette Præg. Se alt dette maatte jeg dog lægge i Vægtskaalen, vigtigt som det er mig, i denne Tid, mens Du tænker om og om igen“ [102].

Hans Martensen-Larsen tænkte sig om længe. Et halvt år efter sukkede hun utålmodigt: „Ja, gid jeg havde Dig eller en Mand med dit Hjærte, Dine Kundskaber og Din Dannelse ved min Side og snart over mit Hoved! Bed for mig, at jeg maa lære at staa; hvor svært det er, til min Afløser kommer“ [103].

Hun blev ikke vred over hans langmodighed. Brevene til ham næsten synger af hendes meget stærke kærlighed til ham, både som bedstemoder og som skolebestyrerinde. Dog, halvandet år efter var hendes tålmodighed alligevel bristet, planerne lagt om, og i april 1897 var tonen afgørende skiftet: Hun havde ændret *ikke* sit ønske, men sin attrå om at trække sig tilbage. Derfor ville hun nu blive som chef til 1899 [104]. Der var sket dét, at hun sommeren før havde lovet sin bestyrelse at fortsætte. Hårdt presset for at blive på posten havde hun stillet den betingelse, at en næstbestyrer overtog det tunge arbejde. Hansine Gerdtzen blev udpeget som næstbestyrer, men ville ikke være det. Som den sidste udvej blev da den svagelige Henriette Skram valgt. Ordningen skulle træde i kraft første maj 1898 [105].

Men alt dette gjorde ikke Natalie Zahle roligere, fordi det stadig var uvist, hvem der skulle være efterfølger. Som tiden gik blev hun stadig mere usikker på, om Hans Martensen-Larsen nu også var Manden. Hele vinteren 1895/96 tænkte og tænkte hun, fordi der var flere småting ved hans færden, som ikke tiltalte hende. Det største problem lå dog ikke så meget i hans færden som i hans fokuseren på bibelske samvittigheds-kvaler. Det gik simpelt hen ikke an på posten som overbestyrer af N.

Zahles Skole at bruge så megen tid og opmærksomhed på videnskabelige overvejelser og anfægtelser i troen:

„Thi jeg føler mer og mer, at denne Chefstilling kræver en *hel* Mand og en Mands *bele* Interesse“. Stillingen skulle f.eks. ikke bare være en retræte, hvis universitetsudsigterne alligevel blev ham for fjerne [106]. Sagen var, at Hans Martensen-Larsen var et menneske, der flere gange i sit liv blev grebet af voldsom tvivl i forhold til tidens opbrud mellem tro og videnskab. Det fascinerede givet Natalie Zahle fra starten af deres venskab, at den begavede unge mand var så stærkt, men dybt seriøst optaget af spændingen mellem på den ene side den moderne videnskabs nye erkendelser inden for naturvidenskab og religionshistorie og på den anden side den traditionelle dogmatiske opfattelse af kristendommen. Netop under hans tid som sognepræst i Vejlbjby begyndte den åndelige krise, som han senere udførligt gennemanalyserede i sin bog „Tvivl og Tro“ fra 1909 [107].

Den afvisning af Hans Martensen-Larsen, som hun formulerede i et brev i april 1897, fik han dog først hen på efteråret samme år. Hun var så ked af at måtte opgive ham, at hun ikke kunne bære at sige sin besked direkte til ham. I stedet var hun gået igennem Josepha Martensen, der i forvejen kendte Natalie Zahles følelser, delte hendes ængstelser og forstod hendes betænkeligheder. Tante Josepha fik i november til opgave at forklare sagerne for sin unge nevø og overbringe ham både aprilbrevet og et nyskrevet brev fra Natalie Zahle. I det nye brev uddybede hun sine betænkeligheder. For det første havde han givet udtryk for, at han absolut ikke ville være på skolen, mens hun stadig var der. Det var ikke godt, fordi han da ville komme „uden Skolegang, Anvisning eller Paa-virkning“. For det andet havde han sagt, at han ikke ville bedrøve eller ængste hende ved at lade hende være vidne til hans stræben efter „dén Sandhed inden for Bibelkritiken“, som han anså for den eneste rigtige [108].

Det første var værst for medbestyrerne. Det andet bekymrede hende dybt personligt, „fordi jeg ikke er kommen til et saadant Standpunkt, at jeg kan tro, at denne Klargøren af et videnskabeligt Fund, der for mig ikke endnu er blevet endeligt bekræftet, vil være til Velsignelse for Barndommen eller Ungdommen“. Hun indrømmede, at noget af bibelkritikken skulle forklares for de unge, fordi det ville være forkert at forholde dem resultater, „hvortil den største Del af theologiske Viden-

skabsmænd er kommet; men som Skolemand mener jeg, at dette maa gøres med al Reservation“. Det skulle ske med en varsomhed, der var langt fra missioneren om det nye. Derfor ville det ikke være uden „den allerstørste Frygt, jeg lagde Skolens Overledelse i Din Haand paa en Tid, da denne Mission netop vistnok til al Ære for Din Videnskabelighed og Din Karakter, er Dig en Livsopgave“.

Ved at opgive ham bristede en af hendes „bedste Fremtidsforhaabninger og Illusioner“, men hun syntes, at hun blev nødt til at lade det ske, når hendes inderste samvittighed sagde hende: „Du tør ikke“. Med tungt sind og i håb om, at han ville vedblive med at være hendes højtskattede ven, afgang hun sagen [109].

Dér røg hendes efterfølger, men trods det forblev de meget nære venner resten af hendes liv. Den bog, der kom ud af hans livsopgør med tro og videnskab, var hun kun glad for [110].

Det, at hun, måske allerede fra 1894, havde Hans Martensen-Larsen i kikkerten som tronfølger og løbende forhandlede med ham om det, kunne være en forklaring på, at ingen af hendes medbestyrere vovede at sætte sig op imod den kovending, som hun tog m.h.t. efterfølgerens køn. Han kom trods alt fra hendes nære, sociale familie. Det er næppe sandsynligt, at ingen af de nærmeste og da slet ikke Henriette Skram kendte til eksistensen af Natalie Zahles „bedste Fremtidshåb“. Det er vel udeladt af 1914-biografien af hensyn til Hans Martensen-Larsen, der endnu levede.

Natalie Zahle var træt, og nu ville hun gå af. Selv om den nye ordning med Henriette Skram som formel næst-, men reel overbestyrer lå klar til at træde i kraft første maj 1898, forsøgte hun at undslå sig. Det faldt ikke i god jord. Bertha Hahn, Katrine Lønborg og Hansine Gerdtzen forsøgte så sent som i marts 1898 at overtale hende til at blive: de så „med stor Sorg og ikke ringe Bekymring Skolens Fremtid i Møde, naar ikke længere Deres overlegne Personlighed, som vi alle bøje os for, staa i Spidsen for den“. De foreslog, at Natalie Zahle blev som overbestyrer af navn og overlod alt det tilsyn og ansvar, hun ville, til Henriette Skram. De syntes, at Natalie Zahle og skolen hørte sådan sammen, at „kun Døden kunde skille dem“ [111].

Den nu 71-årige Natalie Zahle syntes næsten ikke at kunne komme af med sin skole! Selv om hun – da hun læste sine 3 medbestyrerinders brev – spontant skrev „ak!“ og „nej!“ ud for deres hengivne forslag, kunne hun ikke fastholde sit afslag. Hun fortsatte indtil juli 1900 som overbestyrerinde, såvel af navn som af gavn. Da havde hun på et bestyrelsesmøde året forinden fast og urokkeligt meddelt, at på dette tidspunkt gik

hun uafvendeligt af, uanset bestyrelsens sorg [112].

I mellemtiden var hun imidlertid ganske stille begyndt at gøde jorden for et nyt fremtidshåb. Nu var hun mere forsigtig med sine formuleringer. Hun lovede hverken sig selv eller „fremtidshåbet“ noget som helst, men var gået i gang med det, som hun i sin tid havde skitseret som plan nr. 2: at knytte en mandlig cand.mag. til sig allerede, mens han udviklede sig, og da i mellemtiden arbejde med en midlertidig overbestyrerinde, indtil han var moden til at overtage pladsen.

Også han var familiemedlem – denne gang fra den biologiske gren af familien. Det var Otto Zahle [113], hendes broderlige fætter, højesterets-sagfører Frederik Zahles søn. Fra han var 19 år, havde hun stillet ham på prøve ved at bruge ham som vikar for nogle af sine timer og lovet, at han kunne få nogle timer i dansk for de nederste klasser. Men kun for de yngste, for de øverste klassers elever var endnu for krævende til hans alder [114]. Først da han blev cand.mag. fem år efter, fik han for alvor foden indenfor som lærer [115].

Både tante Natalie og tante Geb, som familien kaldte Ingeborg Vinderen, fulgte ivrigt med i den unge nevøs studier og personlige udvikling [116]. Men det var ikke altid nemt for den aldrende tante og skoleleder at se ham gå andre veje end hun, og hun forsøgte at påvirke ham i den retning, som hun fandt rigtig. I 1897 betroede hun ham, at hans „helt“ Henrik Ibsens nyeste bog havde givet hende noget at tænke på. Otto ville sikkert kalde den en udmærket bog, mens den havde bedrøvet hende. Teknisk var den fortrinlig både i konstruktion og karaktertegning, men hun trængte nu engang til et åndeligt udbytte af det, hun læste: „Jeg maa paa een eller anden Maade løftes, glædes, frigøres“. Det blev hun ikke af den her bog, hvor hun syntes, at karaktererne bar deres ruin i sig selv, uden at man kunne føle, hvordan forfatteren havde tænkt sig deres frelse mulig. Det var strengt for hende, ligesom det var strengt, at der ikke fandtes een „sympatetisk Skikkelse“, som hun kaldte det, i hele bogen. Det var muligt, at Otto fandt sin tante bornert, skrev hun, men der var dog ting, som hun ikke kunne give de unge ret i. Der var livsværdier, der var mere betydningsfulde end blot den store form, den digteriske ordning:

„At tjene Menneskene, saa de bæres fremad og opad, er dog Livets Maal, særlig for en Digter“ [117].

Det må have været Ibsens fire-akters skuespil „John Gabriel Borkman“

(1986) om den store personligheds kolde kærlighedssvigt, som hun ikke følte sig løftet af [118].

Samme vinter, som hun havde tænkt så grundigt over, hvad hun skulle stille op med Hans Martensen-Larsen, bekymrede hun sig stærkt for ungdommen i almindelighed og den 23-årige Ottos karakterdannelse i særdeleshed, og hun forsøgte at nå ham ved at slå ind på hans tone: Hun forestillede sig, at hun for ham måtte være en „overgemt Antikvitæt fra Begyndelsen af dette Aarhundrede“, mens han for „fulde Sejl“ styrede ind i det 20. århundrede med alle dets nye ideer:

„Da kan jeg blive beklemmt ved Tanken om, at Du flyver Alt for langt fra mig paa en Flugt, som jeg umulig kan følge, og dog kredse mine forhaabningsfulde Tanker levende om Dig. Men det forstaar sig: jeg og mine jævnaldrende blive jo ikke evig paa vore Poster. En ny Tid kræver nye Kræfter, og disse tilhører Du“.

Det var ingen konkret udnævnelse af ham som tronfølger, blot udtryk for et lille håb. To år efter var hun lidt mere præcis uden dog at sige eller love for meget. Hun fortalte ham, at det var et stort ønske for hende, at han engang ville komme til at indtage – ikke alene „en fremragende“ – men også en „smuk“ plads ved hendes skole. Hun anså ham for at have talent som lærer og „alvorlig Interesse for en Lærers Gerning“, men samtidig troede hun slet ikke, at han endnu var færdig med sin læretid [119]. Hun udtrykte aldrig direkte, at hun gerne så ham som sin efterfølger. I øvrigt syntes hun, at han skulle se at få sig noget undervisning på andre skoler end hendes, fordi han ved den erfaring fik lejlighed til at sammenligne. Fra den dag, han startede som fast lærer på hendes skole, var hendes evindelige remse: at bede ham samle erfaring [120]. Hun blev også ved med at minde ham om arbejdets mål: „Husk, at det ikke er for os selv, men for Børnene, for Eleverne, for Menneskene vi arbejde – og at det – at *de føres fremad og opad* – er dét, som giver Arbejdet værdi“ [121].

Otto Zahle blev rektor for N. Zahles Gymnasieskole i 1913.

Den „største Beskæmmelse“

Den 30. april 1898 kom Natalie Zahle som sædvanlig hjem til sin Ingeborg. Hun modtog hende med et telegram, som fortalte, at hendes broder Peter Christian var død. Straks næste morgen tog Natalie Zahle af sted for at se sin broders ansigt for sidste gang [122], og hun glædede sig

over at lade blikket hvile på hans jordiske træk i deres „stille, milde Ro“ [123]. Døden mildnede striden imellem dem.

Deres indbyrdes forhold havde været belastende og stridbart, selv om man ikke skulle tro det, hvis man læser 1914-biografien. Her blev det beskrevet i vendinger, som gav et helt andet indtryk af indbyrdes samklang: Trods forskelligheder i anlæg og livsudvikling havde de altid holdt sig „trofast“ til hinanden, han havde „aldrig stillet sig kølig“ over for hende, men vist „virkelig Sympati“, og i de yngre år havde han ligefrem „virket overordentlig forfriskende i hendes daglige Liv“ [124].

Det var ganske andre ord, Natalie Zahle selv brugte om sit og broderens forhold, da hun efter hans begravelse lettede sit hjerte til sin ven og præst, pastor J.H. Monrad [125]. Anledningen var, at Natalie Zahle ved broderens grav offentligt var blevet takket for at have hjulpet ham økonomisk livet igennem. Hun mente, at dette burde have været en „stille og tyst Sag de to Søskende imellem“.

Men langt værre var det, at denne pinlige tak dryssede salt i et evigt åbent sår hos Natalie Zahle. I hendes øjne havde deres indbyrdes liv altid været „meget bølgeformet“. Skiftende mellem had og kærlighed. Hun fortalte præsten om deres livsforløb. Om hvordan hun efter års stræben sad gældfri som 36-årig, mens han klattede sine penge væk og derfor sad i små og trange kår. Selvfølgelig skyldtes den økonomiske ruin hans „store Hjerte“, men den skyldtes også en „i mine Øjne – ikke ganske tilladelig Sorgløshed og stor Upraktiskhed“, betroede hun Monrad, og fortsatte:

„Dette – i Forbindelse med, at vi i politisk Henseende stode hver paa sin Side, og at Bølgerne i den Henseende gik saa højt, at de ofte indvirkede paa det private Liv, har bragt megen Sorg ind i vort Samliv“ [126].

Lidt efter lidt var deres forhold dog blevet rettet op, især efter at hun kom længere ind i hans økonomiske forhold og hjalp ham med hans gæld, da han i 1886 var voldsomt syg. Den glæde, der havde været mellem dem siden, var kun indimellem blevet afbrudt igen. Nu angrede hun og syntes ikke, at hun nogen sinde havde hjulpet ham noget, der var værd at tale om, og desuden havde hun tit – åndeligt talt – været hård og ubarmhjertig over for ham, når hun gav sig af med at dømme over hans skavanker. Hun havde faktisk længe skammet sig over sin kritik af ham – en kritik, som hun havde leveret, når hun syntes, at aviser og blade havde ret i, at „han vandrede lige saa meget i Himlen som paa Jorden“.

Ved begravelsen syntes hun da, at den tak, som nogen havde for-

muleret til hende, ligefrem „proklamerede“ såvel deres „Strids-“ som deres „Lykkes Dage“. Takken blev til „gloende Kul“ på hendes hoved, alt det blide, stille og smukke forsvandt, og resten af begravelsesdagen var „for Størstedelen kun en Lidelse“ for hende. Nu sørgede hun dybt over „den Uskaansomhed“, hvormed man havde nænnet at røre ved det, „som var en Del af hendes Livs største Sorg og Beskæmmelse“ [127].

Under viljens tugt 1900-1913

Tiden var kommet, hvor Natalie Zahle skulle træde tilbage som overbestyrerinde. Hun havde sådan set ikke regnet med større hurlumhej i den anledning, fordi hun var blevet hædret så overstrømmende til sin 70 års dag i 1897. Med al den hæder vidste hun, at hendes livsværk var anerkendt, og at hun selv havde indtaget en position som en af samfundets førende skikkelser. Hun kunne roligt gå den dag i møde, hvor hun skulle gå af [1]. Det forhindrede hende ikke i at arrangere sin afsked med sin velkendte, sikre sans for timing og iscenesættelse.

Datoen for hendes fratræden var den 7. juli 1900. Det var datoen for Povline Govls fødselsdag og stiftelsesdagen for „Institutionen N. Zahles Skole“. Og det var midt i det år, der betegnede afslutningen på det gamle og indledningen til det ny århundrede.

Nu faldt det imidlertid sådan, at denne dag var optaget af afgangsklassernes eksamen, hvorfor der hverken var tid eller plads til noget arrangement på skolen. I stedet blev den 28. april 1900 valgt til en større afskedsceremoni. Den dag sluttede barneklassernes eksamen, og en større kreds af elever, lærere, lærerinder og venner samledes for at høre Natalie Zahle takke af efter en „næsten halvhundredaarig Styrelse“. Talen blev optrykt og refereret både i skoleprogrammerne og i en særtrykt takkeskrivelse. I nævnte rækkefølge takkede hun Gud, Kongehuset, Kultusministeriet, Københavns skoledirektion, forældre kredsen, lærerkredsen og eleverne [2].

Professor Edvard Lehmanns sidestilling af Madvig, Grundtvig og Zahle som det 19. århundredes 3 store pædagogiske skikkelser i dansk historie var ikke forkert. Til forskel fra de to andre var Natalie Zahle dog primært et handlingens menneske. Hvor hun i sin afskedstale kastede blikket tilbage på sit livsværk, gav hun imidlertid selv udtryk for at kende

sin styrke som et handlingens, snarere end et tænknings menneske. Hun kendte sin begrænsning og vidste, at hun ikke var nogen teoretisk begavelse [3]. Som hun betroede en nær bekendt, havde hun heller ikke protesteret, da Bjørnstjerne Bjørnson flere år tidligere havde ladet følgende bemærkning falde om hende:

„Hos Frk. Zahle er Tanke og Følelse saa infiltreret, at de ikke er let at rede ud fra hinanden“ [4].

Det, som hun selv opfattede som sine personlige fejl og mangler, betragtede andre derimod som hendes styrke. Docent A.B. Drachmann [5] karakteriserede hende ved samme afskedsfest med „et Ord saa stort, at man ikke gerne bruger det om noget levende Menneske. Det er Ordet Genialitet. Naar Frøken Zahle straks ved de nye Ideers Fremkomst greb til og beslutsomt optog dem paa sit Program, da viste hun sig som det praktiske Geni, hun utvivlsomt er“ [6].

Drachmanns forklaring på, at hun havde skilt sig ud fra så mange andre i sin generation af lærerinder og stillet sig i spidsen for dem, var hendes pragmatiske begavelse. Hendes egen forklaring var, at en af de bærende magter i hendes tilværelse havde været „Evnen til helt og fuldt at give sig hen i det, der krævedes som hver Tids Pligt og Arbejde“ [7]. Selv ville hun gerne huskes for pligtfølelsen og viljestyrken.

Det var hverken første eller sidste gang, hun omtalte denne evne. Men det var eneste gang, hun behandlede den i så beskedne vendinger. Allerede som 20-årig havde hun beskrevet den samme hengivne pligtfølelse, men udtrykt sig i langt mere patetiske vendinger. Det var i digtene „Den bedste Skat“ fra 1847 og „Nytaar 1848“, hvor det springende punkt var, at man ikke skulle ønske sig rig, stor, smuk eller god, men i stedet i forsagende nøjsomhed hengive sig til en stille strid med sig selv og sin Gud og finde trøst i bøn og dyd. Lige så patetisk udtrykte hun sig i 1914-biografien, hvor livsmottoet: „Hjertets Renhed og Viljens Styrke“ blev beskrevet som en gave fra den døende fader til den 9-årige datter.

Som det moralske og troende menneske, hun var, så hun gerne grebet „renhed“ knyttet til sit eftermæle. Betydningen af hendes sammenbidte, selvdisciplinerende vilje skal ikke underkendes. Men det var ikke renhed, forstået som en afklaret samvittighed, der bar hende gennem livet. Tvivl, uro og dårlig samvittighed plagede hende så ofte, at man hverken kan kalde hende afklaret eller uskyldsen.

Det tjener kun til at understrege denne pointe, at Th. Lang, der må

siges at have kendt hende indgående, i et brev fra 1902 til sin nærmeste veninde udtrykte overraskelse og betagelse over et møde med Natalie Zahle, hvor hun havde optrådt mild og afklaret. Det var en usædvanlig oplevelse for Th. Lang, og hun ønskede næsten, at det blev hendes sidste møde med hende, så hun uforstyrret kunne frede og bevare dette minde. Situationen var den, at Th. Lang var indlagt på Diakonissestiftelsen i København for en mindre lidelse. Mens hun lå her, fik hun uanmeldt besøg af Natalie Zahle:

„Jeg laa netop og hvilede mig efter Middagsmaden, havde læst lidt og var falden et Øjeblik i Søvn. Saa bankede det paa Døren og udenfor stod Frk. Z. Du kan ikke tro, hvor hun var mild og rar, satte sig ned her og talte rolig og saa underlig stille og fredeligt en god halv Time. De havde jo en forhenværende Elev og senere Lærerinde liggende herude, Døden nær. Frk. Z. var saa greben af at have talt med hende (og fortalte): „Jeg sagde til hende: Naar De nu kommer hjem, hils saa min Far og Mor fra mig og sig, nu kommer jeg snart ogsaa hjem“. „Ja“, sagde hun, „det skal jeg“. „Det er saa forunderligt, sagde Frk. Z., at kunne sige saaledes til en døende og at faa et saadant Svar. Hun var hele Tiden i denne underlige bløde „Hjemlængsel“, som jeg kan tænke mig maa komme, naar man føler Døden nærme sig“, skrev Th. Lang. (...) Så talte Natalie Zahle lidt videre om det arbejde, hun nu ikke længere havde og om, at Th. Lang måtte være lykkelig over at have sit arbejde og ikke som hende at stå helt uden. Hun talte om, at hun og Ingeborg Vinderen ville flytte til Vedbæk, og om at Henriette Skram søgte en afløser, og hun gav endelig indtryk af, at der var problemer med at skulle finde en kandidat blandt de yngre lærerinder på skolen på grund af Christiane Lunds og Martha Steinhals indbyrdes forhold. Men pludselig afbrød hun sin tankegang:

„Hun saa sig om her paa mit Bord: „Her er alt for mange Papirer for en Patient; det har De ikke Lov til“. Hun blev rigtig den gamle i det Øjeblik“.

Men den bløde stemning vendte tilbage, da hun sagde farvel: „Et saa mildt, kærligt Farvel med saa gode Ønsker for mig og vor Gerning, at det var let at forstaa, at hun mente, det var det sidste Farvel, hun kom til at sige mig, hun kyssede mig og blev ved at trykke min Haand. Og jeg kan ikke nægte, jeg vilde næsten ønske, dette blev det sidste Farvel fra hende. Hun har aldrig været saadan imod mig før, og hendes Hjertelighed var

mig saadan en stor Glæde, som jeg saa nødig vil have forstyrret af noget senere maaske mindre mildt Møde“ [8].

Efter sin fratræden havde Natalie Zahle stadig sæde og stemme i skolebestyrelsen, ligesom hun ledede seminariet og seminarieskolen til 1903, underviste i kristendomskundskab til 1905 [9], og trådte ind som fungerende bestyrer, hver gang Henriette Skram var syg. Det skete ikke så sjældent, da Henriette Skram havde et vaklende helbred, og de første 1 - 1 1/2 år efter den formelle afsked var Natalie Zahle stadig den faktiske overbestyrer [10].

Omkring 1903-04 fik hun alligevel noget mere tid. Hun havde set frem til en stille og rolig alderdom, „en Hviletid“, som hun kaldte det. Men hendes rastløse og handlekraftige temperament fik ofte overtaget over „den stille Selvfordybelse“, og hun fik hverken rast eller ro. „Der kom en Følelse af Spredthed og Utilfredstillethed frem hos hende“ [11]. Med samme spredthed blandede hun sig igen i den offentlige debat om spørgsmål, som hun selv fandt vanskelige, eller som gik hendes ære for nær i den måde, de blev behandlet på.

Legemets moral

I december 1904 vendte hun tilbage til det, som hun tidligere havde kaldt „det allervigtigste Spørgsmaal paa den pædagogiske Dagsorden“. Det var sundhedslæren, eller kendskabet til „det menneskelige Legeme“.

Natalie Zahle havde også her været den første. Så tidligt som i 1876 havde hun taget faget på sit skoleprogram, da den berømte ørelæge Wilhelm Meyer [12] havde tilbudt at undervise eleverne. Han, mente hun, havde forstået kunsten at undervise de kvindelige elever i „Legemets Moral“. Natalie Zahles mod til at starte den vovede undervisning var kendt over hele Norden. Hun var derfor så tidligt som i 1885 på et af de nordiske skolemøder blevet bedt om at indlede en diskussion om, hvordan og i hvilken udstrækning kendskabet til menneskers fysiologi og anatomi skulle meddeles i pigeskolen [13].

Hendes hovedsynspunkt var, at skolen blev nødt til at tage det prekære spørgsmål op, fordi de unges uundgåelige nysgerrighed ikke skulle besvares med fortielse. Det ville der kun komme usandhed og usundhed ud af. Viden om kroppen var ikke alene et spørgsmål om fysisk kundskab, men – og mest – et spørgsmål om moral. Sagen var nemlig den, at tiden var blevet sådan, at emnet så at sige debatteredes åbent på gader og

Natalie Zahle med studenterne 1898.

De unge kvinder blev med årene stadig mere kække og frimodige at se på. Her studenterne med overbestyrerinde Henriette Skram, sommeren 1913.

Fra en gymnastikttime på N. Zahles Skole, udat.

Fra en regnetime på N. Zahles Skole, udat.

8. september 1907 i Vedbæk. Bob, Alice Schacke (Torben Zahles forlovede), Natalie Zahle, Ingeborg Vinderen.

Ingeborg Vinderen, Natalie Zahle, Hansine Gerdtzen og hunden Bob

I haven med „oldebørnene“ Asta, Inga og Elna, døtre af Eivind og Olga Mundt. Inga, gift med Hauge, og Elna Mundt lever endnu og har været meddelere til denne bog, juni 1907.

Øverst fra venstre: L. Panum, A. Barfoed, V. Bruun, E. Jahn, ukendt, ukendt, A. Weickert, Hansen (Lassow), ukendt. Stående midt fra v.: V. Balslev, G. Thorsen, Chr. Lund, G. Knuth, M. Lønborg, Jensen (Marstrand), Th. Lønborg, J. Lütken, H. Gerdtzen. Siddende på stole fra v.: J. Balslev. E. Skram, I. Unna, N. Zahle, H. Skram, K. Lønborg, M. Steinthal. Siddende på jorden: Søstrene Thorsen, ukendt, ukendt, K. Soetmann, G. Tetmo, Naumann, foto 1900.

stræder. Da burde det være op til moderen at tale stille og alvorligt med sit barn, når pigen kom hjem med opskræmte og bestyrkede eller drillende og letsindige bemærkninger. Der fandtes da også hjem, hvorfra Natalie Zahle i mange tilfælde havde set de unge gå frelste og uden beskæmmelse eller mén efter at være blevet oplyst af moderen. „Men, hvad der bar op og frelste, var ikke Viden eller Ikke-Viden, det var (...) saa at sige altid den forunderlig mægtige Tugtens Aand, der fra et alvorligt Hjem følger saa langt med ud paa Vejen“.

Men da ikke alle hjem tog sagen på denne måde, og da hverken religionslæreren, zoologen, læreren i historie, æstetik eller historie hen ad vejen kunne komme til at udtale sig nok, så måtte sundhedslære komme ind som et særligt fag fra barneskolen og frem. Nu var så spørgsmålet, om en videnskabsmand eller en pædagog skulle undervise i faget? Natalie Zahle var ikke i tvivl – det skulle pædagogen, selv om han eller hun havde forholdsvis mindre videnskabelig indsigt. Til gengæld havde læreren og lærerinden et større kendskab til barnet, „dets Trang og dets Natur“.

„Thi Hovedspørgsmaalet er her Barnet, ikke Faget, og Videnskabsmanden eller -Kvinden kommer saa saare let, især i en Gjennembrudstid, til at sætte Faget over Individet, og – af alle Lærere og Lærerinder saa jeg atter helst Sagen i selve Bestyrerens eller Bestyrerindens Haand, som den, der maa tænkes at staa mest faderlig og moderlig, mest ansvarsfuld, mest inderlig greben ligeoverfor Barn og Opgave“. Af den grund var det hende magtpåliggende, at lærerstanden forpligtedes til „i en fyldig og omfangsrig Grad“ at sætte sig ind i „Læren om Livet“. Som bestyrer syntes hun ikke selv, at der var noget, hun havde savnet mere og ønsket sig inderligere end et „virkeligt Kjendskab til det menneskelige Legemes Bygning, Kræfter og Love“. Ved siden af dette krav om „en almenmenneskelig-legemlig og sjælelig-videregaaende pædagogisk Dannelse“, som hun kaldte det, kunne man ikke komme udenom kendskabet til den hellige skrift, især Det ny Testamente. Bibelen kunne i det stykke blive betydningsfuld, idet denne „Naturens store Bog“ i hendes øjne indeholdt både fysiologi og en „Legemets Moral“ [14].

På den måde balancerede hun mellem naturhistorisk oplysning og kristen moral. Eller sagt på en anden måde: hun søgte på sin karakteristisk tvetydige facon at sammenkæde den moderne, sækulariserede naturvidenskab med sin stærke, kristne tro. Hun var en beundrer af naturviden-

skaben, og som allerede vist, brugte hun den i sin argumentation for, at kvinder burde have længere uddannelsestid end mænd: de unge kvinders hviletid var fysiologisk påkrævet. Hun kobede sig således på den køns-ideologi, som natur- og lægevidenskaben videreførte, og som legitimerede de eksisterende kønsforskelle og hævdede det naturlige i mænds overlegenhed. Samtidig fastholdt hun sit moralsk-religiøse standpunkt under den nordiske sædelighedsdebat, der rasede netop her i midten af firserne. I sit foredrag tog hun eksplicit afstand fra Bjørnsons „Det flager i Byen og paa Havnen“ (1884), hvor han fremhævede det seksuelles stærke betydning, ikke mindst blandt unge piger, og hvor han forkyndte den seksuelle frihed. Godt nok skulle den seksuelle frihed ikke udfolde sig uden opdragelse, ansvar og selvkontrol, men alligevel var det for meget for Natalie Zahle [15].

Derved blev debatten. Sagen var, at Natalie Zahle nok som den første havde taget seksualundervisningen op, men hun kunne ikke tale konkret om den – kun abstrakt og upræcist, hvilket Henriette Skram senere indrømmede blankt i sit upublicerede skrift om Privatlærerindeskolen: Den viden og fysiologiske uddannelse, som Natalie Zahle var forvisset om ville give den unge kvinde „det bedste Værn mod at glide uforberedt og uvidende ind i et Ægteskab“, gav hun aldrig direkte. Hun veg i praksis tilbage for at tage „de sidste Konsekvenser“, konstaterede Henriette Skram tørt [16]:

„Lige saa varmt, ja begejstret hun kunde tale om den absolute Klarhed og ubegrænsede Aabenhjertighed, hvormed en Moder i Alvor og Stilhed skulde indvi sin Datter i Tilblivelsens Mysterier, lige saa angst veg hun tilbage for Tanken om en Skole-, en Klasseundervisning, der fra et Kateder meddeltes de ganske unge. (...) Jeg véd, at mange følte sig skuffet over, at Frk. Z. ikke turde tage Konsekvenserne af sine egne Forslag. Jeg véd, at de syntes, og jeg maa indrømme, at de delvis har Ret i deres Opfattelse, at de aldrig fik klart Svar paa deres Spørgsmaal om, hvormeget, hvornaar og af hvem den endelige Kundskab skulde meddeles i Skolen“ [17].

Der er ikke meget, der tyder på, at hun var mere åben over for de modnere lærerindestuderende, selv om både hun selv og H. Skram hævdede det [18]. Hvordan kunne hun være det, når hun ikke engang over for sine nordiske kolleger, som „just maatte være det rette Forum“, var i stand til at tale åbent [19]?

Var det, fordi hun faktisk var i syv sind om, hvordan man talte konkret om kønslivet? Var det fordi hun var for snerpet, eller var det, fordi hun i realiteten ikke mente, at man overhovedet skulle give en konkret vejledning, selv om hun så længe havde hævdet det som vigtigt?

I 1889 læste hun en nyudkommen undervisningsbog, der hed „Menneskelegemets Bygning og Livsvirksomhed“. Det var hendes gode bekendt fra Askov Højskole, Poul la Cour [20], der havde skrevet den. Af det brev, som hun sendte ham i den anledning fremgik det, at hun var velorienteret i andre pædagogiske udlægninger af emnet, ikke mindst i professor Ribbings grundige bog om den seksuelle hygiejne og dens etiske konsekvenser [21]. Den var dog for fyldig til undervisningsbrug, men Poul la Cours bog syntes hun var så „fortræffelig“, at hun havde været lige ved at indføre den som lærebog i fysiologi for sine unge almuelærerindestuderende. Her var sagen „behandlet paa en saa fin og alvorlig Maade, som nogen Skolebestyrer kan ønske det“. Men afsnittet om forplantningen gjorde hende betænkelig:

„Det er ikke det, at jeg ikke vil have den tilkommende Lærerinde sagt, hvad der staar i denne Bog“. Det var heller ikke det, at de elever, der havde gået i N. Zahles Skole, ikke kunne læse det selv. Det var det at give bogen „i Flæng“ til de mange ukendte og umodne – „Pluraliteten“. Det var heller ikke godt, at de var for unge, når de læste det. Der skulle først være kommet en fortrolighed mellem lærerinde og elev. Det, som hun frygtede var, at emnet blev „gjort til Genstand for kildrende Samtaler“. Sagen var, at Poul la Cour havde skrevet om „Mandens fysiske Forhold (Pollutionerne) og (...) Onani. Det kunne virke inciterende paa dem“, ikke mindst når pigerne var i klynge og stadig havde „pjattede, fnisende Samtaler“. Så kunne det gøre skade, mente hun.

Hun skrev derfor til forfatteren og bad ham udelukke dette afsnit i det nye oplag, der var i trykken. Hendes forslag var, at han jo bare kunne lade den lille bog blive efterfulgt af en større for „erfarne Lærere og Lærerinder“ [22].

Problemet var altså, at hun var nervøs for det seksuelt-erotiske incitament, der kunne ligge i en klar og nøgtern besked om kønslivet. Men hun skulle blive 77 år og hen på den anden side af århundredskiftet, før hun sort på hvidt turde udtrykke, hvad hun egentlig mente.

Som vi har set, havde udviklingen hen mod en friere kønsmoral anfægtet hende stærkt. Hun var blevet stadig mere pikeret over den ukristelige og uetiske litteraturs påvirkning af de unge, som i hendes øjne var åndeligt nedbrydende. I det stykke havde hun vanskeligt ved at skelne

mellem fiktionens og virkelighedens verden. Foranlediget af et par artikler af den svenske, kvindelige dr. med. Widerström og den danske, mandlige dr. med. Nordentoft greb hun nu i 1903 pennen og klargjorde sine gamle hovedsynspunkter om nødvendigheden af en afbalanceret oplysning om de fysiske drifter under grundig moralsk vejledning af elevernes egne pædagoger.

Men hendes konklusion var nu anderledes konkret – og tvetydig: Målet var at „bevare Sindets Renhed og – Frelse under Livets Anfægtelser“. Ingen videnskab kunne frelse fra uren og usund lidenskab. Hvis man berørte den enes viden og den andens mangel på viden „med kluntet, ufin Haand“, så kunne der „briste noget, som ikke let (kunne) heles igen!“ Hun henviste til sine erfaringer med de unge fra de mange forskellige hjem, hvor hun havde set, at „Frygtens, Ærefrygtens, maaske en Guds frygtens Aand“ havde hjulpet *dem* frem, som var kommet frelst igennem opvæksten. Dét havde hun respekt for, og derfor var hun bange for „en umotiveret, ubehersket Meddelelsestrang“.

I stedet skulle man gå så „jævnt og stilfærdigt gradvis“ frem, at „Tingen ligesom umærkeligt“ og „uden speciel, endelig Meddelelse“ blev klar for de unge. Da behøvedes der ikke nogen „indgaaende, detailleret Instruktion“, fordi de jævnt hen blev „modne til Forstaaelse af Antydninger og Tale“. Af samme grund skulle der ikke være illustrationer i skolebøgers kapitler om forplantningslæren [23].

Dette var paradoksal tale. På den ene side ønskede hun oplysninger, så de unge kunne få stillet deres nysgerrighed og opdage kønslivets alvor. På den anden side måtte de ikke få noget at vide. Spørgsmålet var, om hun havde noget personligt i klemme. Der kan ikke være tvivl om ægtheden af hendes kristne tro. Der kan derimod herske tvivl om, hvorvidt hun talte sandt, når hun henviste til, at hendes erfaringer om opdragelsen til kønslivet udelukkende var hentet fra den brogede buket af familier og hjem, hun havde mødt gennem sit skoleliv. Man kunne spørge, i hvilken udstrækning hendes personlige erfaringer dannede grundlag for holdningen til „Forplantningslæren“?

Hullerne i kildematerialet lukker for et endeligt svar på dette spørgsmål. Men det er forbavsende at finde hendes formulering: at noget kunne bryde, som ikke let kunne heles igen i denne sammenhæng.

Netop disse ord brugte hun i brevet til Povline Govl helt tilbage i 1870. Da hun fortalte hende, at hun havde opgivet sin lange længselsdrøm, forklarede hun det med, at „noget (var) bristet, som vist Aldrig mere (ville) heles“.

Hvad hun dengang havde oplevet, ved vi jo ikke. Vi ved blot, at det havde sat sig som et uheldeligt sår. Og vi ved, at det var viljen mere end lysten, der satte en stopper for hendes drøm, og vi ved, at hun tugtede sig med sin guds frygt for at fjerne enhver længsel efter, at drømmen skulle dukke op igen.

Sammenfaldet i formuleringerne kan være tilfældige. Spørgsmålet er, om der var en sammenhæng mellem den personlige erfaring og „den højere Tugt“, der efterhånden og især i dette spørgsmål var blevet et kendetegn for hendes pædagogiske anskuelser?

Ægteskabets moral

Tidligere på året havde hun i en anden sammenhæng slået et slag for betydningen af den samme åndelige tugt. Da drejede det sig om det ægteskabelige samlivs former.

En rigtig kvinde var for hende en gift kvinde. Det var mennesket, hun ville opdrage, men hun glemte ikke, at det menneske var en kvinde og skulle udvikles som sådan. Det var den opfattelse, hun cementerede i offentligheden, og det var den, der blev stående i første eftermæletids erindring. Edvard Lehmann tolkede hende i sit mindeskrift sådan, at kvinden var „Hjemmets Kvinde“. Fra hjemmet var hun kommen, til hjemmet skulle hun gå. Ville man stille hende spørgsmålet „Hvad er en kvinde?“ var Lehmann ikke i tvivl om, at hendes svar ville have lydt: „Hjemmets Medhjælp“ eller rettere „Hjemmets Sjæl“ [24].

Det kan ikke undre, at han var så sikker i sin sag, selv om det skulle vise sig, at dette kun var den halve sandhed.

Der var i firserne og halvfemserne skabt en tradition i danske kvindopolitiske kredse for, at uenigheden om prioriteringen af kampen for ligeberettigelse over for kampen om ligeværd som regel løstes ved at fremhæve kvindens centrale rolle i samfundet som gift kvinde i familien [25]. Det var netop dét, Natalie Zahle igen og igen slog fast med syvtommersøm. Hun vidste, at hun ikke generede nogen med dette klassiske kompromis for løsningen af tidens kønspolitiske problem. Men i 1903 var der langt ind i hendes egne rækker slået hul i forestillingen om kvindernes naturlige plads i moder- og hustruskab. Det brød hun sig ikke om, og hun måtte protestere.

Anledningen var, at grundtvigianeren Eva Moltesen [26], der i øvrigt havde været lærerinde på N. Zahles Skole og var hendes nære bekendt,

samme år havde publiceret et par artikler i Dansk Tidsskrift. Den ene artikel var et begejstret-kritisk essay om Ellen Key. Ellen Key [27] var født i Småland i 1849 og blev fra 1890 kaldt „Sveriges åndelige regent“. Hun var lærerinde, foredragsholder og forfatter. En individualist, der var opdraget med liberale ideer. Fra 1880'erne havde hun markeret sig som en kompromisløs kvindesagsforkæmper, der byggede sin frigørelsesteori på opfattelsen af den kvindelige særarts moralske primat over mandligheden. Hun mente, at denne kvindelige egenart var centrum for moderligheden. Ægteskabet var for hende det mest naturlige, men burde grundes på etiske fordringer, snarere end på statslig eller kirkelig tvang. Hun kæmpede i skrift og tale for at kvinden skulle benytte enhver anledning „fra og med barneværelset til parlamentet“ for at skabe solidaritet og ansvar for samfundet og verden. Mest kendt og agtet blev hun for sit værk „Barnets århundrede I-II“ fra 1900, der blev oversat til dansk i 1903, men hun havde fra 1888 markeret sig med sine kvindepolitiske bøger om den gifte kvindes ejendomsret og myndighed, om „Missbruket kvinnekraft,“ (1896) og om „Kvinnepsykologi og kvinnelig logik“ (s.å.). I Danmark var hun således radikal som Brandes, på samme tid som hendes ideer kunne tages til indtægt for konservative, kristne kredse.

Denne dobbelthed satte sit tydelige præg på Eva Moltesens betragtninger over hende. På den ene side berømmede hun hendes værker, især „Barnets århundrede“, og bakkede op om hendes krav om retten til sanselig kærlighed og forsvar for moderskabet som kvinders naturlige pligt. På den anden side kritiserede hun Keys radikale tanker om retten til erotik og moderskab uden for ægteskabet [28]. Eva Moltesens anden artikel hed „Delt Ansvar“. Hun refererede en ulykkelig sag om en ung, ugift kvinde, der af skam over at være blevet voldtaget, havde født sit barn i dølgsmål og ombragt det. Som så mange andre kvinder i den situation var det moderen, der blev straffet, mens faderen gik fri. Med dette som udgangspunkt argumenterede Eva Moltesen for, at de mange barnemord først ville forsvinde den dag, samfundet krævede både fader- og moderpligt over for barnet. Hun mente ikke, at det var nogen synd at sætte et barn i verden, „enten man saa er viet eller ej“. Blot man påtog sig sine forældrepligter [29].

Her følte Natalie Zahle sig kaldet til at tage til genmæle. Hvor enig hun end var med Eva Moltesen, havde eet af hendes synspunkter frastødt hende voldsomt. Det var, at ægteskabet skulle være unødvendigt, hvor der var en „dyb og sand Kærlighed imellem Mand og Kvinde“. Det var ikke, hvad Natalie Zahle havde kæmpet for hele sit liv. Hjemmenes

„Renhed, Skønhed, Højhed og Magt“ kom ikke af sig selv, mente hun. Kvinder og mænd måtte beherske deres følelser og vente med at være sammen, til timen kom. Selv om det var sandt, at det ikke var selve den kirkelige ceremoni, der gjorde et ægteskab kristeligt, men „Sindets kristelige Trang“, hvilede netop den „vidunderlige Herlighed“ ved ægteskabet på bevidstheden om forholdets „Tilladelighed“, på lovbundetheden [30].

Eva Moltesen svarede hende straks i dyb ærbødighed. Hun gav Natalie Zahles opdragelse af generationer af kvinder æren for, at der nu fandtes mange flere lykkelige ægteskaber end tidligere, fordi hun havde sørget for, at dagens mødre var oplyste. Hun gav hende ret i det samfundsgavnligt og etisk ideelle ved, at unge elskende gik ind til „livslang Troskab“ og nærmede sig hinanden „under Viljens Tugt“. Dermed mente hun „den faste Vilje – ogsaa i det ulykkelige Tilfælde, hvor man har taget Fejl af sin Kærlighed“. Men til forskel fra Natalie Zahle mente hun nu ikke, at ægteskabet i det lange løb behøvede at være „sluttet for en lovlig Myndighed“ for at være helligt. For at få en kristelig ånd til at fylde det nye hjem, var det nok at forenes i en fælles, inderlig bøn. Og Eva Moltesen understregede:

„I Modsætning til de fleste andre kristne Mennesker er jeg tilbøjelig til at tro, at Ægteskaberne bliver lykkeligere og fuldkomnere under de friere Forhold, som de unægtelig gaar i Møde“ [31]. Kun som et kompromis kunne hun gå ind for en borgerlig eller kirkelig ægtepagt, der forløb lig kunne være nødvendigt for menneskenes „Synders Skyld“.

Eva Moltesen indtog på den måde et mellemstandpunkt mellem den Key'ske emancipatoriske kvindelighedsdyrkelse på den ene side og den traditionelle, kristne overbevisning om familien som samfundets fundament på den anden side.

Natalie Zahle var så tilfreds med hendes svar, at hun ikke ulejlige sig med at føre dialogen videre i al offentlighed. I stedet skrev hun til hende privat, takkede hende for hendes „fortræffelige“ ord om den faste vilje i troskaben, også der, hvor man havde taget fejl af sin kærlighed. Derimod var hun ubøje ligt uenig med fru Moltesen i, at ægteskaberne blev lykkeligere under friere forhold. Tværtimod mente hun, at „den lovformelige Pagt“ måtte holdes i ære og agtes, netop på grund af „Menneskenes Synder“ [32].

Menneskenes synder måtte disciplineres. Hun skrev af bitter erfaring.

Hun, som på den ene side havde propageret hele sit voksne liv for ægteskaber, der var bygget på kærlighed, snarere end på økonomi og fornuft, og som på den anden side personligt havde levet under så frie forhold, at kun hendes tro og samvittighed havde sat grænser for hendes udfoldelse. Hun havde kastet sin kærlighed snart på den ene og snart på den anden og kunne ikke prale med erotisk at have været tro mod en og samme person. Hendes livslange troskab lå ikke her.

Kønnetts moral

Udadtil lod hun som om denne konflikt ikke eksisterede. Men den gik hende på, og hun forsøgte for sig selv at skrive sig til en afklaring.

I et udateret foredrag, som ingen ved, om hun nogen sinde holdt, og som efter skriften at dømme er skrevet efter 1900, udredte hun sine begreber om det menneskelige, det kvindelige og det mandlige [33]. Udgangspunktet var hendes gamle pointe, at dannelsesperspektivet for begge køn skulle tage sigte på „det menneskelige“. Nu udlagde hun sin version af, hvordan „det særlig mandlige og det særlig kvindelige“ da næsten af sig selv skulle opstå i de to køn: Det overraskende var, at hun som den kønsbevidste pædagog, hun var, mente, at den indbyrdes køns-komplementaritet der burde præge voksne mænds og kvinders adfærd og moral ikke på nogen måde burde plejes eller fremelskes under opdragelsen og undervisningen af de unge. Den ville langsomt og „af sig selv gøre sig gjældende“. Det almenmenneskelige ville lidt efter lidt og helt „naturligt“ udvikle de sociale kønsegenskaber, som ville antage forskellig ydre form og give kvinder og mænd hver deres særlige plads i samfundets arbejdsdeling (s. 1-2).

Der, hvor der var brug for en særlig indsats i opdragelsen og uddannelsen af de to køn var, at de begge burde blive i stand til at forsørg sig og klare sig selv. Mænd skulle under alle omstændigheder være forsørgere, om de blev gifte eller ej. Herudover gik hun ikke ind i overvejelser over drenges og mænds opdragelse og uddannelse. For kvindernes vedkommende var det sådan, at ægteskabet „i den store Almindelighed“ måtte „betragtes som det naturligste Forhold“ (s. 2). Og det gav dem en særstilling i forhold til det andet køn, fordi deres opdragelse af den grund måtte indrettes på deres stilling som hustruer, mødre og husmødre. Udover deres almene opdragelse, undervisning og skolegang burde en tur igennem en husholdningsskole derfor være både

lovbunden og eksamenskrævende for alle unge piger (s. 4). Begge køn havde deres pligt over for samfundet. Som drenge og mænd havde pligt til at forsvare landet som helhed, var det kvindernes pligt at være hjemmets opbyggere, fredsbevarere og forsvarere (s. 3).

På trods af et fælles, almenmenneskeligt sigte i uddannelsen fastholdt hun et princip, som hun aldrig fraveg: Piger og drenge burde ikke sidde på samme skolebænk, og en fællesskole var ingen god idé. Fællesskolen blev indført ved 1903-loven i den offentlige skole og var naturligvis genstand for en ivrig debat. At Natalie Zahle var imod fællesskolen betød ikke, at hun ikke kunne se dens fordele: „Samlivet imellem Dreng og Pige paa de samme Skolebænke kunde have en afdæmpende Indflydelse paa den gjensidige Overvurdering og bidrage til et mere naturligt, sundt Liv“, men på den anden side tvivlede hun på, at dette samliv var „forædlende i sædelig Henseende“, og at sådanne skoler overhovedet var naturlige (s. 13).

Natalie Zahles centrale begreb var „Hjemmet“. Hun mente, at hjemmet endnu i lange, lange tider ville være en betingelse for menneskers livslykke (s. 4-5). En forudsætning var, at det huslige blev organiseret rigtigt, men så ville der også blive tid til den intellektuelle dannelse i familien, og den åndelige ligestilling mellem kønnene i hjemmet ville på den måde være sikret til gavn for den opvoksende slægt.

Det var grunden til, at Natalie Zahle var inderligt imod, at den gifte kvinde arbejdede som medhjælp i mandens virksomhed eller erhverv. Det ville nemlig kræve en tredje medhjælp i huset, der så kunne komme til at tage „Moderens Plads, hendes Indflydelse og Betydning for Børnene og – maaske for Manden med“. Det ville være uheldigt, mente hun. Løsningen og den ideelle familieform var da: Faderen og Moderen skulle stå over for hinanden som jævnbyrdige overhoveder for børnene, huset og tjenestefolkene. Det almindelige tjenestetyende skulle ikke have nogen særstilling, men kun være „Tyende knyttet til Huset“ (s. 9). I beskrivelsen af denne ideale og for samfundet elementært grundlæggende familiemodel kom Natalie Zahle aldrig ind på det familiære magtforhold mellem faderen og moderen, manden og hustruen. Hun havde altid beskrevet idealet som den åndelige jævnbyrdighed, d.v.s. en moralsk og intellektuel ligestilling, mens hun behændigt var veget uden om omtalen af, hvordan hun ønskede sig det sociale magtspil udfolde sig: nemlig spørgsmålet om, hvem der skulle bestemme i interne familieanliggender, hvem der havde det sidste ord i eventuelle konflikter, og hvem der tog beslutningerne udadtil.

Hun havde gennem sit livsværk og sine ideologiske skrifter bidraget til at hæve veluddannede og dannede gifte kvinders sociale renommé, og til, at de på den ene side „af sig selv“ og på den anden side gennem en bevidst opdragelse og dannelse kunne opnå en position som sjælen i familien. På den måde havde hun koncentreret sig om deres åndelige ligestilling inden for familien og i hjemmet og understreget den kønsmæssige arbejdsdeling her, som om den var naturlig.

Hun havde aldrig, – og det gjorde hun heller ikke her, plæderet for en arbejdsmæssig ligestilling i familien. Tværtimod kridtede hun nu banen af for de gifte kvinder: Var de først gift, burde de hellige sig det. De burde heller ikke være optaget af andre erhverv uden for hjemmets arne. Helst så hun en lov (!) om, at den gifte kvinde havde pligt til „at nedlægge sit Embede“, hvis hun havde et, når hun mødte sin tilkommende. Det var et enten eller: „Enten har man et Embede, og da varetager man det trods alt – Sygdom og Sorg i Huset, trods alt, hvad der kan tilstøde det – eller man har et Hjem, og da kan man ingen Pligter paatage sig, der nogen Time kunde holde en fra Mand eller Børn, naar det gjaldt“ (s.12).

Hun fortsatte denne tankerække i et lille værk, som hun kaldte „Strøtanker I-II“. Værket var ikke større end en halv snes håndskrevne folioark, som aldrig blev publiceret. Hun skrev dem i august og november 1906 [34]. Strøtankerne var sandsynligvis ikke skrevet til andre end hende selv, måske som forlæg til artikler, der alligevel aldrig blev skrevet og offentliggjort, eller til kapitler i den selvbiografi, som hun aldrig nåede at gøre færdig. Men det var det eneste sted, hun direkte og utvetydigt efterlod sig nedskrevne rudimenter til, hvad man kunne kalde hendes helt private kønspolitik. Her talte hun ikke blot om de unges opdragelse og dannelse, men om mænds og kvinders sociale og politiske rettigheder og pligter over for fædrelandet.

Hun mente, at „den naturlige Følge“ af mandens og hustruens fælles almindelse og stræben måtte være, at de som ægtefæller i stigende grad blev enige om alle familie- og samfundsspørgsmål. Det gjaldt også parlamentarisk politik. Uden for hendes dør bølgede diskussionen om kvindernes valg- og stemmeret, men hun vidste, hvad hun mente: Det ville være en slem „Unaturlighed“, om de gifte kvinder fik adgang til politik på den måde.

Hvis de gifte kvinder tog aktivt del i det politiske liv, ville det i hendes udlægning resultere i en „dobbelt Afstemning“ i en familie, hvor man jo af princip burde være enige, hvorfor kvindernes stemme var overflødig. Værre endnu kunne det betyde, at de gifte kvinders veje kunne drages

væk fra hjemmet. Blev de nemlig først påvirkede af „løse Skøn“, ville det hele kunne „ende med Hjemmets Splittelse i St.f. dets Samarbejdning“. Hun tog ikke stilling til, hvem der skulle bøje sig, hvis ægtefællerne faktisk ikke *var* politisk enige. Hun forudsatte, at det ikke blev tilfældet. Her lå hun på linie med historikeren James Mill (1773-1836), John Stuart Mills fader, der havde været fortalere for, at kvinderne ikke behøvede stemmeret, da deres fædre og ægtemænd varetog deres interesser [35]. Til forskel fra ham skelnede hun dog skarpt mellem de gifte og de ugifte kvinder.

Natalie Zahle var således ved at udvikle et billede på en samfundsorden for den dannede klasses kultiverede menneske, hvor begge køn var lige i værdighed, men hvor grænserne for arbejdsdelingen var meget klare: I dette samfundsbillede skulle de gifte kvinders arbejdsmæssige virkefelt være afgrænset til det private liv, mens deres politiske holdninger i et og alt burde være sammenfaldende med deres ægtefællers. Heri adskilte hun sig ikke fra de mere konservative kredse i Dansk Kvindesamfund, der længe havde ønsket at holde organisationen fri af politik. Hun stak med disse linier hånden ned i den heksekedel af stridigheder blandt de organiserede kvindebevægelser, der blomstrede netop i disse år. Kvinderne i „Kvindelig Fremskridtsforening“ havde for længst meldt sig ud af Dansk Kvindesamfund for at kunne få fred til at arbejde for alle kvinders politiske ligestilling og for åbent at kunne blande sig i politik, ligesom „Politisk Kvindeforening“ var stiftet i København i 1904. Og i samme år, som Natalie Zahle nedfældede disse kvindepolitiske overvejelser, gik et flertal i Dansk Kvindesamfund ind for at sætte kommunal og politisk valgret for kvinder på deres dagsorden. I dette klima følte Natalie Zahle trang til at bekende kulør. Om ikke for andre, så i hvert fald for sig selv.

Selv om hun således havde taget stilling til de gifte kvinders, havde hun ret beset ikke lagt nogen linier for de ugifte kvinders politiske arena. Sagen handlede trods alt om hende selv og en hel del af de kvindelige medarbejdere og kolleger i den pædagogiske verden. Hun havde ofte talt og skrevet om de ugifte, selverhvervende kvinders lige adgang til uddannelse, men officielt og på tryk omtalte hun aldrig deres politiske rettigheder. De havde jo hverken en mandlig forsørger eller et hjem, de kunne give deres stemme i politiske anliggender, så længe de ikke havde nogen mand som talerør. I 1914-biografien og i de øvrige eftermæle-skrifter glimrede samfundspolitiske spørgsmål da også ved deres fravær, og man kunne derfor tro, at Natalie Zahle var helt politisk u-orienteret eller i bedste fald

lige glad. Men det var hun ikke. Hun mente uden tøven, at hun selv og en hel del andre kvinder i kraft af deres position som selverhvervende og for manges vedkommende som familieoverhoveder og -forsørgere var at sidestille med mænd:

Det gjaldt enken, den ugifte eller den fraskilte kvinde. Når hun kunne stå „i Spidsen for en hvilkensomhelst Art af Forretning og maaske tilmed (være) Hoved for et Hjem“, skulle hun også have valgret. Det var nemlig sådan, at lige såvel som kvinderne måtte have „borgerlig Erhvervsret“, når de stod alene uden mandlig forsørger, lige såvel måtte de også i den position „have Stemmeret med Landets øvrige Borgere, med de skattepligtige Mænd“ [36]. Dette forekom og havde altid forekommet hende „uimodsigeligt“ hævdede hun [37]!

Man må sige, det var en overraskende pointe, som hun aldrig tidligere havde nedfældet sort på hvidt.

Et held for eftertiden var, at hun efterlod sig strøtankerne, da denne pointe afslørede hendes opfattelse af den sociale orden, der var den materielle forudsætning for den tvetydige Zahlenisme.

Siden 1857 havde ugifte kvinder ifølge lovgivningen haft personlig myndighed, principielt fri adgang til erhverv og lige arveret med mænd. Men det havde ikke fået Natalie Zahle til at hævde, at de også skulle have de samme politiske rettigheder som mænd. Havde dette forekommet hende „uimodsigeligt“ siden denne første kvinde-„frigørende“ lov, må hun gennem årene have slugt mangan bitter pille for ikke personligt at have adgang til de rettigheder, der var naturlige for de mænd, som hun omgikkes, havde i sit brød eller stillede sig socialt på linie med. Hvis hendes tavshed derimod skyldtes hensynet til skolens renommé, var den udtryk for en klog taktik, fordi hun da aldrig kunne afvises for den „ukvindelige Blaastrømpethed“, som andre emancipatoriske kvinder blev det. Ifølge Th. Lang var hun oven i købet selv en af dem, der åbent tog afstand fra alt for radikalt-emancipatoriske visioner og „mandhaftig“ adfærd. Ret beset kunne hendes tavshed om de ugifte kvinders kvindelige særstatus jo også have skyldtes, at hun havde haft hænderne fulde i sit travle liv, men dette var næppe tilfældet, for så vidt som hun jo havde brugt tid på at nedfælde sine uddannelsespolitiske tanker.

Midt i udviklingen af Strøtankerne, ja faktisk midt i en sætning, som drejede sig om, hvad den ugifte kvinde kunne tilføre samfundet som borger på lige fod med mænd, løftede hun pennen fra papiret og standsede sin tankerække [38]. Eller måske rettere: de efterladte papirer, der indeholdt afslutningen på „Strøtankerne“, er fjernet eller gået tabt.

Men i det, som er bevaret, er antydningerne klare: For Natalie Zahle var den „indre Emancipation“, som i eftermælet er blevet beskrevet som hendes og skolens varemærke, forbeholdt gifte kvinder, der måtte lade sig nøje med denne form for menneskelig frigørelse. Den fuldkomne ligeberettigelse og ydre emancipation var kun for ugifte, selverhvervende kvinder. De burde være ligestillet med mænd, både med hensyn til erhverv, skattepligt og politiske rettigheder.

Her finder vi nøglen til Natalie Zahles tvetydige kvindesyn: den ugifte og den gifte kvinde var borgere med forskellig status og burde ikke have de samme samfundsmæssige pligter og rettigheder. Det var denne implicite kønsteori, under hvis forudsætning hun længe havde opereret, men som hun aldrig åbent agiterede for. For hende selv og hendes ligestillede kvinder gjaldt andre politiske og sociale regler end for de gifte kvinder. Det kan være forklaringen på den zahlenistiske dobbelthed. Hun formulerede ikke disse tanker andre steder end her i sine korte, håndskrevne „Strøtanker I-II“.

Det var også her i dette skrift, som hun har siddet og puslet med for at få hold på sine spredte tanker, at hendes politiske overvejelser over det samfund, der stadig mere havde tegnet sig som et klassesamfund, tog form.

Hun tog både socialisterne og „en stor Del Venstremænd“ i skole og advarede dem om, at der i alt måtte fares frem „med Lempe og med en Langsomhed, der (hindrede) for mange Misgreb og disses sørgelige Følger“. I hendes øjne gik hele den danske udvikling hen mod „en socialistisk Stat“, hvor der var total ligestilling mellem arbejdsgiver og arbejder. Hvor der var bedre skoler, som var udviklende for den enkeltes personlighed, og som gjorde (ud)dannelsen ens for alle. Hvor der arbejdedes for, at det enkelte menneske blev sig „sin Menneskelighed fuldt bevidst“ og for, at arbejderens økonomiske forhold forbedredes. Hun hverken begræd eller jublede over denne udvikling. Hun konstaterede den bare og nøjedes med at give den et par korte kommentarer med på vejen:

Hun kunne godt se, at de rige „med megen Egenkærlighed“ holdt fast på deres, men på den anden side var der også fra den side vist „stor Kærlighed til Underklassen“. Alligevel skulle man tage sig i agt, gå frem med små skridt og „vogte sig for at bringe Landets Vel i Fare“. Denne besindighed kunne kun sikres af nogen, der kunne se det hele lidt fra oven. Det kunne i hendes øjne Landstinget, hvorfor man ikke bare skulle afskaffe det. Selv om forfatningen demokratiseredes, forsvandt Lands-

tinget som bekendt heller ikke før ved grundloven af 1953 ! Natalie Zahles følelse og tanke var i det stykke gennemsvivet af en rudimentær idé om en evolutionær fremskridtstro på et – i hvert fald for mændene ligestillet samfund, der ville vokse frem af sig selv, men kun med udvisning af den største tålmodighed fra alle parter side.

Men hun var ikke entydigt begejstret for den vision. Hun løftede pegefingeren og mindede både socialister og kapitalister om Jesus Kristus og hans lære om værdien af det enkelte menneskes åndelige udvikling [39]. I samme stil ironiserede hun over „Ungdommen“, som krævede alle begunstigede stillinger, kapitalens ejendomsret og stemmerettens privilegier bort. Med Jesu ord forsvarede hun således sin klasses interesser.

Hendes „politiske“ testamente var gjort op. Men sagen var, at hun aldrig havde interesseret sig for det konkrete politiske spil i landet. Det kan derfor ikke undre, at hun var politisk naiv. På hendes vegne kan eftertiden kun være lettet over, at hun aldrig offentliggjorde dette politiske testamente, men holdt det for sig selv.

Familier

I det sidste bevarede, upublicerede skrift samlede hun sine spredte tanker og sluttede ringen i det zahlenistiske univers. Hun kaldte skriftet „Digressioner“ og skrev det i april 1908 [40]. Her vendte hun tilbage til det familiære magtforhold mellem fader, moder og børn. Anledningen var, at hun var bekymret over udviklingen af klasselærerinde-institutionen på sin skole. Hun syntes, at den var blevet reduceret til et rent „Ordens-tilsyn, et Slags Regimentsshaandhævelse“, i stedet for det kærlige, men tugtende forhold mellem elev og lærerinde på den ene side og fortrolige, men skriftende forhold mellem lærerinde og bestyrerinde på den anden side. Hun havde ønsket sig og i hvert fald i tiden på Gl. Strand med held udviklet en hierarkisk institution, hvor hun selv som bestyrer stod i toppen, og hvor hun kunne være sikker på, at det kærligt-disciplinerende system fungerede perfekt hele vejen ned til den mindste elev. Og nu, hvor hun så tilbage på de 25 år, systemet havde fungeret efter hensigten, før det begyndte at forandre sig til det dårligere, beskrev hun det som et sindbillede på de ideelle familieforhold: „Jeg tænkte mig, saa vidt Skolen kunde magte det, et Fader (Best.) og Moder (Lærer.) Forhold“ (s.2).

Sådan blev skolen et billede på en magtorden, der var at ligne med strukturen i den borgerlige familie. Skolelederen, lærerstaben og eleverne

skulle optræde i rollerne som henholdsvis far, mor og børn.

Den uomstødelige grundvold for „skoleforældrenes“ opdragelse af de fælles „børn“ var streng orden, skønhed i alle dele og en gennemført fast og munter disciplin. Hun så nu med sorg og ængstelse, dels at der var kommet en vis uvillighed fra lærerkredse til at tage dette system alvorligt, dels at tømmerne slappedes, skrev hun. Hvis hun så rigtigt, ville det være en ruin for skolen på længere sigt, fordi det gjorde time-undervisningen af meget tvivlsom værdi. Selv om børnene blev opdraget på andre måder i dag, var „noget gaaet tabt“, og det var disciplinen: „Jeg ser nødig, at denne „Drenge“uddannelse skal falde bort. Ud af den ser jeg, naar den er, som den skal være, de mest betydningsfulde egentlige Klasselærerinder vokse frem“ (s.4). Klasselærerinderne var skolens bedste støtter, og de burde derfor plejes, opdrages og lønnes, så de kunne „blive og elske Skolen“. Døtrene skulle opdrages som sønner og klasselærerinderne optræde som trofaste mødre.

Et af de aktuelle problemer lå i lærerlønningerne, og hun måtte indrømme, at der måtte ofres flere penge og mere tid til det arbejde, der for hende var skolens sjæl. Den tid var forbi, da hun kunne forlange, at hendes fæller og lærerinder ofrede sig for skoleopdragelsen som mødre over for deres egne børn til næsten ingen løn.

Jeg opholder mig ikke her ved det, som var Natalie Zahles egentlige ærinde i „Digressioner“, nemlig at finde frem til et kompromis mellem kalds- og lønarbejderbevidstheden, som hendes lærerinder og lærere kunne leve med, og hvormed de blev animeret til at opretholde hendes gamle, familielignende klasselærerinde-institution. Det interessante i denne sammenhæng er det, som i dén grad var en selvfølge og et princip for hende, nemlig hendes analogi mellem skolens struktur og det velkendte idealbillede på den borgerlige familie: Faderen og moderen, som med hengiven kærlighed, såvel som med stram disciplin vejledte deres børn i livets skole. Forældrene skulle ideelt set være åndeligt jævnybyrdige, selv om det var faderen, der havde det afgørende ord og socialt stod i spidsen for foretagendet.

Hun identificerede sin egen bestyrerstilling med en familiær faderposition, ligesom hendes klasselærerinder blev mødre, som med passion opdrog deres fælles børn. Hun var en varm og inderlig fortaler for denne magtstruktur, som for hende mere lignede et naturligt, næsten biologisk snarere end et socialt og klassebestemt forhold. Hun selv var manden, den tilbagetrukne, men ledende figur i familien, lærerinderne var den centrale sjæl, der udførte det omsorgsfulde og disciplinerende arbejde,

og eleverne var børnene, der måtte igennem en streng drenge-opdragelse (!) for at udvikle sig til „dygtige Kvinder med varme Hjærter og levende, klar Intelligens og gode Kundskaber“ [41].

Natalie Zahles faderlige overmyndighed på skolen fortsatte hele hendes levetid, selv om hun formelt havde overdraget den til Henriette Skram. Henriette Skram havde modstræbende og i mangel af et bedre, mandligt bestyrelsesmedlem overtaget posten af „Eftergivenesschef for frk. Z.s Ønske“. Natalie Zahle havde ikke tvivlet på sin trofaste plejedatters kærlighed til skolen, men Henriette Skrams „Passion“ lå hos eleverne og i det at undervise, d.v.s. i moderrollen, mere end den lå i administrationen og i faderrollen. Hun var, som hun selv udtrykte det, ikke „magtsyg“. Selv om hun var meget bevidst om, at „Frk. Z.s Myndighed og Plads som saadan ikke kunde være Normen for hendes Efterfølger“, syntes hun dog selv, at det var mindre heldigt, at hendes egen styrelsestid nærmest blev „et Provisorium“. Dels var hendes helbred svageligt, dels undlod hun indimellem at gennemføre, hvad hun fandt rigtigt, hvis det ikke stemte overens med Natalie Zahles ønsker [42]. Hun var simpelt hen bange for den gamles „faderlige“ myndighed.

I hjemmet

Som familiemønstret tegnede sig på skolen, så det også ud i hendes hjem. Natalie Zahle boede stadig i sin lejlighed Nørrevold 7 sammen med Ingeborg Vinderen og nogle opvartende tjenestefolk. Da de i foråret 1907 skulle ansætte en ny husjomfru, Anna Nielsen, fortalte Natalie Zahle hende lidt om dagligdagen i hjemmet. Hun præsenterede Ingeborg Vinderen som sin 25 år yngre „Husfælle“ og „Husmoder“. Natalie Zahle optrådte selv som familiens overhoved med så megen selvfølge, selvfølelse og autoritet, at hun normalt ikke gav sin position noget navn. Men det gjorde hun i eet brev, hvor hun underskrev sig som „Husbond“ [43]. Udtrykket betyder i dansk sprogtradition almindeligvis en mandlig arbejdsgiver eller ægtemand. Ifølge danske sprogforskere var det usædvanligt, at en kvinde anvendte dette udtryk om sig selv. Normalt brugtes „husbond“ som betegnelse for den mandlige arbejdsgiver over for „mad- eller husmoder“ som betegnelse for den kvindelige arbejdsgiver. Hvis husbond døde, var enken stadig mad- eller husmoder, selv om hun nu var husstandens eller familiens overhoved [44]. Natalie Zahle syntes derfor at have brugt det som en pointeret betegnelse for at understrege sin myndi-

Fra venstre: Natalie Zahle, Ingeborg Vinderen, Hansine Gerdtzen, Minne Bruun, Christiane Lund og hunden Bob i Vedbæk, udat.

Sommerferie i Vedbæk med vennerne. Fra venstre stående: Th. Moltke, Natalie Zahle, Elise Bay, Minne Bruun. Siddende: Mary Archer, Christiane Lund, ukendt, Martha Steinthal, Ingeborg Vinderen, Hansine Gerdtzen. Moltke og Bay ejede villa „Rosa“ Zahle og Vinderen tilbragte somrene i, udat.

Natalie Zahle opdrager på Bob, efteråret 1898.

Mary Archer på N. Zahles Skole, efterår 1898.

Natalie Zahle og J.H. Mundt (?), juni 1907.

ge position og (måske) sin personlige kønsidentifikation.

Med omsorgsfuld myndighed bad hun den nye tjenestepige, Anna, om at tage Bibelen og Det ny Testamente med i huset på Nørrevold, fordi hun gerne ville læse lidt i disse bøger med sine folk. Hvis Anna så havde sin egen bog, kunne hun „strege under efter Hjertens Lyst“. Selv ikke tjenestefolkene gik fri af hendes ivrige dannelsesstrang.

De to husfæller havde i øvrigt været uenige om, hvilken alder, der var passende for den nye husjomfru. Ingeborg Vinderen havde helst villet have en yngre pige, mens Natalie Zahle helst havde set en lidt ældre pige, bl.a. fordi hun i kraft af sin alder og sine tilbagevendende gigt- og bronkitisanfald aldrig kunne vide, hvornår hun fik brug for megen personlig pleje. Men her havde hun ikke fået sin vilje [45]. Hvert år boede de 4 måneder på landet i Vedbæk i en beskeden, lejet bolig. Det håbede Natalie Zahle ikke, at Anna var ked af. Hun kunne komme til København med jernbanen i løbet af en halv times tid, hvis hun havde venner dér. Og i øvrigt skiftedes husets piger til at holde søndagen fri, hvis der da ikke lige var gæster. Men så ville de få fri en anden dag i ugens løb. I København havde kokke- og stuepigen hver sit værelse, mens de på landet boede sammen i en god, rummelig stue [46].

Anna blev kun i det Zahle-Vinderen'ske hjem ca. et halvt år. Men på den korte tid var Natalie Zahle kommet til at holde så meget af hendes „glade og venlige“ væsen, at hun savnede hende meget, selv om hendes efterfølger, Johanne, da gjorde sig „al Umage“ og var „flink“ og „stille“. Anna var i løbet af det halve år nærmest blevet Natalie Zahles personlige ven, og hun ville forfærdelig gerne have haft hende med til Norge, da hun i sommeren 1908 skulle op og besøge sin gamle veninde „endnu en Gang i Verden“ [47]. Mary Archer var dødsmerket, hvilket Henriette Skram havde bemærket, da hun sommeren før havde været på besøg på Tolderodden [48]. Så man kunne aldrig vide. Anna kunne ikke komme med, og Natalie Zahle nåede ikke at komme derop, før Mary Archer, som hun havde tænkt sig at leve med „i kort Samvær“, døde. „Saa det bliver nu kun ved hendes Grav, jeg skal staa“, skrev hun sørgmodigt til Anna [49]. Ligesom hele forbindelsen og korrespondancen mellem Zahle og Archer ikke har efterladt sig nogen spor, findes der heller ikke andre tegn på Natalie Zahles reaktion på den gamle venindes død. Der findes kun den dokumentation om deres forhold, at omgivelserne vidste, at de var meget nært knyttet til hinanden [50].

Faste vaner og en stilig atmosfære prægede hjemmet både i byen og i sommerboligen. Det beskedne hus i Vedbæk havde „i andres Øjne“ en

„kedelig Beliggenhed“, men Natalie Zahle og Ingeborg Vinderen „forstod at fremtrylle Hygge og Skønhed overalt, hvor de slog sig ned“, syntes Henriette Skram [51]. I byen havde de en fast tradition hver anden onsdag, hvor medlemmer af den sociale familie sammen med enkelte andre indbudte gæster, var inviteret til middagselskab. Her kom bl.a. Nelly Moltke og Elise Bay og fra 1910 også Inga Hauge, født Inga Natalie Mundt og opkaldt efter Natalie Zahle. Hun læste til artium på skolen. Hendes fader, Ejvind Mundt, Anna og Henrik Mundts søn, havde altid kaldt Natalie Zahle for bedstemoder, hvorfor Inga naturligvis kaldte hende oldemoder. Ingeborg Vinderen kaldte hun „tante Geb“ [52]. Middagen var „festlig og fin“, og „et yndigt gammelt Tyende“, som hed Sofie, vartede op ved bordet med sort, glat kappe over snehvidt hår, mens „Tante Geb“ overvågede ceremoniellet. Den unge Inga var så imponeret over hele atmosfæren og stilen, at oplevelsen, ligesom de „stærke Øjne“, som Natalie Zahles fæstnede på sit oldebarn, satte sig uforglemmeligt fast i erindringen. Det fortalte Inga Mundt som 94-årig i et brev fra 1989 [53].

Som vist, var Natalie Zahle blevet så inderligt knyttet til Nelly Moltke og Elise Bay, at de var blevet hinandens nærmeste venner. På trods af stor indbyrdes respekt havde Natalie Zahle og Elise Bay ikke altid trivedes lige godt sammen. De var begge stærke personligheder, og især var „Frøken Zahle vant til større Eftergivenhed“, end hun mødte hos Elise Bay, ligesom hun havde svært ved at tackle hendes rappe replikker. Men efter, hvad der er blevet kaldt „en ærlig Kamp“ imellem dem, fik de mere indbyrdes forståelse og kærlighed. „Allerede mange Aar før Frøken Zahles Død var der intet, ikke Spor, tilbage af de før stundom forefaldende Vanskeligheder“, skrev Josepha Martensen om det stormfulde forhold [54].

Et par somme havde Bay-Moltke og Zahle-Vinderen i fællesskab lejet en villa i Vedbæk. Det var gået strålende, og i 1901 købte Bay og Moltke en smuk villa derude. De kaldte den „Villa Rosa“. Skråt over for dem lejede Natalie Zahle da fra år til år sin sommerbolig, og hun stod parat til „med aaben Favn“ og „Straalende Øjne“ at tage imod sine venner på stationen, når de kom derud på den første feriedag [55]. Herude sås de fire kvinder dagligt, somme tider flere gange om dagen. Elise Bays levnedsskildrer, Josepha Martensen, fortalte:

„Allerede paa Morgenstunden gik der Bud imellem dem, og de saaledes regelmæssigt flere Eftermiddage om Ugen til Højtlæsning“ snart hos den ene, snart hos den anden. De læste forskellige bøger, mest skønlitteratur af al slags, og Natalie Zahle kom af og til i fortællehjørnet

og rullede iagttagelser og oplevelser fra sit liv frem for de andre. Det var i disse fortællestunder, de store træk i hendes senere nedskrevne barn-
doms- og ungdomsminder tog den form, som vi kender fra 1914-bio-
grafien [56].

Heroppe i sommerfreden viste Natalie Zahle en side af sig selv, som hun ellers ikke plejede at skilte med, og som hun i øvrigt havde tilfælles med Elise Bay: Det var den umiddelbare, fjollede barnlige glæde. De to ellers så stridbare kvinder kunne her „begge ligesom Børn glæde sig over saa lidt, og de havde begge Barnets Lyst og Barnets Opfindsomhed til at glæde andre paa forskellig Maade. Samlivet mellem de to Sommerhjem paa hver sin Side af Vejen var derfor saa at sige en Kæde af Glæder“. De lavede sådan nogle små overraskelser og gaver til hinanden, som man selv „maa have det ægte barnlige Sind“ for virkelig at forstå betydningen af, bemærkede Josepha Martensen tørt [57].

Hun var nu ikke alene om at have bemærket Natalie Zahles ønske om at glæde sine omgivelser. Henriette Skram brugte to sider i 1914-bio-
grafien til at beskrive den „Glædens Magt“, som hun ejede. Om det var ny seng med fjedermadras og bløde tæpper til en træt lærerinde, der kun havde en hård sofa at sove på, en teaterbillet til en veninde eller en digtsamling til en eksamenslæsende elev var de altid ledsaget af „en sindrig Spøg eller et muntert Paafund“. Der var „en Poesi“ over hver af dem [58]. Ingeborg Simesen var mere besindig i sin beskrivelse af Natalie Zahles muntre påfund og glæde ved at give, som ellers også blev hyldet i den lille biografi. Simesen mente nok, at hendes „store, varme Hjærte blev større og større med Aarene“, og at hun besad en indre „Trang til at give og sprede Glæde om sig“. Det prægede gaverne, f.eks. hendes hjemmebroderede puder og skamler såvel som hendes brevhilsner. For hende var Natalie Zahles givertrang dog ikke udelukkende udtryk for en spontan barnlighed, men også for hendes følelse af at være moralsk forpligtet til næstekærlighed:

„I Aarenes løb fik hun en stedse stærkere og stærkere Følelse af, hvad vi er hinanden skyldige, Kvinde over for Kvinde, Menneske over for Men-
neske, og hendes Selvtugt indøvede hende i Kærlighed“ [59].

„Al Ærbødighed, men ingen Tvang!“

Natalie Zahles skolepolitiske og pædagogiske grundsyn var spundet over det enkelte menneskes dannelse. En dannelse, der skulle bygge på og udvikle den guddommelige spire i en helhed af individets krop og ånd, men også stille store krav til elevernes dygtighed. De skulle lære at sørge for sig selv, klare sig godt, ja, helst bedst af alle, men det skulle ske med en ydmyg og taknemmelig bevidsthed om den enkeltes lidenhed i forhold til Gud, Nationen, Næsten og Kundskaberne. Ikke blot en individualistisk liberalisme, men også og især den kristne tro, og skolen som en tjenende virksomhed over for elever, forældre og hjem, var hendes grundlæggende principper. En for hende selvfølgelig konsekvens var hendes lærerbesætnings trofasthed og kaldsbevidsthed. Ikke at lærerne og ikke mindst lærerinderne ikke skulle sikres en ordentlig løn, men deres kærlighed til gerningen og deres ønske om forening af undervisning og opdragelse kom i første række. Ellers hørte de ikke hjemme på N. Zahles Skole.

Som det fremgik af hendes „politiske“ testamente var hun yderst bevidst om og opmærksom på de ideologiske og politiske strømninger, der udsprang fra arbejderbevægelsen, mens hun selv idémæssigt stod på linie med en sær modsætningsfri blanding af grundtvigianisme og nationalliberalisme. Historikeren Niels Finn Christiansen har skematisk opstillet de ideologiske modsætninger mellem højskole- og arbejderbevægelsen. Disse modsætninger kan levere en forståelsesramme for, hvilke grundholdninger, der stod på spil i nogle af de sidste kampe, Natalie Zahle tog del i:

Højskolebevægelsen
Liberalisme – selvejendom
Idealistisk grundholdning
Klasseharmonisk
„Oplevelse“

Kristendom
Nationalisme

Arbejderbevægelsen
Socialisme – samfundseje
Materialistisk
Klassekamp
Rationalisme
– fornuftsdyrkelse
Fritænkeri
Internationalisme [60].

Elementer af disse to modsatrettede linier havde langsomt, men sikkert indledt en indbyrdes kamp i de private skoler. Til stor harme for især kristne, grundtvigianere og venstrefolk og besindig begejstring for andre mere åndsradikale lærere og lærerinder var lønkamp, materialisme og

fritænkeri efterhånden også trængt ind på de københavnske, private latinskoler, som økonomisk klarede sig skidt. Skolernes økonomi skrankede, dels fordi de ikke modtog offentlige tilskud, dels fordi den geografiske afstand i København var så lille, at eleverne kunne vælge mellem skolerne. Den indbyrdes konkurrence var stor. Konkurrencen krævede, at skolerne investerede, mens den samtidig forhindrede dem i at forhøje indtægterne, skolepengene. Samtidig søgte lærerne at sikre deres egne økonomiske og sociale interesser. Kaldstanken var ved at blive umoderne, og skolerne måtte i stadig højere grad køres som forretninger.

I tidens ånd tilskyndede disse problemer til organiseringer af henholdsvis lærerne som lønarbejdere og bestyrerne som arbejdsgivere på de private skoler, der ellers havde været præget af fri konkurrence, og hvor interessen tidligere havde været opslugt af pædagogiske aktiviteter. Omkring nytår 1900 havde lærerne organiseret sig i „Privatskolens fagordnede Lærerforening“, kaldet Lærerforeningen, mens skolerne i august 1901 samlede sig i „De forenede Latin- og Realskoler I København og paa Frederiksberg“, kaldet Ringen eller De forenede Skoler. Initiativet kom fra mandlige lærere og drengeskolerne [61]. Det var nye toner.

Ligesom ikke alle lærere blev organiseret, ønskede heller ikke alle privatskoler at indlemme sig under Ringen. De betragtede mere denne arbejdsgiverorganisation som et fællesskab, der stjal de enkelte institutioners frihed, end som et slagkraftigt politisk redskab over for lønarbejdernes krav. Det danske Selskabs Skole, Hanna Adlers Fællesskole, Efterslægtsselskabets Skole, Østersøgades Latin- og Realskole og de private pigeskoler, herunder naturligvis N. Zahles Skole stod uden for Ringen og stod fast på det, som ifølge skitsen ovenfor kunne kaldes højskolestandpunktet [62].

N. Zahles Skoles bestyrelse havde således holdt sig uden for de forhandlinger, der var foregået imellem Lærerforeningen og Ringen, og det var lykkedes dem at holde sig fri af presset fra De forenede Skoler til at lade sig organisere. Som Henriette Skram huskede det 10-15 år senere, havde hun og Natalie Zahle været klar over, at „Drengeskolernes Sammenslutning“, som hun kaldte Ringen, fra starten stiledede mod en komunedrift: „Derfor var vi, støttet af hele Skoleraadet, rustet til at optage Striden, og alle Stormløb blev heldigt tilbageslaet; det sidste og stærkeste rettedes 1908-09, og da var det Frk. Z. med sine 82 Aar, der uforsagt stillede sig i Brechen, bevarede sin Skoles Frihed og aftvang (...) alle Angriberne beundrende Respekt for sin Personlighed“. På dette tidspunkt var Henriette Skram indlagt på Diakonissestiftelsen [63]. Også

Axel Kragh fra Østersøgades Gymnasiums bestyrelse brystede sig af, at skolen havde hende, „den største nulevende pædagogiske Personlighed herhjemme“ som meningsfælle [64]. Efter at have vundet sejren for sin egen skole, lod den nu 83-årige Natalie Zahle sig involvere i det, der blev hendes sidste store offentlige optræden.

Hendes venner Th. Moltke og Elise Bay kom nemlig i klemme i det nye skolepolitiske spil, og hun kastede sig ud i et lidenskabeligt forsvar for dem. Deres Østersøgades Gymnasium røg ud i en bitter strid med både Lærerforeningen og De forenede Skoler. Balladen var startet i foråret 1908 med en midlertidig overenskomst mellem de ellers uorganiserede bestyrerinder og Lærerforeningen, og den kulminerede i juni 1910 med, at 25 lærere opsagde deres stillinger på skolen. Th. Moltke og Elise Bay blev som bestyrerinder voldsomt angrebet, var gennem et par år udsat for pres fra flere sider og var på visse tidspunkter i tvivl om, hvorvidt deres skole ville overleve. Dette er ikke stedet for at gå nærmere ind i en analyse af denne konflikt, der syntes uløseligt spundet ind i de komplicerede modsætninger mellem Lærerforeningens, Ringens, de udenforstående skolars, kommunens og statens interesser [65].

Det væsentlige i denne sammenhæng er i stedet, at den ældre og svagelige, men erfarne Natalie Zahle ikke kunne bære at sidde den klemme, som hendes venner var kommet i, overhørig. Med 14 linier omtalte 1914-biografien, at hun „med hele sin Autoritet, sin personlige, glødende Overbevisning“ og „sin ægte Harme“ værnedede om, hvad hun så som deres krænkede ret og forsvarede alle de frie skolars ret til at føre deres eget liv [66]. Faktisk optrådte hun både som deres rådgiver og medkombattant, og vedkendte sig i et offentligt indlæg fra 1911, at hun også havde en „stor Part“ i de afgørelser, de traf. Hun følte et tungt ansvar for, at de to venner var løbet ind i nogle svære år [67].

I dette skrift, som simpelt hen hed „Et Indlæg“ udredte hun sagens detaljer, som de så ud fra hendes synspunkt. Det historisk væsentlige ved indlægget var, at hun her kobledede fortolkningen af sit eget livs skoleerfaringer sammen med fremtidsforventningen til den private skole.

Natalie Zahles kristelige syn på skolen og dannelsen var så kendt blandt hendes samtidige, at hun end ikke så sig nødsaget til at nævne det i sit indlæg. Det selvfølgelig behøvede ikke at understreges. Eller var det omvendt: undlod hun at nævne det, fordi det kristne menneskesyn netop ikke længere var selvfølgelig i skolerne? Hvis det sidste er rigtigt, kan hun have gjort sig taktiske overvejelser over, på hvilken måde hun fik mest indflydelse på fremtidens private skole. Udeladelse af kristelig-

heden og understregningen af frihed for enhver tanke *kan* have været en måde også at få de mere fritænkende liberale skolefolk til at lytte til det, der skulle blive hendes skolepolitiske testamente.

Nogle enkle, men fundamentale grundprincipper for hendes fremtidsideal af en skole gennemsyrede formuleringerne i hendes indlæg.

1. Det var den private skoles styrke, at skolens leder var den egentligt styrende og kunne „paatrykke Skolen sin Aand“. Denne bestyrelses personlighed kunne ikke trives eller bevares, hvis man var med i en Ring, som skulle diktere ledelsen, eller hvis en Lærerforening skulle bestemme, at man ikke kunne afskedige en lærer, der ikke passede ind i skolen. Bestyrelses personlige frihed skulle ikke forstyrres af sådanne foreningers „utidige“ og „utilbørlige“ indgriben. I stedet burde skolen kunne regne med „en mægtig Støtte“ i form af lærerbesætningens trofasthed (s. 15). Det var netop, hvad hun selv havde opnået på sin skole. Som Gotfred Rode havde sagt i en tale i 1877, kunne man føle hende overalt på skolen, og hun spurgte nu:

„Hvorved vandtes da denne Følelse af mig overalt og af alle? Igennem mine varme og trofaste „Underchefer“, om jeg saa maa sige, mine hengivne Forstandere og Forstanderinder. Fra vore stille Samtaler fløj en elektrisk Gnist over det hele, frem og tilbage. Det var dem, der udførte, hvad vi havde drøftet i Fællesskab, Bærerne og Fortolkerne af mine Tanker, og – om det skulde tiltrænges, Forsvarerne“ (s.14).

2. Det betød samtidig, at skolen burde opfattes som en „taknemmelig og velmenende Ven“, ikke som en „egoistisk Udsuger“. Enhver skole ville føle det som „en stille, tærende Gift“, hvis nogen fra Lærerforeningen begyndte at gå rundt på skolen og prædike for rimeligheden i at organisere sig. Hvordan skulle da en bestyrer med varme følelser kunne vandre trygt rundt mellem de samme mennesker, som han eller hun i virkeligheden burde frygte som „undergravende Magter“? (s. 16).

3. Tonen i de forhandlinger og konflikter, som Natalie Zahle havde overværet og til dels været en del af, havde ikke været hendes kop te. Hvis man i fremtiden skulle leve med eksistensen af organisationerne, og ikke mindst Lærerforeningen, kunne hun ønske sig, at man i stedet for at håne hinanden udtrykte sig i „Ærbødighed“ og med „Højsind“ over for andres standpunkter. Hun løftede også pegefingern over for tempoet i udviklingen. Som vi allerede ved, brød hun sig ikke om, at nye ting blev

gennemført for hurtigt. De skulle have deres tid til at synke ned og blive fordøjet, og det gjaldt også spørgsmålet om, hvordan organisationerne og de ikke-organiserede skulle forholde sig til hinanden. Hun opfordrede derfor til at fare noget langsommere frem og i det hele taget udvise en „hensynsfuld Sindighed“ (s. 17).

4. Det, som hun længe havde agiteret for, nemlig at privatskolerne burde eksistere ved siden af stats- og kommuneskolerne, men med tilskud fra staten, slog hun også fast her. Det var endnu ikke lykkedes at få gennemført i skolelovingen, men det betød ikke, at de frie skoler skulle forhøje skolepengene ubegrænset. Med eller uden statstilskud måtte der være en grænse. Østersøgades Gymnasium havde hævdet retten til at sætte denne grænse, og der kunne for Natalie Zahle ikke være nogen som helst tvivl om, at enhver skole skulle være berettiget til at sige stop for de stadig dyrere skolepenge.

Hun ville i det store og hele ønske sig „al Ærbødighed over for andre pædagogiske Retninger, Sammenslutninger, Ringe osv., (...) men ingen Tvang, ingen Haan!“. Derfor var hendes fremtidsideal en fri, uafhængig skole med en fri lærergruppe, som bestod både af fagligt organiserede og uorganiserede, som skulle have samme ret og pligt over for skolens love [68]. Denne frie, private skole skulle støttes af staten med økonomiske tilskud, men uden indgreb over for skolelederens særlige ånd, pædagogik og styreform.

Der var altså ingen tvivl om hendes skolepolitiske ståsted, men samtidig følte hun sig – måske i egenskab af at være anerkendt som samtidens største pædagogiske personlighed – overbevist om, at det kunne nytte at korrekse sine fagligt-politiske modstandere for deres opførsel og moral. Hun var ikke den, der mente, at målet helligede midlet. Hun var en varm fortaler for, at modsætninger mellem pædagogisk, faglig eller politisk stridende mennesker kunne leve, udvikle og ændre sig, hvis striden udkæmpedes under langsomme og besindige, og ikke mindst kultiverede former.

„Nedad gaar det, men jo ogsaa opad“

Kultiveret, stille og udramatisk blev også Natalie Zahles sidste tid. Hendes adspredthed tiltrods begyndte hun at skrive sine erindringer. Langsomt fik hun fældet historierne fra de hyggelige stunder i „Villa

Rosa“ i Vedbæk ned på papir. Det blev til „Min første Barndom“, som hun nåede at se på tryk i „Mit Hjem“ i 1912 [69]. Erindringerne fra ungdommen og den første tid som voksen blev jo først publiceret posthumt. Resten fik hun ikke skrevet. Heller ikke den omtale af skolens historie og hyldest til sine nærmeste medarbejdere, som hun havde betroet Herman Trier i 1889, at hun ville skrive.

Hun var træt og ofte syg. Siden sin fratræden havde hun haft et vaklende helbred, og hun var flere gange angrebet af voldsomme, akutte sygdomme, som hun dog til manges undren kom sig over gang på gang. Selv syntes hun at have været parat til at dø. Nytårsaften 1912 skrev hun til Nelly Moltke:

„Jeg havde en underlig Drøm. Jeg syntes, jeg var blevet helt ung og stærk igen, da saa jeg en straalende skøn Kvindeskikkelse, der vilde have mig til at forevise hende vor Virksomhed, vore Skoler. Jeg syntes, jeg sprang som en Hind fra Etage til Etage, forklarede alt og undrede mig selv over, at alt var saa smukt og stort. „Den skønne“ var ikke altid med, men til sidst stod hun der igen, lagde sin Arm om mit Liv, trykkede et fast Kys paa min Mund, mens hun saa paa mig med kærlige Blikke, og sagde: Saa kommer jeg igen! Hun forsvandt, men det var for mig, som om en Engel fra Gud havde meldt sit Komme.“ Da englen forsvandt, så hun de mildeste ansigter for sig, bl.a. sin moders, som så tilbage på hende med en ubeskrivelig kærlighed [70].

Hun vendte tilbage til sin barndoms drøm om at stige op til sine forældre i himlen. Hun følte, at hendes liv var afrundet med et resultat, hun endelig kunne være tilfreds og falde til ro med. Hun følte, at hendes urolige søgen var endt med en tilfreds accept af, hvad hun faktisk havde skabt. At hendes liv og værk med andre ord nåede at slå følge i hendes egen bevidsthed.

Interesseret fulgte hun skolens arbejde de næste par måneder. Den 4. marts 1913 overværede hun sit sidste bestyrelsesmøde og kunne med tilfredshed notere sig, at bl.a. de sidste revisioner af institutionens grundbestemmelser, der havde været behandlet et stykke tid, blev færdige [71]. Det var nu sikret, at institutionen for altid bar hendes navn, også hvis den skulle høre op med at fungere som skole.

Da hun i begyndelsen af maj blev kørt ud til sommerboligen i Vedbæk, var hun langtfra rask. Selv om den friske luft og naturen gjorde hende godt, var Ingeborg Vinderen, en sygeplejerske og en læge tæt omkring hende de næste par måneder [72].

Det var for længe siden bestemt, at den nu 72-årige Henriette Skram

skulle gå af som overbestyrerinde ved skoleårets slutning den 5. juli 1913 [73]. Forstanderinden for N. Zahles Seminarium, Martha Steinthal [74], skulle overtage posten som overbestyrerinde, og Natalie Zahle ville komme til byen for at overvære den bevægede højtidelighed. Men hun var for svag og måtte opgive at komme. Hendes nærmeste tillod hende heller ikke at udsætte sig for den sindsbevægelse, dagen ville føre med sig, skrev hun bedrøvet til sin kære Henriette Skram, som hun på tomands-hånd altid kaldte „Henri“ [75].

Den 11. juli tog Henriette Skram til Vedbæk for at sige farvel, inden hun tog på sommerferie. Da sad hun et par timer ved Natalie Zahles seng og fik sig en fortrolig snak. Om hendes oplevelse af dette deres sidste møde skrev hun:

„Hendes Stemme var svag, og hendes Hørelse ikke skarp, men hendes Aand var fuldstændig klar og vaagen, hendes kærlige Deltagelse varm og inderlig som i hendes Krafts bedste Dage, hendes Ønske for Skolens Liv i „Kærlighed og Sandhed“ saa brændende som nogensinde“ [76].

I løbet af sommeren blev Natalie Zahle svagere, men mistede ikke sin arbejdsstrang. Hvad enten hun blev gjort i stand til at sidde oppe nogle timer om dagen ved sit skrivebord eller på sin yndlingssiddeplads på verandaen, eller hendes hovedgærde i sengen blev rejst og ordnet, så hun kunne sidde op og læse eller arbejde på sit håndarbejde, bevarede hun sit behov for at nå, hvad hun havde sat sig for. Om det så blot var at få et bestemt antal rækker på hækletøjjet gjort færdige hver dag, græmmede hun sig, hvis det ikke lykkedes [77]. Den 31. juli skrev hun et på een gang betænksomt og længselsfuldt brev til sin „kære Henri“ om, at hendes tanker ofte var hos hende i den svære overgangstid fra bestyrerposten til aftægten. Hun længtes efter dem alle, selv om alle i Vedbæk var så gode mod hende, og naturen var smuk. Natalie Zahle syntes ikke rigtig at kunne bære at være uden for det pulserende liv, selv om hun syntes at have slået sig til tåls med sit endeligt:

„Jeg er vel lidt bedre, men véd, hvor det bærer hen. Nedad gaar det, men jo ogsaa opad, og alle er kærlige. I Nat var Geb min Plejerske og var det med største Ømhed, ja mere. (...) Ja, nu maa jeg nok holde op. Gud være (med) alle derinde og staa „den lidet anende Martha bi.“ Hun ved endnu kun lidt om hvad der kommer, og hvilke Pligter, hun har mod Gud, sig selv og andre. Ja, nu slipper Kræfterne. Guds Fred og Farvel.“

Det var hendes sidste brev, og Henriette Skram testamenterede det senere til skolen, hvor det en overgang var hængt op i glas og ramme [78].

Fra den dag svandt kræfterne. Da Otto Zahle besøgte hende torsdag

den 7. august kunne hun ikke tale, men „hendes mærkværdig faste, klare Blik fulgte ham, til Døren lukkede sig efter ham“, betroede han Henriette Skram [79].

Sygeplejersken, Thusnelda Moltke og Ingeborg Vinderen vågede konstant over hende og stod ved hendes side, da hun drog det sidste suk mandag den 11. august klokken 14.30 [80].

Epilog

Vilkår, strømninger og skole i dannelsens århundrede

„Det var Natalie Zahle, der reformerede Pigeundervisningen, ja man kan vist sige revolutionerede den (...), i hvert Fald var hendes Reformation saa grundig, at al senere Pigeundervisning af Værd bærer dens Præg“ [1].

Sådan formulerede Lis Jacobsen sig i 1925 om rækkevidden af Natalie Zahles betydning i sin bog om kvindelige akademikere, og man kan på nuværende tidspunkt fastslå, at hun havde ret i det omfang, at Natalie Zahle var institutionsbygger og initierende på flere pædagogiske områder i det 19. århundrede. Alligevel handlede hun ikke i et historisk tomrum, og hun var heller ikke alene om at sætte sit præg på form og indhold af døtrenes dannelse og uddannelse i skolerne. Til gengæld rakte de nyskabelser, der skyldtes hende, ud over pigeskolens rammer, idet de var forud for nydannelserne i det danske skolesystem som sådan.

I det følgende skal jeg give et overblik over vilkårene for døtrenes dannelse i det 19. århundrede og opsummere den debat om emnet, der løb gennem de sidste to tredjedele af det 19. århundrede. På denne baggrund skal jeg give et rids over de institutionelle og skolemæssige nyskabelser, som Natalie Zahle initierede og konsoliderede, og derefter vurdere, hvordan de blev til i dialog med eller i opposition til det øvrige danske skolesystem.

Vilkår

Som det er vist, satte ikke blot en personlighed og et menneske, men et kompleks af menneskelige og samfundsstrukturelle faktorer deres præg på udformningen af pigernes og kvindernes (under et kaldet døtrenes) uddannelse i det 19. århundrede. Pigeskolernes og lærerindeskolernes

historie er i denne afhandling set i lyset af kvindeemancipationens og demokratiseringens forløb, simpelt hen fordi kvinders dannelse og uddannelse blev diskuteret i dette lys gennem hele perioden. Det kvindelige køns uddannelseshistorie var med andre ord knyttet til debatten om borgerkvindernes adgang til at kunne leve som og ret til at blive betragtet som hele mennesker i stedet for blot som kønsvæsner. Det har således ikke været tilstrækkeligt at holde sig inden for en snæver skoleoffentlighed for at finde forklaringer på forløbet af denne debat.

Døtrenes opdragelse og undervisning, ja dannelse i det hele taget hang nøje sammen med debatten om deres borgerlige, d.v.s. kulturelle, erhvervsmæssige og politiske placering i samfundet.

Love og anordninger

I 1845 fik kvinder for første gang i dansk historie adgang til en kompetencegivende eksamen. I 1899 fik alle gifte lærerinder ret til at oppebære pension. Hvis vi bevæger os inden for rammerne af denne periode 1845 til 1899, så taler vi samtidig om en tid, hvor kvinder gennem lovgivningen bevægede sig fra juridisk set ikke at have offentlige rettigheder eller pligter til at få stadig flere muligheder for ligestilling som borgere i samfundet.

Hverken junigrundloven af 1849 eller den reviderede grundlov af 1866 gav kvinder nogen rettigheder. Men i 1857 fik ugifte kvinder over 25 år ved lov personlig myndighed, hvilket betød, at de ikke længere behøvede at være under værgemål og derfor frit kunne disponere økonomisk. Indtil da havde de erhvervsaktive kvinder, som dog fandtes, blandt andre Natalie Zahle, kun kunnet få denne råderet, hvis de søgte kongen personligt om den såkaldte „*venia sexus*“. I 1880 fik gifte kvinder ved lov råderet over egen løn og formue. Det var, hvad samfundet gennem lovgivningen generelt tilstod kvinder af borgerrettigheder i det 19. århundrede.

Love og anordninger inden for uddannelsessektoren i samme tidsrum giver imidlertid et indtryk af, at det var herfra opbruddet i det strengt kønsopdelte kulturlandskab kom. Det begyndte i en ganske lille målestok med den lokale anordning for Københavns Kommune fra 1845 om den lige adgang til institutbestyrerprøven for kvinder og mænd. Prøven var ens for mænd og kvinder og gav adgang til at holde skole på tre niveau'er inden for det private skolevæsen i hovedstaden. Denne erhvervskompetence blev hovedsageligt søgt af kvinder af den simple

grund, at mænd allerede havde andre muligheder.

I 1859 kom loven om kvinders ret til at underkaste sig en offentligt kontrolleret almuelærerindeeksamen. Denne lov blev dog ikke fulgt op af retten til at blive ansat i den offentlige skole, ligesom det offentlige heller ikke i samme åndedrag skaffede kvinder adgang til en uddannelse, der kunne kvalificere dem til denne eksamen. Otte år senere, nemlig i 1867 fik kvinder over 24 år dog ved lov ret til at blive ansat i det offentlige skolevæsen. Heller ikke her havde det offentlige etableret kurser eller uddannelse for kvinder. De var stadig henvist til selvstudier eller til de private kurser, som Natalie Zahle og Nicolai Femmer og hans medbestyrere Bohr og Beyer havde startet i København i begyndelsen af tresserne som direkte reaktion på 1859-loven.

I 1875 fik kvinder ved lov adgang til at tage studentereksamen og adgang til universitetet. Heller ikke på dette område havde staten skabt læse- eller uddannelsesmuligheder, der gav forudsætninger for at udnytte denne ret. Natalie Zahle åbnede på privat basis sin første studenterklasser som forberedelse til denne eksamen artium i 1877. Først i 1903 fik unge kvinder adgang til det højere skolevæsen inden for det offentlige.

I 1882 fik kvinder ret til at underkaste sig almindelig forberedelseseksamen, og heller ikke her var det offentlige parat med skoler, hvor de unge kvinder kunne forberede sig til denne eksamen. N. Zahles Skole var den første private skole, der i 1883 fik dimissionsretten til denne eksamen.

I 1892 kom lov om statens forskolelærerindeseminarium ved Vejle, hvilket ikke var det samme som etableringen af et egentligt kvindeseminarium.

I 1894 kom loven om uddannelse af lærere og lærerinder i folkeskolen, som eksamensmæssigt ligestillede kvinder og mænd. I årene herefter blev fire kvindeseminarer statsanerkendte, ikke som offentlige, men som private. Fire andre private seminarier, hidtil for mænd alene, blev åbnet for kvinder.

Og endelig i 1899 kom den lov, der gav gifte lærerinder formueretlig myndighed.

Sammenfattende kan det konstateres, at den danske stat stadig ved århundredskiftet ikke havde taget initiativ til at skaffe kvinder mellemuddannelser eller adgang til højere uddannelser i offentligt regi.

Generationer

På denne baggrund ses det tydeligt, at de første formulerede ønsker om at skaffe kundskaber og intellektuel dannelse til samfundets spindeside ikke kom fra myndighedernes side, men derimod blev til på privat initiativ. Som det er vist, kan de første initiativer tilbage fra slutningen af det 18. århundrede spores til forældre til døtre af den „dannede Middelstand“. Disse forældre så deres døtre som en ressource for familie og nation, hvis de blev udstyret med en skolegang, der kunne gøre dem til et økonomisk og et kulturelt aktiv som dygtige husmødre og hustruer. I 1840'erne begyndte drivkraften og initiativet imidlertid så småt at komme fra de unge kvinder selv, selv om denne tendens dog først rigtig slog igennem i 1850'erne.

Det er ikke blandt de økonomisk dårligst stillede kvinder, vi skal søge efter pionererne, selv om en ensidig økonomisk betragtning kunne forlede os til at tro, at enlige kvinder, enker og ugifte besad den største trang til at kæmpe for retten til både læring og næring, uddannelse og livsophold. Vi skal snarere finde dem blandt de ugifte borgerdøtre, som var børn af embedsmænd, funktionærer og større erhvervsdrivende fra byerne og af præster og lærere fra landet. Meget få af dem var bondefødt [2].

Deres drivkraft og motiv til at søge uddannelse uden for hjemmet var økonomisk, for så vidt som stadig færre af denne sociale gruppes familier havde råd til at forsørge deres ugifte døtre gennem hele tilværelsen. Men drivkraften var ifølge døtrene selv først og fremmest kulturel, idet de, som det er vist, var grebet af kundskabstørst, af frihedsånden fra opbruddet i Europa og af den patriotiske stemning i lyset af det Slesvig-Holstenske problem.

Uddannelseshistorikeren Hilden har lagt et generationsperspektiv på den sociale gruppe af danske kvinder, der så vidt som den historiske grundforskning er nået, kan siges at have været pionerer med det fælles mål at skaffe døtrene bedre dannelses- og uddannelsesmæssige vilkår [3]:

Den første generation blev født i tiden før 1830. Den tæller navne som Annestine Beyer og hendes elev, Natalie Zahle, Athalia Schwartz og Pauline Worm. Ret beset bør man også regne læreren og den senere kvindeseminariebestyrer Nicolai Femmer med til denne generation, selv om han udelades af Hildens pionergenerations-oversigt, og selv om han først for alvor kom i gang med sit arbejde for døtrenes dannelse efter 1860. Annestine Beyer var primus motor i Den højere Dannelsesanstalt for Damer, der som vist arbejdede hen mod at skaffe sine elever et så

grundigt dannelsesgrundlag, som muligt var i samtiden, og som også indeholdt ønsket om at udstyre eleverne til lærergerningen. De tre andre stillede alle mod og fik den omtalte institutbestyrerindeprøve i hovedstaden. De og deres mere ukendte samtidige eksaminerede institutbestyrerinder kom alle fra embedsmands- eller præstehjem uden for København og havde stort set alle været guvernanter eller huslærerinder hos private, inden de indstillede sig til den historiske prøve.

Den anden generation blev født mellem 1830 og 1850, og blandt dem figurerer navne som Henriette Skram, Anna Hjort, Augusta Fenger, Elise Bay, Marie Kruse, Bertha Hahn, Louise Tauber, Erna Juel-Hansen og Th. Moltke. De fleste af dem var embedsmandsdøtre ligesom generationen før dem. De tog som hovedregel også institutbestyrerindeprøven og var i øvrigt stort set alle elever af første generations pionerer. Nogle af dem gik videre og tog en akademisk uddannelse oven i lærerindeuddannelsen. Andre opbyggede deres egne skoler, mens de fleste tjente deres brød og lagde deres kræfter og hjerteblod i Natalie Zahles skoleimperium. De var først og fremmest pionerer gennem det store eksperimenterende arbejde, de lagde i udviklingen af pædagogiske metoder, fag og curricula i pigeskolerne. „Et helt glemt eksempel er den ueksaminerede Louise Stremme (1831-1913), der gennem år i fred og ro hos N. Zahle udviklede det skrivesystem, som under hendes navn senere blev overtaget af folkeskolen og gennem årtier brugt over det ganske land“ [4].

Den tredje generation blev født mellem 1850 og 1870 og voksede op i et samfund i organiseret opbrud med industrialiseringen, det moderne gennembrud, kvindebevægelser og andre meningsdannende organisationer, der krævede deres stillingtagen. Samtidig havde de til dels flere rettigheder og i hvert fald flere institutionaliserede uddannelsesmuligheder end de foregående generationer. Mange af dem blev højtuddannede kulturpersonligheder, som f.eks. Elisabeth Grundtvig, Theodora Lang, Ida Falbe-Hansen, Anna Hude og Lis Jacobsen. De var elever af og stod i formuleret taknemmelighedsgæld til første og til dels anden generations pædagogpionerer. De havde nemlig stort set alle gået i disses højere pigeskole eller på de nu etablerede lærerindekurser og fulgt de systematiske uddannelsesforløb med afsluttende eksaminer. Både blandt dem og anden generationskvinderne ulmede et oprør og en opposition over for de ældre kvinder, ikke mindst over for Natalie Zahle.

Vilkårene for første og tredje generation var allerede afgørende ændret.

Disse generationsbilleder af det 19. århundredes lærerinder ser ganske anderledes ud end det stiliserede og vanærende lærerinde-billede, der var

det herskende i den offentlige opinion fra 1830'erne og langt op i den samtid, der er i fokus i denne afhandling. Den universaliserede myte om den intrigante fru Bittermandel og den latterlige undervisning, der skulle være foregået i hendes institut, er som vist blevet anfægtet både af den amerikanske historiker C. Gold og af den danske skolehistoriker H.P. Langkilde. Sidstnævnte manede i en artikel fra 1951, „Aprilsnarrene i skolehistorisk Belysning“ til eftertanke og pegede på, at man endda nok burde give fru Bittermandel „en vis Oprejsning“ [5]. Med det anførte generationsperspektiv fra den nyeste forskning har historien om de kvindelige pædagoger fået en helt ny drejning. Lærerindernes vilkår havde i hele perioden fire fælles træk:

For det første blev de uddannet på private kurser og senere i privatejede kvindeseminarier. Nogle få af dem blev allersidst i århundredet uddannet på de mandlige seminarier, der efter 1894-loven fik lov til at undervise begge køn. Denne tvungne private undervisning gjorde uddannelsen dyrere for kvinderne end for deres mandlige kolleger og resulterede naturligt nok i en stærk social selektion i rekrutteringen.

For det andet udviklede der sig på godt og ondt nære personlige og institutionelle forbindelser mellem de små og store kurser og seminarier med en veludviklet gensidig påvirkning og kontrol. Der var ingen statslig fælles norm eller kontrol af undervisningen, før eksamensbestemmelserne blev aktuelle i slutningen af århundredet.

For det tredje var de fleste af de institutioner, som lærerinderne blev uddannet på, kvindestyrede. De grundlæggende initiativer kom fra Anestine Beyer og Natalie Zahle, hvis idésystem de øvrige stort set ikke anfægtede, men overtog og videreudviklede. Man kan ligefrem tale om forholdsvis lukkede kvindeuddannelsesmiljøer med en vis grad af åndelig indavl [6]. Til gengæld løftede de undervisningen fra et rudimentært stade til et højtudviklet niveau, der konsoliderede deres skoler som respekterede institutioner.

For det fjerde blev flere af deres private pigeskoler i løbet af det 20. århundrede således af gode grunde til velestimerede statslige, kommunale og private gymnasier for begge køn, f.eks. Ingrid Jespersens højere Pigeskole, Karen Kjærs Skole (senere Nørre Gymnasium), Marie Kruses Skole, Komtesse Moltkes Pigeskole (senere Østersøgades Gymnasium, nu Kildegårds Gymnasium), Th. Langs Seminarium og Gymnasium i Silkeborg, frøkenerne Schou og Trolles højere Pigeskole og Børnehaven (senere Hellerupgård Gymnasium), Louise Wintelers Skole i Odense (senere Sct. Knuds Gymnasium) og naturligvis N. Zahles Skole [7]. Det

var et karakteristikum for dem, at undervisningen for og af de voksne kvinder, lærerinderne, skabtes i nær dialog med udviklingen af et højere pigeskolevæsen.

Enheden i en systematisk uddannelse fra elementarundervisning til afsluttende eksaminer i den højere skole blev således afprøvet og gennemtænkt inden for disse relativt eksklusive miljøer.

Der var altså en vis egendynamik i forholdet mellem pigeskole og lærerindeundervisning, fordi begge dele i Danmark foregik på privatøkonomisk basis, hvorfor det ene forudsatte det andet: For at blive en veluddannet lærerinde, måtte man skaffe sig en god grund- eller „Fordannelse“, som man kaldte det. Omvendt krævede en solid fordannelse gode lærere og lærerinder. De fagligt kvalificerede mandlige lærere blev generelt kun tiltrukket som undervisere i pigeskolen, hvis stedet havde et vist ry.

Det kan være vanskeligt at skelne mellem de typer af lærerinder, der deltog i det 19. århundredes store dannelsesprojekt, ikke mindst fordi undervisningsprincipperne for i hvert fald to af uddannelsesretningerne på N. Zahles Skole var de samme, dog med forbehold over for sprogfagene [8]. Men der var forskel på dem, ikke mindst med hensyn til erhvervskompetence:

1. De eksaminerede institutbestyrerinder fra 1845-ordningen havde ret til at holde privat skole inden for tre forskellige niveau'er. Dette gjaldt dog kun for Københavns kommune.

2. De uddannede privatlærerinder havde nok taget afgangsprøve, men denne var ikke kompetencegivende til noget som helst andet end privatundervisning. I deres læreår kaldtes de hos Natalie Zahle for „Kursuselever“.

3. De eksaminerede almue- eller skolelærerinder (de senere seminarieuddannede) fra 1859-loven havde offentligt anerkendt kompetence til at undervise i den offentlige skole, som i dag hedder folkeskolen. Fra 1867 havde de ret til at blive ansat her, hvis de var over 24 år. Disse blev fra 1860 uddannet hos Femmer eller Zahle. I deres læreår kaldtes de hos Natalie Zahle „Valmuerne“.

Senere kom forskolelærerinderne og faglærerinderne til, men det er en anden historie [9].

I den daglige praksis var det imidlertid ikke den formelle kompetencebaggrund, der var afgørende for, i hvilken grad og med hvilken indsigt, de voksne kvinder kastede sig ud i det pædagogiske udviklingsarbejde. Blandt første og anden generationspionerer fik det end ikke betydning

for deres position i skolehierarkiet, om de i deres ungdom havde fået det ene eller det andet eksamensstempel.

I henseende til den radikale reformering af døtrenes dannelse, der fandt sted i løbet af det 19. århundrede, optrådte de da som tre generationer, der ikke mindst i betragtning af deres samtids opfattelse af deres køns evner, gjorde en usædvanlig indsats som kulturbyggere.

Det forekommer relevant her at minde om afhandlingens afgrænsninger på det geografiske, det køns- og klassemæssige og det skolestrukturelle niveau, som er tematiseret i det indledende kapitel. Afhandlingens brede områder, der skal vise den bund, hvoraf Natalie Zahles liv og værk skød, ligger sådan, at det geografiske fokus er København, det sociologiske fokus er den dannede middelstands og det brede borgerskabs døtre, og det institutionelle fokus er det private skolevæsen. Inden for dette var der skarp konkurrence mellem de enkelte skoler, hvilket resulterede i, at antallet af private skoler i København faldt, mens antallet af elever inden for samme sektor steg. Langt flere piger end drenge søgte de private skoler århundredet igennem. Langt de fleste privatskoler var pigeskoler. I 1899 gik knap en fjerdedel af alle skolepligtige københavnske piger i private skoler, og en tiendedel af alle københavnerpiger kom i den højere skole [10].

Sammenfattende var de tre generationers væsentligste historiske indsats, at de I. foregreb enhedsskolen, II. skabte en meriterende pædagogisk kvindeuddannelse, III. sørgede for, at omkring 10 % af de unge piger i slutningen af århundredet modtog en højere undervisning, hvor de 50 år tidligere ikke havde haft adgang hertil. Natalie Zahle havde været initierende i alle disse nyskabelser, men hun havde hverken idémæssigt eller eksperimentelt udført arbejdet alene.

Strømninger

Tidligere forskning har påvist, at der fra begyndelsen af det 18. århundrede til slutningen af det 19. århundrede skete et skift i offentlighedens forventninger til kvinders dannelse. Opfattelsen af det, som er blevet kaldt den sande kvindeligheds fire kardinaldyder, blev knyttet til det 19. århundredes vestlige samfund som et klassefænomen for borgerskabets døtre og mødre [11].

Resultaterne i denne afhandling nuancerer denne udvikling, idet det påvises, at der gennem det 19. århundrede fremstod mindst tre præskrip-

tive strømninger i opfattelsen af den kvindelige dannelse i den offentlige debat.

I. De kulturbærendes præskriptive opfattelser af døtrene dannelse

I den første tredjedel af seklet tog et nyt dannelsesbegreb form, hvilket her er kaldt det utilitaristiske. Døtrene sås som en aktiv del af familierne og som en samfundsmæssig ressource, der havde værdi for staten, ægtemændene og hjemmenes økonomi, og som derfor burde opdrages og uddannes med dette for øje. Moderligheden var ikke det væsentlige her. Døtrene skulle have en fagligt bred og ikke særlig dybtgående uddannelse, der kunne forberede dem til at stå for en husholdning, og som kunne gøre dem i stand til at konversere på forskellige sprog. Det var slet ikke på tale, at de skulle have de samme muligheder eller fremtidsforventninger som sønnerne.

Den kvindelige dannelse blev defineret som en kultiveret tilstand, der var bestemt til at være underordnet, men som dog opfattedes som værdig. Idealet foreskrev en skærpelse af det kvindelige intellekt og en styrkelse af lysten til at gøre sig nyttig. Det var inden for disse normer, man kunne finde forældregrupperne bag Døtreskolerne og de andre private pigeskoler, som så dagens lys i slutningen af 1700-tallet.

I 1830'erne, 40'erne og 50'erne opererede en del af det indflydelsesrige og opinionsdannende borgerskab med et æstetisk dannelsesbegreb for deres døtre som en tilsyneladende reaktion mod det utilitaristiske dannelsesbegreb. Det så målet for den kvindelige dannelse som en indre forædling af følelserne, der var resultatet af så vel en bevidst bearbejdning som en stille, personlig vækst. I sin ydre form var den båret frem af æstetisk sans, beskedenhed, fordringsløshed og tilbageholdenhed. Udviklingen af denne kvindetype, som Johanne Luise Heiberg formulerede som „det huslige Livs Gartner“, krævede absolut ingen skolegang, men derimod omhyggeligt opsyn fra hjemmets side.

Med rødder og baggrund i det utilitaristiske dannelsesbegreb, med inspiration fra H. Spencers opdragelsesværker og fra grundtvigiansk tankegang formulerede første generationspædagogerne i 1850'erne et dannelsesideal for døtrene, der lagde vægten på kundskabsdannelse, forstandsudvikling og moderlighed. Selv om de var inspireret fra grundtvigianerne, distancerede de sig samtidig fra dem ved at lægge vægt på den

systematiske, niveaudelte elementarundervisning. På det visionære plan var der dog enighed om, at idealet for kvinderne stadig var at blive hjemmenes sjæl, og nu skulle de ikke alene udvikles til at være åndeligt jævnbrydige med mænd, men også til at blive særligt fædrelandsansvarlige som mødre og opdragerinder for den opvoksende slægt. Der tillodes nu en hjertelighed, en frimodighed og en selvstændig åndelig udvikling frem for tilbageholdenhed, selv om kvinderne dog socialt set stadig burde optræde som de æstetisk kyndige og offentligt underordnede mennesker. Betonningen af moderskabsfunktionerne voksede frem. Det er blevet udtrykt sådan, at dannelsesidealet langsomt havde ændret sig fra kvindelighed til moderlighed inden for borgerskabet [12].

Dette sidste ideal holdt sig i de følgende årtier og blev først for alvor anfægtet hen mod slutningen af århundredet. Her kom der – helt parallelt med den da traditionelle norm om en særlig kvindelighed, der var væsensforskellig fra forestillingen om en mandlighed, – forsigtige præskriptive formuleringer i offentligheden om, at døtrenes fremtidsperspektiv skulle være hensynet til deres personlige udvikling, oplysning og dygtighed. Denne opfattelse var udtryk for et ønske om fuldkommen lighed mellem kønnene. En tankegang, der vel var inspireret af verdsliggørelsen af den daglige omgangsform, det moderne gennembrud i litteraturen, de første feministiske og socialistiske bevægelser og endelig de unge kvinders adgang til eksamen og erhverv på lige fod med mænd. Debatten herom i firserne og halvfemserne vender vi tilbage til.

På det normative plan var begrebet kvindelig dannelse således under afgørende ændring i løbet af århundredet. Det var et mentalt redskab til at markere sociale og kulturelle skel, og som kulturvidenskabeligt begreb har det her været anvendeligt til at forstå, at de normer, der blev formuleret i offentligheden var pejlemærker, der for en hurtig betragtning var klare, tydelige og sigtbare for de opvoksende døtre at orientere sig efter. Alligevel indeholdt de flere tendenser, der nok tog afsæt forskellige steder gennem tiden, men som også eksisterede samtidigt og derfor rummede mulighed for mere eller mindre modstridende tolkninger i praksis og for en total ændring af døtrenes dannelse fra 1840'erne til århundredskiftet.

Dog var der gennem det 19. århundrede ingen alvorlige tegn på, at der i de præskriptive normer for dannelsen lå nogle forventninger om et opbrud i samfundets kønsopdelte arbejdsdeling eller kulturadfærd.

II. Kulturbyggernes opfattelser af og veje til døtrenes dannelse

En ting var dog samfundets bærende normer, som var et univers, der i denne sammenhæng er analyseret fra love, dannelses- og opdragelseslitteratur, skoleprogrammer og kulturelitens sociale regler. En anden ting var, hvordan praksis, holdning, tro og målsætning tog realiseret form hos pædagogerne. Netop det område, hvor normer og virkelighed mødtes, var området for historisk forandring.

Første og anden generationspionererne udviklede nogle overensstemmende dannelsesmæssige opfattelser, som blev fælles gods og idésystem inden for deres forskellige typer af skoler. Dette idésystem formulerede de ikke som nogen kollektiv platform. Ej heller forelagde de det som et samlet teorigrundlag for en større offentlighed. Det er hentet fra kvindernes mere eller mindre spredte offentlige udtalelser, skoleprogrammer og offentlige debatindlæg [13].

Det særlige ved denne teori var, at det egentlig ikke var nogen teori. Det var inspirationer, brokker om man vil, hentet fra de strømninger i tiden, der kunne give deres eksperimenter ånd og perspektiv. Tidsånden og inspirationer fra Pestalozzi, Frøbel, Rousseau og Grundtvig lå i deres bagage, men var ikke udsat for nogen systematisk teoretisk bearbejdning. Det var kvinden som opdrager og hjemmet som model for skolen. Der var tale om et delvist opgør med undervisning som åndløst terperi. Den mundtlige fortælling og de bearbejdede eksperimenter synes at have været de teoretisk dårligt uddannede kvinders bedste kort, sådan som det er vist også gjorde sig gældende for Natalie Zahle. Set på den måde kan det forekomme betænkeligt at spekulere for meget i pionerpædagogernes teoretiske grundlag. Således var deres pædagogik på den ene side traditionsfri [14], men den var på den anden side ikke forudsætningsløs.

Med hensyn til selve dannelsens indhold var det hovedsageligt pionerpædagogerne, der formulerede det utilitaristiske dannelsesideal. Det betød, at både undervisning og opdragelse af døtrene sås som et vigtigt led i kampen for kvindernes emancipation, forstået som en udvidelse af kvinders muligheder i samfundet. Nogle steder, f.eks. hos Natalie Zahle sås opdragelsen af døtrene, altså udviklingen af deres personlighed som et væsentligt integreret element i skolens virke, mens dette betød mindre eller næsten ingenting hos andre, f.eks. hos Annestine Beyer og Nicolai Femmer. Her gjaldt det indlæring og kundskabsdannelse, mens det personlighedsdannende eller moralske element var døtrenes eller hjem-

menes egen sag. Men målet, udvidelsen af kvindernes muligheder var fælles.

Moderligheden som dyd var et kernepunkt for den kvindelige dannelse og således blev hjemlighed, huslighed og forståelsen af hjemmets økonomi, funktioner og æstetik et centralt grundlag for de unge pigers dannelse, uanset hvordan de senere i livet ville vælge at organisere deres tilværelse. Hjemmet havde i det 19. århundredes borgerlige selvforståelse forrang som kulturelt og socialt samlingssted, og det var kvindernes domæne. Selv en ugift selverhvervende kvinde kunne få brug for at styre hus for en broder, fader eller anden slægtning, og det blev på ingen måde anfægtet i dette århundrede, at huslighed og hjemlighed var et kvinders gebet. Det var et „must“ for døtrene, uden at det derved blev anset for noget, de var født til at kunne magte. Huslighed blev et fagligt indlæringsområde.

Derfor blev der lagt op til en dobbeltkvalificering i døtrenes dannelse. Forstandsudviklingen, kundskabsdannelsen og den selvstændige intellektuelle dannelse var de punkter, hvorpå døtrene fik chancer for at udvide deres muligheder. På disse områder måtte døtrene efterhånden ikke ligge tilbage for sønnerne. Dels arbejdede pionerpædagogerne for at udstyre døtrene til at kunne opnå en åndelig jævnbyrdighed med deres ægtefæller. Dels arbejdede de på at forberede deres elever på at træffe et bevidst valg mellem ægteskab og selverhverv, sådan at de ikke giftede sig af forsørgelsesgrunde. På dette punkt findes de mest forsigtige og tvetydige formuleringer, idet pionerpædagogerne nødig ville tages for at være for emancipatoriske. Athalia Schwartz og Pauline Worm var dog undtagelser. Ikke desto mindre var deres fælles målsætning at skabe nogle uddannelser, der fungerede som en kvindelig emancipationsstrategi. Natalie Zahle var nok een af dem, der blev mest overrasket over konsekvenserne af denne „frit-valg“-strategi, da hendes egne første og anden generationselever begyndte at leve efter det motto, som hun selv havde opdraget dem til, nemlig at blive dygtige nok til at bestemme selv.

Emancipationen bestod ikke i, hvad der i sidste halvdel af det 20. århundrede ofte er blevet forbundet med den, nemlig en personlig frigørelse fra socialt forpligtende følelser over for kirke og nation. Tværtimod. Både blandt første, anden og tredje generationspionerer var den kristne tro og det religiøse ansvar et ledemotiv i det daglige. Et ledemotiv, der ikke blot følte naturligt, men som var det højere og eksplicit ideologiske perspektiv på enhver bestræbelse. I 1886 satte Th. Lang mottoet: „Af Guds Naade, til Guds Ære“ [15] over indgangen til sin skole lige så

selvfølgelig, som Natalie Zahle i 1862 huskede sine elever på „at arbejde med Lydighed i Vorherres Tjeneste og til hans Ære“ [16]. Det betød ikke, at alle elever var forpligtet til kristendommen, selv om denne trosretning var den herskende i dansk tradition. Jøden Marcus Rubins datter, der var elev i N. Zahles Skole, huskede senere i livet med taknemmelighed, hvordan hendes tro blev både respekteret og omtalt med ærbødighed i skolen [17].

Religionen var ikke blot den kraft, der skulle bære skolen. Den var også en fagdisciplin, der skulle undervises i. Men det var et fag, der blev vanskeligt at håndtere, fordi det var et problem at udskille noget, der skulle gennemgløde hele skoleværket, som et særligt fag. I starten var der da hos Natalie Zahle en ugentlig bibellæsningstime, som i øvrigt var frivillig. Men langsomt voksede kravene til religionshistorie og en egentlig dogmatisk forståelse, hvorfor faget blev en større, niveaudelt disciplin.

Det betød, at undervisningen blev delt op med en kvindelig lærer i bibellæsning og religionshistorie og en mandlig, akademisk uddannet lærer i dogmatik [18].

Også den nationale følelse var stærk og levende hos pionererne, som den også var hos andre i samtiden. Ligesom alle andre var kvinderne grebet af frihedsånden og ville heller ikke stå tilbage for at få luft for deres patriotiske følelser, henvist som de ellers var til hjemmenes og samfundets private livssfære. For dem var emancipation ret og pligt til at deltage i arbejde og alle hånde bestræbelser til gavn og glæde for fædrelandet. De betragtede grundlæggende de manglende uddannelsesmuligheder for døtrene som samfundsskadelige og havde således et nationalt sigte med deres skole- og dannelsesværk. Kunne de bidrage til at slukke døtrenes kundskabstørst, ville de samtidig indgyde dem glæde i opdragelsen, kærlighed til hjemmene og et åndeligt løft til familierne og i den almindelige sociale omgang med andre mennesker. Det var motiver som disse, der lå bag udtrykket „den kvindelige Værnepligt“, som Elisabeth Ploug, den nationalliberale digter Carl Plougs hustru, formulerede. Hendes ord blev som vist straks overtaget som slogan af bl.a. Natalie Zahle. Det satte sig sine spor, at førstegenerations pædagogerne blev voksne i tiden mellem 1848 og 1864, hvor den patriotiske stemning var særlig udtalt i landet.

I forhold til dette nationale sigte med hele værket, var det ikke underligt, at modersmålet og fædrelandshistorien blev grundlæggende fag for alle øvrige discipliner i skolerne. Især dansk blev centralt placeret, dels

som et kundskabsfag, dels som det almindennende fundament for al opdragelse. Det var især nyt i forhold til den gamle æstetiske dannelses-tradition i Døtreskoler og Dannelsesanstalter. Den havde foreskrevet, at døtrene skulle kunne konversere på tre fremmedsprog, mènes dansk ikke var værd at ofre særlig undervisning på, da man havde forudsat det lært, inden de unge piger kom i skole. Nu blev der sat fokus på den grund-læggende danske grammatik og syntaks, og kendskabet til dansk littera-turhistorie blev løftet op på et almindennende plan. På den måde blev faget læsning ændret til faget modersmål og placeret i centrum for barnets indlæring. Her var de private københavnske pigeskoler også pionerer sammenlignet med andre skoler i byen og på landet. Deres initiativ og eksperiment var dog stærkt stimuleret af skoledirektøren V.A. Borgen. Dette er dokumenteret af Hilden, der rammende har sammenlignet udviklingen i danskundervisningens indhold i pigeskolerne såvel som i kvindeseminarierne med et fintmærkende barometer, der registrerede tidens idéhistoriske og kulturelle strømninger:

„Den danske nationallitteratur blev tidligt suppleret med gennemgang af norrøn litteratur og fra midten af 1870'rne med det moderne gennem-bruds vigtigste værker. Som Henriette Skram skriver, blev den moderne, forkætrede litteratur inddraget, fordi eleverne burde kende den og ville have gavn af at læse den under kyndig vejledning. Den blev ikke ind-draget, fordi man sympatiserede med den“ [19].

III. Natalie Zahles veje til døtrenes dannelse

Vor hovedperson Natalie Zahle praktiserede sin egen pragmatiske tolk-ning af døtrenes dannelse, her kaldet Zählenismen. En nærmere op-summering af hendes idésystem på dette område vil blive foretaget i det efterfølgende konkluderende kapitel. Her skal det blot trækkes frem, at netop hendes tolkninger af værdisættene bag døtrenes dannelse fik be-tydning, dels for opbruddet i det herskende kønssystem, dels for tempo-et i døtrenes adgang til uddannelse på lige fod med sønnerne.

Fra dannelsesdebat til eksamenskritik

I slutningen af århundredet, i 1890'erne, så man ikke længere nogen systematisk offentlig debat om døtrenes dannelse. Det var ikke længere et spørgsmål, om døtrene skulle sættes i skole eller om de skulle lære de fag, som ellers havde været forbeholdt sønnerne. Det skulle de, og det skulle ske på samme faglige niveau og med samme grundighed, som var tilfældet for det andet køn. Både i pigeskolerne og på kvindeseminarierne. Ligesom de stadig skulle lære mere end deres mandlige medstuderende, nemlig husholdning og håndarbejde. I hvert fald i hovedstaden, hvor der fandtes et relativt stort udbud af uddannelsesmuligheder og -retninger for kvinder. Disse vilkår blev nu opfattet som så naturlige og selvfølgelige, at de ikke var værd at gøre til genstand for debat i blade og tidsskrifter.

Der var imidlertid nu kommet to andre problemer på dagsordenen, nemlig for det første hvorvidt døtrene skulle *eksamineres* på samme niveau, i samme alder og i samme udstrækning som sønnerne. For det andet om de særlige pige- og kvindeinstitutioner, der uddannede døtrene, skulle fortsætte på privatøkonomisk basis og forblive på private hænder, eller om staten langt om længe skulle overtage den økonomiske og institutionelle forpligtelse for døtrene og i så fald på hvilke betingelser.

Ifølge halvfjedsernes og firsernes lovgivning om unge kvinders adgang til at tage almindelig forberedelseseksamen, stod de to køn lige over for de krav, som de skulle honorere til disse eksaminer.

Til skolelærereksamen blev kvinder og mænd imidlertid først i løbet af halvfemserne ifølge loven om uddannelse af lærere og lærerinder i folkeskolen ligestillet med hensyn til eksamenskravene i alle fag. Her havde der siden 1867-loven været en forskelsbehandling: Kvinderne skulle ikke gå til eksamen i fagene matematik, naturlære og gymnastik, mens de til gengæld skulle aflægge prøver i kvindelig håndgerning, hvor karaktererne talte firdobbelt. Forskellen var i kraft indtil 1894 med henvisning til de to køns uens naturer.

På den ene side var den dominerende holdning, at der skulle være lighed i uddannelsen af sønner og døtre. På den anden side eksisterede den holdning, at den endelige prøve, det endelige kompetencegivende stempel burde være bestemt af, at mænds og kvinders personligheds-karakter og dannelse var inkommensurable størrelser. Disse to tendenser i opfattelse spøjte stadig i den offentlige debat om eksaminer.

Dette skal her illustreres gennem en debat i Berlingske Tidende i

vinteren 1890 mellem en anonym skribent „f“ fra bladet, den succesrige tredjegenérationspædagog, Th. Lang og og den mindre kendte andegenérationspædagog, Louise Winteler, der havde skabt den højere pigeskole i Odense, der senere blev til Sct. Knuds Gymnasium.

„f“ lagde ud med at hævde, at præliminæreksamen, altså almindelig forberedelseseksamen, var blevet en „Modesag“ i familier af embedsstanden og den højere middelstand. En modesag, der havde til hensigt at skaffe døtrene ind i stillinger inden for skolen, handelsstanden og telegrafvæsenet. „f“ fandt dette forkert, idet det af hensyn til „Personlighedens rette Udvikling“ var langt vigtigere, at de gik ind i stillinger „som Kvinder, ikke som Mænd“. Han fandt det i orden med undtagelser, hvor kvinder blev læger, håndværkere, telegrafister, postmestre eller stationsforstandere. Men man burde ikke lade „Hensynet til disse særlige Stillinger, hvori nogle af dem kunne komme, være afgørende for, hvad hele den kvindelige Underviisning og Opdragelse“ skulle stille mod. Samfundet var bedre tjent med at få bedre husmødre end billigere telegrafstationer. Kvinders kald lå ikke inden for disse „Undtagelsesstillinger“. Derfor burde den kvindelige præliminæreksamen indrettes særligt til „Kvindens særlige Natur og Begavelse saavel som til hendes Hovedkald“ [20].

Argumenterne var jo langt fra nye, og det var tålmodigheden i svaret fra Th. Langs side heller ikke:

Hun startede sit indlæg med at takke for „en Røst fra Hjemmets Side“ og med at give „f“ ret i, at der år for år var stadig flere, der meldte sig til den almindelige forberedelseseksamen. Men det var nu næppe, fordi det var en modesag. Det var snarere, fordi det tvang pigerne til at arbejde alvorligt og dermed slippe de overfladiske fornøjelser. Th. Lang forklarede, at de fleste elever ikke kom med „et fremtidigt Maal for Øje“. De kom med „det ganske simple og naturlige Ønske“ at „lære Noget“. Lang talte i den gode skoles navn og tog afstand fra de alt for mange „Fordærvelsesanstalter“ for børn og unge piger. Hun forklarede, at pigerne efter hendes vurdering ikke blev overanstrengt ved at gå til eksamen i 17-årsalderen, når de havde fulgt en god skoles plan. Og hun afviste på det bestemteste, at de udviklede „mandlige Egenskaber“ ved at lære grammatik og matematik. Det at lære noget på en fornuftig måde, hverken skadede pigerne eller gjorde dem ukvindelige, hvilket hun til dagligt var vidne til, idet hun levede med dem i sin skole og sit hjem. Hun fandt, at der til eksamen krævedes meget lidt grammatik, og at kvinderne kun havde godt af den logiske øvelse, som matematikken udgjorde. Hun

gennemgik alle fag og vurderede deres sværhedsgrad, hvorefter hun konkluderede, at det dog ikke var fagene, der var problemet. Det var måden, de blev meddelt på. I en pædagogisk udviklet og dannet lærerindes hånd, ville både matematik og grammatik virke „dannende“ og „forædlende“ på pigerne, og omvendt var det pigernes natur, at „naar de faar Lov at læse, tager de Sagen alvorligt“, mente Th. Lang [21].

Naturen blev taget til indtægt for mange ting, og „f“ erklærede sig tilfreds med Langs svar med hensyn til dette, at der måtte være en forskellig opdragelse og uddannelse af drenge og piger, når målet var forskelligt for de to køn. „Thi Maalet for Drengenes Opdragelse kan jo ikke være Hjemmet, men Arbejdet ude i Livet“. Dog holdt han fast på, at matematikken tenderede „mod det Mandlige“ og derfor burde dette fag indskrænkes betydeligt ved den kvindelige præliminæreksamen [22].

Samme dag tilbageviste Louise Winteler argumenterne fra „f“'s første indlæg, men nu med en helt ny synsvinkel: Hun talte ud fra et geografisk synspunkt, idet der i provinsen ikke fandtes de samme mange muligheder og kurser for videreuddannelse af de unge kvinder, som i hovedstaden, hvor der var et væld af tegneskoler, husholdningsskoler, vejledning i sygepleje etc. Det betød, at de unge simpelt hen forlod skolen efter konfirmationen, hvor de ellers netop var blevet i stand til at arbejde på „en selvstændigere Maade end ellers“. Nu skulle de imidlertid gå og gøre ingenting andet end at skænke kaffe op. Derfor udfyldte præliminæreksamen et savn: Den skabte en afrundet afslutning på barneskolen og den udfyldte de unge pigers tanker og tid med alvor i stedet for fristelse. Det udviklede karakteren. Og netop denne „Personlighedens Udvikling“ var en væsentlig og vigtig side af eksamensarbejdet. Der lå en opdragende magt i ordet: „Du skal“, mente Louise Winteler [23].

Alle syntes enige om, at døtrenes hovedmål var uddannelse til opgaverne i hjemmene og at den opdragelse, der lå i uddannelsens alvor var perspektivet for pigernes skolegang. Det var i alt fald, hvad de sagde. I denne omgang forholdt de gamle pionerer sig tavse, og debatten løb ud i sandet. Der syntes ikke længere at være tilstrækkelig social konflikt bag denne diskussion, og det var ikke længere noget brændende eller kontroversielt spørgsmål, der optog sindene i brede kredse, som i 1850'erne.

Debatten fik i århundredets sidste årti ikke status af andet end mindre væsentlige indlæg under avisernes små rubrikker [24]. Heller ikke i de pædagogiske fagtidsskrifter „Vor Ungdom“ og „Bog & Naal“ blev emnet gjort til genstand for nogen egentlig perspektivdebat, det man her koncentrerede sig om var spørgsmål som fagudvikling og pædagogiske

metoder. Disse tidsskrifter var professionelle. Derimod optog debatten om kvinders ret til uddannelse og adgang til erhverv ikke overraskende meget spaltepads i kvindebevægelsesernes organer „Kvinden & Samfundet“ og „Hvad Vi Vil“ [25]. Her sås dog heller ikke nogen afgørende nye synspunkter om linierne for døtrenes dannelse i halvfemserne.

Løbet var kørt. Kvinderne uddannede sig, nogle for at lære noget, andre med en fremtidig ambition og lyst til at skabe sig en selvstændig erhvervsmæssig karriere. Og de klarede sig fint til eksamen, faktisk meget bedre end de mandlige seminarister, hvis dumpeprocent steg skandaløst i slutningen af firserne [26]. Dette gjorde sit til, at en eksamenskritik voksede frem bag kulisserne, i Folketinget og i breve mellem de involverede parter. Medlem af eksamenskommissionen, Kristian Kroman, der var professor i filosofi med pædagogik som speciale, og i øvrigt en mand, hvis hjerte stod kvindeemancipationen nær, indrømmede i et svar på en forespørgsel fra Folketinget, at „Kvinder gennemgaaende bedømmes strengere“ [27]. Dette sammen med eget syn for sagen gjorde med årene Natalie Zahle vred, og hun tog i november 1895 til genmæle i en korrespondance med Kroman. Hun beklagede sig over, at han ved sin eksamination af hendes elever i praktisk skolefærdighed havde bedømt dem strengere, end hun fandt rimeligt og dermed også havde sæt mistillid til hendes lærerkræfters dygtighed. Han svarede udførligt, at han ikke så noget galt i denne for kvinder strengere eksamination. Tværtimod så han sig nødsaget til at eksaminere dem grundigt og nærgående for at afprøve deres logiske sans. Og det gjorde han netop, fordi de unge kvinder ikke som mændene skulle stå til regnskab i matematik og fysik [28]. Han var helt på linie med lovens bogstav om de to køns ligestilling i eksamensfagene. Deri kunne de to debattører ikke blive uenige, for dette var også Natalie Zahles ønske. Hendes eneste og meget alvorlige anke mod 1894-loven var som vist, at hun fandt det fornuftigst, at aldersgrænsen for at melde sig til lærereksamen for kvinders vedkommende skulle ligge på 24 år.

Det var præcis de samme tanker, der lå bag Th. Langs initiativ, da hun i midten af 1890'erne som vist tog initiativ til at samle alle pigeskolefolk imod et forslag om at aldersgrænsen for præliminæreksamen skulle være fælles, nemlig 16 år, for begge køn og imod ideen om, at statens realskoler skulle samle eleverne på tværs af kønnene. Som det huskes, fik hun med initiativet forpurret forslaget, hvilket resulterede i loven fra marts 1895 om nedsættelsen af aldersgrænsen for drenge til almindelig forberedelseseksamen. Piger skulle stadig være 17 år. Sådan fik hun også dokumen-

Øverst t.v. „Oldemoder“ Naddi i vinduet sammen med Henning, Tyge og Åge, sønner af Astrid og Hans Martensen-Larsen, Vejlbj juni 1897.

Øverst t.h. Den aldrende Mary Archer på Tolderodden måtte have en ulden hue på for at skærme sig mod kulden. Det fik hende dog ikke til at lægge sin sømandskasket! Foto ca. 1907.

Livet igennem var det Natalie Zahles kongstanke, at børnene skulle føle skolen som et hjem. Lærerinderne, især klasselærerinderne, skulle optræde som mødre for eleverne. „Klassemoderen“ blev gennem generationer en institution på N. Zahles Skole. Meget tyder på, at „Klasselæreren“ har sin historiske oprindelse herfra. På billedet ses Natalie Zahle og Ingeborg Vinderen i deres stue med legende børn, udat.

I arbejdsværelset på skolen på Nørre Vold med Bob i sofaen. 1890'erne.

Dele af lærerstaben sammen med Natalie Zahle ved hendes fratræden i 1900.

Eleverne formelig vælter ud af hoveddøren til N. Zahles Skole. Fotografiet er næsten et sindbillede på den succes, som den ældre Natalie Zahle ved sin fratræden kunne notere for sin skole, 1900.

V. b. 1. 3. 1. Juli
København, d. 1913.

Dear Henri!

Tak for dit sidste Brev
og alle Brevs, most og
glæder mig meget. Og
joh speci, at Olaf Rader
digt er uovermædet omkl. jo
nu, og jeg har det liggende
hos mig. Det kan for at.
Har man mere en bres af det,
lig Mand. (Lille er et Par
styg Brev) In. Kan det, min
i andet er ofte det digt om
Brev, og at det vil hjælpe
dig til smalt at kunne

over denne side. Det jeg for
far, har det, det man skal
for dig. Men er det gætt og omkl
at de indbring og af Naler og
Maler, og alle disse er en gætt
med mig. Men jeg lever efter
Ede alle. Det er ofte et af Tids
og hendes Lille. Men har det
joh. har det der. Men er en
Lille Brev, det er, og jeg har det
hale Spring og Alarm. Det er
Lige meget. At det er en
af Brev, det er, og jeg har det
at er det Brev, det er, og
for det der. Det er det
Brev, det er, og jeg har det
Brev, det er, og jeg har det
Brev, det er, og jeg har det

Det sidste brev, som Natalie Zahle skrev. Det var stilet til Henriette Skram, som hun kaldte „Henri“. Efter hendes død indrammede Henriette Skram brevet i glas med en sort ramme og hængte det op på skolen, juli 1913.

teret, at den i samme anledning nystartede forening, „Den danske Pige-skole“ havde en ikke ringe politisk betydning.

Men der var et andet perspektiv i K. Kromans svar til Folketinget på spørgsmålet om, hvorfor forskellen i dumpeprocenten mellem kvinder og mænd til lærereksamen var så forskellig, som den var. Et perspektiv, der slet ikke handlede om eksaminer, men om hele den samfundsmæssige placering af døtrenes dannelse og uddannelse ved udgangen af århundredet. Svaret var nemlig, at kvinder burde bedømmes strengere, fordi der ikke fandtes nogen statslig „Normalskole“ på området. Hvilket man i øvrigt ikke fandt nødvendigt at etablere, fordi de private kvindeskoler gjorde det bedre selv. Døtrene fik netop bedre eksamensresultater, fordi de havde større modenhed, større flid og bedre „Fordannelse“. Dette med henvisning til N. Zahles Skole og Femmers Kvindeseminarium, som på dette tidspunkt havde sendt de unge kvindelige elever til eksamen i knap 30 år [29]. Sådan endte argumentationerne efterhånden i den rene tautologi.

Men disse tautologiske rundkørsler havde grund i de aktuelle politiske vilkår. Faktisk stillede ministrene for Kirke- og Undervisningsvæsen, J.S. Scavenius og Goos, inden for ti-året 1884-1893 ikke mindre end tre gange forslag om oprettelse af et statsligt kvindeseminarium. Forslaget blev positivt modtaget i Landstinget, mens Folketinget stemte det ned gang på gang. Dette fænomen sætter Hilden i forbindelse med Venstres visnepolitik. Hun mener, at det var udtryk dels for en levende mistillid til al systematiseret, eksamensrelateret og kompetencegivende læreruddannelse og et ønske om i stedet at gøre lærerembederne tilgængelige for de på højskolerne skolede unge mænd. Dels for en dybtliggende respekt for niveau'et i de eksisterende private kvindeseminarier. Med denne synsvinkel forklarer hun i øvrigt hele den samfundsmæssigt særegne foreteelse, at de højere uddannelser for døtrene gennem hele det 19. århundrede var på private hænder:

„Sammenfaldet af liberalistisk-økonomisk tænkning og en grundtvigiansk frihedsideologi, repræsenteret af folk, der alle, p.gr.a. en række divergerende holdninger, ønskede uddannelse gjort til en privatsag, SAMT tilstedeværelsen af en lille håndfuld rigt begavede, handlekraftige og ambitiøse kvinder forårsagede formentlig det uddannelseshistorisk ejendommelig fænomen“ [30].

Denne forklaring forekommer at være bæredygtig.

Dette kan samtidig være forklaringen på, at historien om døtrenes dan-

nelse og uddannelse fylder så lidt, ja næsten ingenting i de nationalhistoriske oversigtsværker fra perioden. Inden for de sidste tyve til femogtyve år har historisk grundforskning halet store dele af kvinders historie frem i lyset og dokumenteret deres nationalhistoriske placering og betydning. Ser vi på de danmarkshistorier, der er udkommet inden for denne periode, har de enten haft et meget stedmoderligt eller slet intet forhold til de afgørende ændringer, der skete på uddannelsesområdet i det 19. århundrede.

I Gyldendals 7-bindes række om „Dansk social historie“ dækker to bind den periode, vi her har behandlet. I H.C. Johansens bind nr. 4 om „En samfundsorganisation i opbrud (1700-1870)“ omtales det, han kalder kvindernes stilling med halvanden side, hvor et par af de juridiske lovændringer om kvinders rettigheder omtales. Det lille afsnit slutter således: „Hvor kvinder i øvrigt har deltaget i erhvervsarbejde, må dette formentlig især være sket som medhjælp i mandens arbejde“ [31]. I hans kapitel om uddannelsesforholdene omtales kvinders uddannelse ikke med eet ord [32]. I Vagn Dybdahls bind nr. 5 om „Det nye samfund på vej (1971-1913)“ levnes pigeinstitutterne to en halv linie og kvinders adgang til at tage studenter- og præliminæreksamen tre og en halv linie under kapitlet om oplysning og undervisning [33].

I Politikens og Gyldendals 14-bindes danmarkshistorie, der udkom i 1960'erne går man også forgæves. I bind 11 og 12, der omhandler tiden fra 1830 til 1913 findes ikke så meget som en linie om døtrenes dannelse og uddannelser. I Vagn Dybdahls bind tolv, der heller ikke skriver eet ord om uddannelsessituationen for landets døtre, er til gengæld ikke mindre end ni og en halv side reserveret prostitution [34]. Dette emne må siges at have haft redaktørens eller forfatterens udsøgte interesse.

I det nyeste skud på stammen, Politikens og Gyldendals Danmarks-historie i 16 bind omfatter også to bind det 19. årh.s historie, skrevet af Claus Bjørn og Kristian Hvidt. I det første findes ikke så meget som en linie om emnet, og i det andet står der tre og en halv linie om Natalie Zahle i et afsnit på en halv side om kvinders rettigheder [35]. I det følgende bind om tiden fra 1900 til 1925, skrevet af Niels Finn Christiansen står syv og en halv linie om de selvstændige kvinder, der trådte frem på arenaen efter at have fået deres opdragelse på en af Natalie Zahles Skoler. Derefter følger halvanden linie om de øvrige private pigeinstitutter, og hele herligheden ledsages af et foto af Natalie Zahle med ledsagende billedtekst. Det er alt [36].

Det skal understreges, at de nationalhistoriske værker naturligvis ikke

– på nogen områder – formodes at gå i dybden med forskningsresultater. Det skal de heller ikke. De kan eller skal heller ikke dække alle områder lige godt. Men eftersom disse oversigtsværker finder deres eksistensberettigelse i, at enhver generation må lægge sine bud og tolkninger på den fælles danmarkshistorie, måtte det også forventes, at redaktørerne sørgede for dækning af de områder og synsvinkler på historien, der faktisk var blevet kastet lys over i den generation, der berettigede dens udgivelse. Som det måtte fremgå af bibliografien bagest i bogen her, har man ikke stået uden nyere viden om emnet.

Det skal også understreges, at denne ringe plads til kvindernes uddannelseshistorie vel ikke skyldtes ond vilje hos redaktører og forfattere. Snarere skyldtes det en mangel på interesse eller rettere en prioritering af interesser, hvor der ikke lagdes synderlig vægt på historiske spørgsmål, der angik privatøkonomiske områder uden politisk indflydelse, og som drejede sig om kvinders vilkår. Endvidere skyldtes det uvidenhed og mangel på indsigt i de tilgængelige kilder og i den foreliggende kvindehistoriske grundforskning hos de nationale historieskribenter eller deres redaktører.

Men især skyldtes det vel det faktum, at disse døtrenes uddannelser foregik på privat-økonomisk basis. Så kunne den være nok så betydningsfuld og få nok så revolutionerende konsekvenser for kvindernes muligheder, – men dette køn var dog som helhed stadig uden for økonomisk, militær og politisk betydning ved århundredskiftet.

Skole

Selv om afhandlingen som påpeget i præmisserne ikke intenderer at være skole- og institutionshistorie, skal jeg dog her trække de forhold frem, som ud fra en institutionssynsvinkel er nye resultater for den skolehistoriske forskning.

Denne afhandling har *ikke* haft fokus på, at Natalie Zahles indsats betød noget i historien, for det kan ingen være i tvivl om. Dens fokus har ligget på, *hvad* den indre sammenhæng i ideerne bag hendes praktiske nyskabelser var, *hvordan* hendes værk tog form over tid, *i hvilket omfang* det var inspireret af andre personer, institutioner og strømninger i samtiden, og *hvordan* hun selv levede med dette forløb.

Hidtil har man troet, at Natalie Zahles egentlige motiv for og målsætning med at starte sin skole var at lappe på nogle huller i de eksisterende

lærerindeuddannelser. Man har fokuseret på hendes øge- og spøgenavn til skolen: „Forhindringsanstalt for daarlige Lærerinder“ og i øvrigt taget hendes egne ord i 1914-biografien som eneste sandhedsvidne. Det er vist, at hendes hensigter tværtimod var at skabe noget helt nyt, nemlig at bygge en enhed af skoler og en institution på nationens vegne. Tidligt havde hun visioner om at skabe en sammenhængende uddannelse fra elevernes første skoleår som børn, til de som voksne kvinder afsluttede deres sidste studieår. Ikke i det senere eftermæle, men i Natalie Zahles samtid var man klar over, at indholdet i Institutionen N. Zahles Skole var en enhed af mange adskilte skoler, der „maatte betragtes som Led i en samlet Gjerning“. Og man vidste, at fundamentet var et samlet svar på lysten til et kristent virke og trangen til at bidrage til løsningen af såvel et socialt spørgsmål som et kvindepolitisk problem. Dette fremgik i 1877 klart af Berlingske Tidende ved åbningen af den nybyggede institution på Nørre Vold [37].

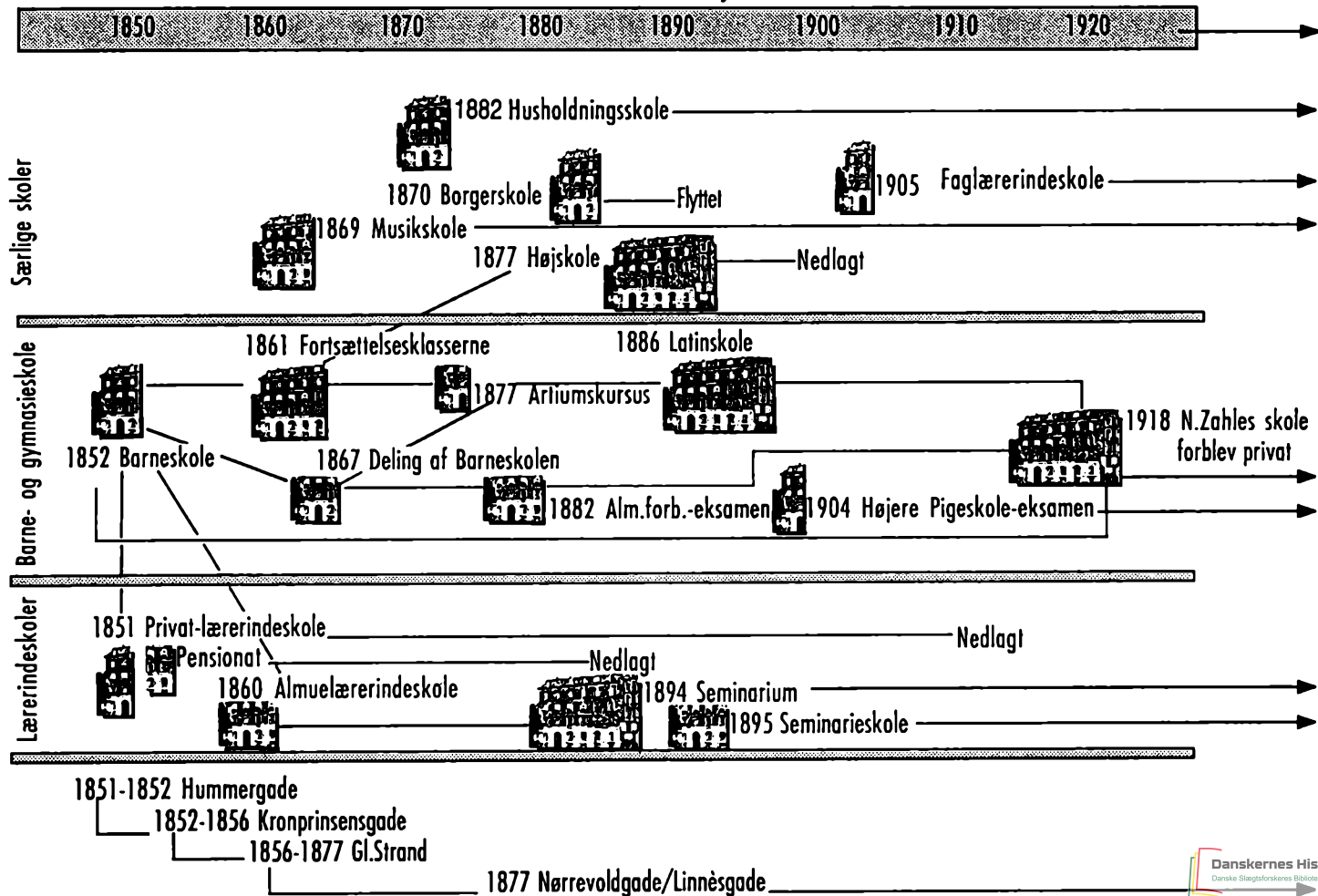
Fra 1851, og dog først for alvor fra 1852, fik hun elever som materiale til at udvikle sine ideer om „den indre Bygning“ af skolen, altså den organiske sammenhæng mellem skolens enkelte dele. Fra 1865 begyndte hun at planlægge „den ydre Bygning“, altså de fysiske og arkitektoniske rammer om det ambitiøse foretagende. Natalie Zahle underdrev dette ambitiøse mål i sin iscenesættelse af sit eftermæle, hvilket fik konsekvenser for såvel al senere biografering af hende som for historieskrivningen om skolen.

En del af hendes skolemæssige nyskabelser har naturligvis været almindelig kendt længe. De blev som vist allerede fremlagt i kort og overskuelig form af Johs. Steenstrup i 1917. Det var:

– en systematisk uddannelse for privat- og skolelærerinder, – en systematisk barneskole med eet-årige klasser i stedet for de sædvanlige to-delte skoleklasser, – en systematisk læseplan med dansk sprog og historie som de grundlæggende og almentdannende fag, og med et i øvrigt trinvist opbygget curriculum med fremmede sprog, samfundslære, religion og naturvidenskab, – en metodisk og disciplinær pædagogik i de elementære kundskaber og en fri, livlig og fortællende pædagogik på de almentdannende faglige og moralske områder, – en skole, der var opbygget som et hjem, – en klassemoder, der fungerede som elevernes sociale moder.

Institutionelt opridsede Steenstrup nyskabelserne som:

N. Zahles Skole - fra 1885 selvejende institution

– barneskolen fra 1852, – lærerindeundervisningen, som han daterede 2 år for sent til 1862, – højskoleundervisningen fra 1866, som han ret beset daterede for tidligt, – studenter-undervisningen fra 1877, – almindelig forberedelsesundervisning fra 1882, – gymnastik fra 1864, – sundheds-lære fra 1880, – husgerning fra 1882, – statsanerkendelsen af privatseminariet 1894 [38].

Nye resultater

På baggrund af en systematisk gennemgang af Natalie Zahles skoleprogrammer og en vurdering af oplysningerne herfra sammen med oplysninger fra N. Zahles Skole Arkiv (LA), fra det store brevmateriale fra Natalie Zahles Arkiv (LA) og fra arkiverne fra Kultusministeriets 2. og 3. kontor (RA) tegner der sig imidlertid nogle institutionshistoriske sammenhænge i N. Zahles Skoles udvikling, som ikke tidligere har været kendte.

Det kan være uhyre vanskeligt at danne sig et overblik over de forskellige skoler inden for rammen af N. Zahles Skole, nemlig hvornår og hvordan de blev til, og hvor længe de bestod. For at hjælpe til med at skabe et overblik, har jeg – med en grafisk designers tekniske hjælp – udfærdiget en skematisk oversigt over de første 68 år af institutionens historie.

Allerede ved et hurtigt blik viser den en langt mere kompleks institutionsudvikling, end det Steenstrupske overblik gav indtryk af, og end det hidtil har været kendt. Det lille indfotograferede billede af (dele af) skolebygningen på Nørre Vold symboliserer starttidspunktet for enhver af den store skoles afdelinger. De sorte linier symboliserer udviklingsretningen og forbindelseslinierne mellem disse enkelte afdelinger. Og de tykke, grå linier adskiller institutionens hoveddele. Nederst er indplaceret skolens fysiske beliggenhed gennem tiden, øverst årstallene.

Det fremgår således, at der var tre hovedspor i institutionen: Lærerindeskolerne, barne- og gymnasieskolen og de særlige skoler. Hovedsporet var barne- og gymnasieskolen, selv om privatlærerindeskolen og pensionatet blev grundlagt året tidligere, og selv om denne del hidtil har været kendt som skolens grundstamme i pionertiden. De første år var der en meget tæt sammenhæng mellem de to spor. Fra barneskolen hentedes i løbet af det første årti og senere hen elever til lærerindeskolerne, ligesom en del lærerindekandidater fik deres første praktiske undervisnings-

erfaringer som hjælpelærerinder i barneskolen. Fra denne stod de dygtigste og mest engagerede elever som vist på spring for at gå videre til eksamensforberedelserne i almuelærerindeskolen, da den blev oprettet i 1860'erne.

Der blev som vist investeret grundlæggende kræfter og udfoldet mange pædagogiske eksperimenter i barneskolen. Udover som nævnt de 1-årige klasser, omlægningen af undervisningen til at have dansk sprog, litteratur og historie som grundfag, udviklingen af skolen til at blive et praktisk billede på hjemmet, indførelsen af den mundtlige, levende fortælling og organiseringen af klasserne omkring en klasseleder, blev elementarundervisningen som et pædagogisk sine qua non og valgfriheden mellem forskellige uddannelseslinier meget hurtigt karakteristika for stedet. Da barneskolen således udgjorde det egentlige pædagogiske laboratorium for N. Zahles Skole, kan man næppe undgå at måtte betegne den som fundamentet, ikke alene for hovedsporet i institutionen, men for hele institutionen som sådan.

Herfra udsprang allerede i 1861 det, som Natalie Zahle kaldte „fortsættelsesklasserne“ for de elever, der ikke ville læse til lærerinder, men som dog heller ikke ved konfirmationsalderen havde fået stillet deres kundskabstørst ved barneskolens afslutning. Disse fortsættelsesklasser lagde grunden til to skoleformer:

For det første til de frie fortsættelsesklasser, som var dem, der udgjorde, hvad Gotfred Rode kaldte „Damehøjskolen“, og som i modsætning til, hvad Johs. Steenstrup hævdede, ikke i samtiden gik under navnet højskole. Det gjorde de først fra 1877, da Natalie Zahle forsøgte at puste resterne af disse klasser op til en egentlig højskole. Denne skulle fungere som en slags fortsættelsesskole for piger fra kommuneskolerne. Denne højskole, der aldrig opnåede statstilskud eller status som folkehøjskole, hvilket Natalie Zahle ellers yndede at sammenligne den med, var en eksamensfri, højskolelignende undervisning, der blev nedlagt i 1903.

For det andet lagde de frie fortsættelsesklasser fundamentet til studenterkurset så grundigt, at Natalie Zahle havde klasserne, eleverne, lærerkræfterne og det pædagogiske apparat parat, da kvinder efter 1875-loven fik adgang til denne eksamen.

Selve barneskolen lagde dog også ved til dette eksamensbål. Som eksperiment deltes i 1867 de ældste barneskoleklasser i „sprogklasserne“ og „de danske klasser“ – en deling, der opstod megen splid om, ikke mindst da Natalie Zahle i 1876 opgav dette eksperiment igen [39]. „De danske klasser“ viste sig imidlertid at være den anden del af forløberen til

de studenterkurser, der udviklede sig til at blive N. Zahles Gymnasieskole [40]. Da det i 1918 ved lov blev muligt at overdrage de private gymnasier til staten, forblev dette gymnasium privat.

„Sprogklasserne“ gik heden eller leverede elever til henholdsvis de frie fortsættelsesklasser og den højere pigeskole, som afsluttedes med ikke-kompetencegivende eksaminer. Til gengæld resulterede den systematiske inddragelse af relevante fag i denne skoleafdeling i, at N. Zahles Skole i 1882 stod klar til at kunne dimittere elever til den almindelige forbedelseseksamen, da dette blev muligt ved lov.

Det andet hovedspor, lærerindeskolerne, udvikledes som nævnt i tæt sammenhæng med barneskolen de første år. De fleste af de kostgængere, der boede i pensionatet, gik sandsynligvis på lærerindeskolerne, men det er på grund af mangel på dokumentation meget vanskeligt at spore de enkelte pensionatsbeboeres uddannelsesforløb. Pensionatet blev nedlagt i firserne.

Privatlærerindeskolen havde været i gang siden 1851. Med hensyn til almuelærerindeskolen, der startede i 1860, kan det som vist være vanskeligt at adskille uddannelsen for eleverne herfra fra privatlærerindernes fra 1860 til 1862. Men fra dette sidste år skiltes vejene for de to lærerindeuddannelser. Privatlærerindeskolen blev nedlagt i 1911, hvorefter den blev afløst af De eksamensfri sociale Fortsættelsesklasser, som holdt helt op i 1938. Almuelærerindeskolen blev til N. Zahles statsanerkendte Privatseminarium i 1894. Hertil knyttedes fra 1895 en ny barneskole, nemlig øvelsesskolen, der blev kaldt seminarieskolen. Det var indplaceringen af denne skole under de fysiske rammer på Nørre Vold, der som vist forstødte Komtesse Moltkes Borgerskole.

Det tredje hovedspor, som Natalie Zahle i sine skoleprogrammer kaldte de særlige skoler, er allerede nævnt under omtalen af fortsættelsesklasserne og højskolen. Det var egentlig ikke et hovedspor med nogen fællesnævner, idet disse særlige skoler havde vidt forskellig status, størrelse og tilknytning til institutionen som sådan. Nogle var kompetencegivende, andre ikke. Fra 1889 blev højskolen administreret sammen med privatlærerindeskolen, angiveligt fordi ingen af dem var kompetencegivende, og fordi det faglige indhold stort set var ens. Det kompetencegivende faglærerkursus blev oprettet i 1905 efter Natalie Zahles fratræden. Musikskolen eksisterede ifølge registranten over N. Zahles Skoles Arkiv fra 1869-1877 og husholdningsskolen fra 1882-1892. Men ifølge skoleprogrammerne skulle disse to skoleafdelinger være fortsat til efter 1920. Den grafiske skitse følger den sidstnævnte kilde.

Endelig var Komtesse Moltkes Borgerskole for Pigebørn knyttet til skolen fra 1870. Denne skoles eksistens, dels som en selvstændig pigeskole, dels som en særlig afdeling under N. Zahles Skole, tog som vist en noget dramatisk og bevæget afsked med institutionen i 1895, efter at have åbnet sine døre for drengeelever og efter at have vejet pladsen for den nyoprettede seminarieskole. Den flyttede på egen grund og til nye lokaler i Østersøgade og er siden blevet kendt under navnet Østersøgades Gymnasium.

I 1877 flyttede hele N. Zahles Skole hen i de nybyggede fysiske rammer på Nørre Voldgade/Linnésgade. Bygningen gav plads for mindre skoler i den store skole. Den udtrykte med sin monumentalitet respekt for viden samtidig med, at den med sine mindre og fra hinanden afskærmede afdelinger både gav omsorg for den enkelte elev og førte kontrol med den enkeltes dannelse og moral.

Natalie Zahle var selv bygherre og havde sørget for en monumental bygning, der arkitektonisk, sundhedsmæssigt og æstetisk var på forkant med tidens krav til skolebygninger. Endnu en gang gjorde Natalie Zahle sig til den praktiske banebryder for eksisterende, men hidtil stort set urealiserede tanker. Ideerne til byggestilen havde hun ikke fostret selv, men hentet fra strømninger i Østrig, Schweiz og Tyskland. Heller ikke dette har hidtil været kendt.

Bygningen lå med ryggen til sin omverden og med klasseværelsernes vinduer som sjælens øjne ind mod den lukkede gårdsplads i midten. Det var dog samtidig en bygning, der med sin placering på det gamle voldterræn symbolsk skuede ud over hovedstad såvel som over fædreland, for hvilke den ønskede at være den nationale, kvindelige undervisningsanstalt.

I 1885 overgik N. Zahles Skole til selvejende institution fra at have været i grundlæggerens privateje. Også her var Natalie Zahle pioner, idet det ikke var praksis at gøre de større eller mindre private pigeskoler til institutioner, hvis fremtidige eksistens hermed blev uafhængig af den enkelte skoleleders levetid. Som vist har det ikke hidtil været kendt, at Natalie Zahle havde planlagt dette skridt siden 1876, ligesom det heller ikke tidligere har været offentligt kendt, at hun dengang havde bestemt, at flertallet af bestyrelsen altid skulle være kvinder, og at en kvinde altid skulle være overbestyrerinde. Dette ændrede hun imidlertid, inden den selvejende institution blev en realitet. Hvad denne ændrede beslutning skyldtes, har ikke kunnet dokumenteres.

N. Zahles Skoles organisatoriske og administrative struktur kan vur-

deres fra to samtidige synsvinkler, lærernes og lærerindernes eller Natalie Zahles egen.

Fra lærerside udtalte Jens Nørregaard og Henriette Skram sig om den og sammenlignede den med en republik, hvor Natalie Zahle var „præsidenten“ eller „overgeneralen“, mens lederne af de forskellige skoleafdelinger var „provsledere“. Med overgangen til den selvejende institution fra 1885 formaliseredes en pyramidalsk struktur med en vis grad af struktureret decentralisering. Ledelsen var skolerådet med Natalie Zahle i spidsen, og skoleafdelingerne syntes i princippet at besidde en udstrakt grad af selvstyre. Men i realiteten syntes dette selvstyre i Natalie Zahles levetid ikke beregnet på at skulle strække sig længere end til grænserne for hendes personlige vilje. I princippet havde afdelingslederne fra 1885 både bestemmelsesret og -pligt, og der var i fundatsbestemmelserne og i den praktiske ledelse fra dette tidspunkt indført en voldgift til afgørelse af eventuelle kompetencestridigheder mellem disse parter. Denne voldgift bestod af to valgte, udefrakommende, højt estimerede mænd.

Fra Natalie Zahles synspunkt var organisationsstrukturen at ligne med en familie. Hun sammenlignede sin egen lederposition med en faderposition, hvor moderpositionen – eller mødrene – i 1860'erne var klasse-lærerinderne. Da skolens størrelse og struktur udviklede sig til det oven for skitserede komplekse mønster, var det afdelingslederne for de enkelte skoler, der kom til at indtage moderpositionen. Eleverne var deres fælles børn, som hun sent i tilværelsen på skrift kaldte „drengene“ eller „sønner“. De mandlige lærere var ikke en del af dette familiemønster, men optrådte som den nødvendige tilkommende, faglige og akademiske ekspertise. Hun forestillede sig den administrative myndighed fordelt sådan, at der eksisterede en „Jævnbyrdighed mellem „Faderen“ og „Moderen“, hvor faderen dog havde det afgørende ord i konfliktsituationer. Det var jo også „ham“, der havde det afgørende ansvar. For sig selv og for inderkredsen af sine lærerinder symboliserede hun således sin skoleadministration med billedet på samtidens idealbillede af den borgerlige familie. Undervisning, pleje og omsorg passede til moderrollen, mens den myndige magtposition og det endelige administrative ansvar passede til faderrollen.

Heller ikke dette har tidligere været kendt.

Sammenfatning og nye forskningsspørgsmål

Som vist opbyggede Natalie Zahle en enhedsskole, hvor modellen set fra et elevsynspunkt var vejen fra grundskole over en vis hviletid i puberteten til en højere uddannelse under en vifte af valgfri muligheder. Tankegangen bag skolen var kristen i et nationalt perspektiv med liberale muligheder for den enkeltes fremtidsforventning. Det betød, at den var emancipatorisk i den utilitaristiske betydning, d.v.s. at alle eleverne uddannedes og dannedes til et i hvert fald socialt moderskab og til et fagligt niveau på linie med det, der var tilgængeligt for drenge og mænd. Valgfriheden var væsentlig, idet der var mulighed for at vælge en fremtid som en dannet gift moder, hustru og husmoder, ligesom der var mulighed for at vælge en fremtid som ugift, højtuddannet kvinde med erhvervsmuligheder i det offentlige liv.

Skolen skabte således kvindelige emancipationsmuligheder inden for såvel en særartsholdning som en lighedsholdning i samfundet.

Ideerne om klasselæreren, elementarundervisningen, de 1-årige klasser, valgfriheden i uddannelsen, pigers og kvinders muligheder for at tage eksamen og skolen som en enhedsskole blev som det første sted i landet praktiseret på N. Zahles Skole. Først i 1903 blev enhedsskoleloven vedtaget som gældende for den offentlige skole. Påvirkningseffekten på dattergenerationens private pigeskoler var stor. Det er vist, at Natalie Zahle som kulturbygger var tidligt ude med afprøvningen og gennemførelsen af disse nydannelser, uden dermed at have været den originale filosofisk-pædagogiske teoretiker, der var idémæssig ophavsmand. Hun samlede ideerne op fra samtidens strømninger og debatter.

Det er stadig et åbent spørgsmål, i hvilken grad disse praktiske ny-skabelser også blev inspirationskilder til innovationer af samme art i den offentlige skole [41]. Dette være hermed lagt op som åbne spørgsmål til ny skolehistorisk forskning [42].

Konklusion: Natalie Zahles liv og værk

Som bygherre, initiativtager og kulturel personlighed var Natalie Zahle et i bogstaveligste forstand enestående menneske. Hun udviste en foretagsomhed som få og satte andre i gang, og der stod en respekt om hende, som ikke blev andre kvinder af hendes generation til del. Hun var inspirator og foregangsmand, som var hun en mand af sin tid, mens hendes værk var koncentreret om at løfte kvinder ud over deres tid.

Hun skabte et privat skoleimperium med nationale ambitioner, hvor piger og unge kvinder efter eget valg kunne blive uddannet på lige fod med drenge og mænd eller til særlige kvindeuddannelser. Dette dannelsesværk var skabt på privatøkonomisk basis i en tid, hvor staten ikke betalte for uddannelse af landets døtre over 14 år. N. Zahles Skole fik til huse i et kompleks af skolebygninger, der stadig rummer skolen og ligger midt i København. Da det blev bygget i 1876-77, lå det i udkanten af byen og var på forkant med tidens krav til indretning, æstetik og monumental skolearkitektur. Natalie Zahle var bygherre.

Ikke mindst på hendes initiativ havde landets myndigheder skridt for skridt givet piger og kvinder adgang til eksamen, først på særlige, kønsbestemte vilkår, senere på samme vilkår og betingelser som drenge og mænd havde. Adskillige af de senere generationers pionerkvinder inden for politik, erhverv og uddannelse var tidligere Zahle-elever. Ved sin død i 1913 blev Natalie Zahle kaldt „Danmarks første Borgerinde“, og hun havde som en af de første kvinder i landet modtaget Kongehusets for tjenstmedalje i guld. Således fik hendes virksomhed også nationale konsekvenser.

Hun færdedes hjemmevant i de toneangivende kulturkredse i København og var fortrolig og ligesindet med den danske folkehøjskoles foregangsmænd og koryfæer.

Dette vidnede om hendes handlekraft, pionerånd og evne til at opfange og kanalisere tidsstrømninger derhen, hvor de kunne tjene hendes sags interesser. Det vidnede om en skaberevne, såvel hos hende selv som hos de lærere, lærerinder og elever, der sluttede op om hende.

Ikke desto mindre var hun kendt for at fremme kvindelig tilbageholdenhed, moderlig beskedenhed og en nationalliberal indstilling, som ved århundredskiftet var blevet til tilbageskuende konservatisme.

Det var søgen efter en forklaring på denne modsætning, der blev anledning til at skrive en biografisk afhandling om Natalie Zahle.

Den enkle konklusion, der kan drages nu, er følgende: Natalie Zahle talte med tidens tunge og undgik derved at støde et flertal fra sig. Hun tænkte visionært, men gjorde det bag kulisserne eller pakket ind i alskens forbehold. Hun handlede pragmatisk udadtil.

Det lykkedes hende dermed at få et stort publikum i tale, som andre af hendes meningsfæller fik distanceret sig fra. Dette er en ny synsvinkel på Natalie Zahles indsats.

Der blev i indledningen opstillet fire overordnede teser for afhandlingen. Svarene på de spørgsmål, der blev rejst ud fra disse teser, kaster også afgørende nyt lys over Natalie Zahles liv og virke, og de skal her konkluderes en efter en.

Natalie Zahles eftermæle

En ting er personlighedens betydning for historien, en anden ting er personlighedens image i historien. Etnologen Bjarne Kildegårds ord om Emma Gad, nemlig at hendes „image for eftertiden især skyldes eftertiden selv“ [1], kan også gælde for Natalie Zahle. Hun var en sammensat personlighed, både i sit arbejdsliv og privat. For en eftertid er det ofte vanskeligt at forholde sig til et sammensat image, og den kommer nemt til at farve dette image efter egne interesser. Dette er en af flere grunde til, at Natalie Zahle på den ene side blev kendt som en foretagsom helteskikkelse i det spæde danske demokrati omkring århundred- og systemskiftet, og på den anden side i det 20. århundredes sene velfærdssamfund billedligt talt blev indbegrebet af kulturelt bagstræb og snerpet religiøsitet.

For at forstå disse ændringer er Natalie Zahles skrevne eftermæle her delt op i, hvad der er kaldt de tre eftermæletider.

Første eftermæletid

Denne periodes skrifter var karakteriseret af, at Natalie Zahle blev hyldet som en mytologisk skikkelse i en form og en stil, der nærmede sig det panegyriske. Dette skete fra alle sider og på tværs af politiske, kulturelle og religiøse modsætninger, der ellers skabte skarpe skel mellem mennesker og sociale grupper. Hovedvægten i første eftermæletids litteratur udkom i løbet af de første 15 år efter hendes død. Disse skrifter havde flere forhold tilfælles:

- De var båret af et historiesyn, der så de nationale personligheder som historiens drivkræfter.
- De anskuede hende alle som en historisk frelserskikkelse.
- De så hende alle som en nyskaber, der på egen hånd og ud af ingenting havde skabt sit værk og banet vejen for mange, ellers ganske fortabte unge kvinder.
- De fandt, at hendes værk alene var opstået på baggrund af hendes praktiske genialitet, og at hendes ideer alene var hentet ud fra snævre, personlige familieerfaringer, d.v.s. ud af et uddannelsesmæssigt, socialt og kulturelt tomrum.
- De byggede alle på een hovedkilde, nemlig 1914-biografien, – i visse tilfælde tilsat nogle af forfatternes personlige minder.

Der er flere forklaringer på dette enslydende billede.

For det første bestod 1914-biografien af Natalie Zahles egen sent i livet iscenesatte, men rudimentære biografi, som var tilendebragt af andengenerationspioneren Henriette Skram. Det er i denne sammenhæng ikke uvæsentligt, at Henriette Skram var Natalie Zahles åndelige datter, tro følgesvend og loyale arvtager til skolen. Henriette Skram nævnte i biografien selv det problem, at hun som forfatter var for tæt på hovedpersonen til at kunne sætte hendes betydning i relief. Alligevel blev 1914-biografien stort set læst og brugt ukritisk.

For det andet var 1914-biografien præget af, hvad der her er kaldt tilbageskrivninger, forstået som Natalie Zahles egne efterrationaliseringer af sine tidlige motiver og sin placering i udviklingen af kvindernes uddannelsesmuligheder og dannelse. Her blev f.eks. brugt begreber som „Hjertets Renhed“, „indre Emancipation“, og „grundtvigsk inspiration før Grundtvig“. Disse begreber har ikke kunnet spores i de samtidige kilder, men har i den tidsmæssige sammenhæng, de blev skrevet i fra 1911

til 1914, appelleret til bestemte bevægelser eller interessegrupper, der har kunnet tage dem til sig som deres egne. Første eftermæletids forfattere kunne således tage afdødes ære til indtægt for deres egen ideologi og deres egne interesser.

For det tredje nævntes i 1914-biografien ikke andre inspirationskilder til Natalie Zahles dannelsesværk end hendes helt snævre familiemæssige rammer og nogle enkelte, fremstående lærere. Disse undladelsessynder kan man sådan set ikke klandre 1914-biografien for, idet den som personlig levnedsskildring var en subjektiv iscenesættelse. Den var skrevet i en genre, hvor man ikke kunne forvente nogen distance til den biograferede. Lige så lidt som man kunne forvente nogen systematisk bearbejdning af de strømninger, som hovedpersonens holdninger var rundet af. Men man kunne forvente, at andre brugte levnedsskildringen kritisk. Vi ved, at en enkelt læser, nemlig A.B. Drachmann, og en enkelt biograf, nemlig Edward Lehmann (1927) læste den kritisk. Men de senere biografer gjorde det ikke.

For det fjerde var mange af anden og tredjegenerationspionererne forfattere til første eftermæletids værker. De var som helhed dattergeneration af Natalie Zahle, og de besad en ægtfølt taknemmelighed over for hendes skoleværk. Frem for alt var de medskabere af hendes berømmelse og ry som en skolebygger, der fik påvirkningseffekt i Danmark, såvel som i hele Norden. De lærere, lærerinder og skolebestyrere af begge køn fra hele landet, som beredte bunden for foreningen Den danske Pigeskole i starten af halvfemserne, havde døbt hende „den danske Pigeskoles Moder“ [2]. På deres første møder repræsenterede de skoler fra Odense, Svendborg, Kolding, Horsens, Århus, Randers, Ålborg og København [3]. – De samme grupper af skolemennesker fra hele Norden, der var samlet på det femte nordiske skolemøde i Kristiania 1885, havde kaldt hende „Dronningen i den nordiske Skoleverden“ [4]. I det vildnis af små og store private skoler, der kendetegnede det 19. århundrede, var N. Zahles Skole hurtigt vokset frem og havde markeret sig som en „skole med en god Plan“ [5].

Dette ry, som de selv havde været med til at skabe omkring Natalie Zahle, satte præg på deres skrifter og bød dem, der jo var taktfuldt opdraget, en respektfuld tavshed om den opposition, som visse af dem reelt havde været i over for Natalie Zahle.

Deres taknemmelighed var forståelig nok. De mandlige lærere havde været imponeret over hendes „Herskerevne“, hendes selvfølelse over for dem og hendes respekt for deres faglige viden. De kvindelige lærere og

eleverne af første generation var bevidste om den betydning, som hendes mobiliseringsevne havde haft i forhold til deres lærelyst. De var bevidste om den betydning, som hendes evne til at skabe fasthed og tryghed omkring deres dannelse og uddannelse havde haft i forhold til muligheder, de ellers ikke havde haft. I dette lys er det ikke underligt, hvis det ikke faldt dem svært at glemme den irritation og vrede, de havde følt over hendes fordringsfuldhed og nidkærhed. I det omfang sådanne følelser overhovedet faldt dem i pennen, beskrev de dem i en rørende og sentimental tone, der kun tjente til at understrege heltindebilledet.

Men som helhed valgte de fleste at tie om den opposition og det oprør, som især de sidste 20-30 år af hendes virke havde ulmet over hendes „Magtfuldkommenhed“.

Anden eftermæletid

I denne periode blev der ikke skrevet nær så mange bøger og artikler om Natalie Zahle som i den første. Anden eftermæletid tegnedes af professionelle historikere, der var ude i politiske ærinder i 1970'erne og 1980'erne. Forfatterne søgte efter de nye kvindebevægelser historiske rødder, og motivet for at genrejse hendes minde var kønspolitisk. Der blev kredset om den feministiske grad af Natalie Zahles standpunkt og hendes kvindeopfattelse. Det blev diskuteret, hvorfor hun var en ener, og et enkelt sted blev hendes værk tolket i lyset af hendes formodede erotiske tilbøjelighed. Heltedyrkelsen var nu hørt op, og hun blev med en enkelt undtagelse udsat for stærkt kritiske bedømmelser af sin indsats. Hun blev enten vurderet som en lidt fejludviklet personlighed, der dog havde bidraget positivt til historien ved at lægge særligt kvindelige værdier til grund for sit arbejde. Eller hun blev tegnet som en særlig kvindeforeførske, der brugte sin karismatiske udstråling til at „forføre“ de unge piger til at uddanne sig.

Heller ikke i anden eftermæletid var andre kilder end 1914-biografien og dens udløbere lagt til grund for vurderingerne. Generelt kan man sige, at anden eftermæletid bragte Natalie Zahle tilbage i historieskrivningen, men brugte historien om hende som en slet skjult legitimationshistorie for forfatternes egne politiske og kønspolitiske ærinder.

Tredje eftermæletid

Der var således gode grunde til, at eftertiden bøjede Natalie Zahles eftermæle i alle retninger, og at myte på myte kunne bygges om hende. Historiesyn skifter, og det er en klassisk sandhed, at enhver historiker mere eller mindre uforvarende ser og tolker fortiden med sin egen tids, kulturs og ideologis briller. Det, som imidlertid var fælles for første og anden eftermæletids skrifter om Natalie Zahle var, at de alle kun brugte 1914-biografien og dens epigoner som kilde. Der var således een og kun een hovedkilde til alle første og anden eftermæletids biografier af Natalie Zahle.

Der er tre afgørende forskelle på disse biografier og den biografi, som her har indledt tredje eftermæletid.

Den ene er, at præmisserne, problemstillingerne, analyserne og sammenfatningerne i tredje eftermæletid er udarbejdet på baggrund af nyfundne, historisk samtidige kildegrupper af både trykt og utrykt art.

Den anden er, at der bag denne afhandling ligger et historiesyn, der søger efter modsætninger og usamtidighed i stedet for evolution, harmoni eller bekræftelse på en bestemt politisk, religiøs, pædagogisk eller kønspolitisk teori.

Den tredje er, at erkendelsesinteressen er en søgen efter mennesket bag myten og inspirationen bag mennesket, og at hensigten med biografien er at genindføre Natalie Zahle som en væsentlig skikkelse i det 19. århundredes danske historieskrivning.

Demokratisering af adgangen til viden og dannelse

Hvor det moderne gennembruds kvinder bidrog til demokratiseringen af det borgerlige menneskebillede, som Pil Dahlerup har vist det [6], bidrog Natalie Zahle og medarbejderne i hendes og de følgende generationer til demokratiseringen af det borgerlige menneske. Forstået på den måde, at hun og de skabte betingelser for, at borgerdøtre kunne få dannelse og uddannelse som borgere i samfundet, selv om dette skete med de begrænsninger, som en uddannelsesinstitution på privatøkonomisk basis havde.

Natalie Zahle udtrykte på et tidspunkt håbet om, at hun ville blive husket som „Højskolekvinde“. Det blev hun egentlig ikke, og det var da

som vist heller ikke hendes frie højskole, der var den mest vellykkede af de institutioner, som hun skabte. Tværtimod. Det var barne-, gymnasie-, lærerinde- og seminarieskolerne, der konsoliderede det, der her er kaldt hendes skoleimperium, og som bragte hende succes. Den institutionelle opbygning og sammenhæng i hele institutionen N. Zahles Skole er resumeret og vurderet i afhandlingens sidste kapitel under afsnittet „Nye resultater“, og disse vurderinger er, som det måtte fremgå af overskriften, ikke set tidligere.

Det var den praktiske og organisatoriske opbygning af dette sammenhængende skolekompleks, der udgjorde baggrunden for, at Thor Lange kunne finde på at kalde hende „Danmarks første Borgerinde“. Hvis han med dette mente, at hun var den første store, kvindelige personlighed i Danmark, var det naturligvis noget vrøvl. Det var hun ikke. Men han havde ret, hvis han mente, at hun var den første kvindelige personlighed i det danske, borgerlige demokrati, der med succes havde udført et værk på lige fod med mandlige kulturbyggere og på et område, hvor ingen kvinder tidligere havde gjort det.

Som pædagog var Natalie Zahle pioner, idet flere pædagogiske nykabelser så dagens lys under hendes ledelse og auspicer. Under opgøret med det, hun kaldte „det åndløse Terperi“ i den todelte skole lod hun sine egne tidlige elev- og undervisningserfaringer udsætte for gentagne eksperimenter og udviklede således en pædagogisk dobbelthed som princip. På den ene side skulle al undervisning bygge på en systematisk elementær indlæring fra det enkle til det sammensatte. På den anden side skulle al undervisning indeholde en fri, fortællende del, som kunne vække elevernes lyst til at lære og glæde ved selvstudier. Systematisk orden og associativ frihed var det integrerede princip.

På baggrund af dette dobbeltprincip opbyggede hun barneskolen systematisk i 1-årige klasser. Hver klasse blev ledet af en „Klassemoder“, som skulle formidle kontakten mellem forældre, elev og skole, og som skulle repræsentere moderen i skolen. Da Natalie Zahle indførte dette system i sin skole i 1850'erne, var det ikke set tidligere. For den unge skoleleder var dette også et praktisk billede på hendes ønske om, at skolen skulle organiseres som et hjem. Tidligere end mange sørgede hun for, at der – sammenlignet med samtidens vaner – var rigeligt med lys, frisk luft og oplivende udsmykning i klasseværelserne. Der var det yderlige perspektiv ved opfattelsen af skolen som et hjem, at Natalie Zahle skabte en tryghed omkring sit dannelsesprojekt, der ikke var set mage til tidligere. Hun investerede enorme mængder af tid i uddannelsen

og opdragelsen af sine klasselærere, ligesom hun gjorde det i forholdet til forældrene. Hun ønskede at tage hånd om, ikke blot uddannelsen, men hele karakteropdragelsen af det enkelte barn, og hun gennemførte en række ritualer på skolen, som understregede dens hjemlige karakter og institutionelle seriøsitet. Dette skabte tidligt en aura af taknemmelighed over skolen fra både forældres og børns side. Fra enkelte sider var der dog visse undtagelser fra denne følelse af forbundethed, idet nogle mente, at Natalie Zahle gik for vidt i sine opdragelsesmæssige beføjelser.

Hun indførte dansk litteratur, sprog og historie som almindelige grundfag, hvor traditionen inden for al tidligere pigeundervisning havde været de tre fremmedsprog tysk, fransk og engelsk som dannelsesfag. Hun var patriot og alt, hvad hun satte i værk, var skabt for „Fædrelandets Skyld“ og med et nationalt sigte. Hun omformulerede Fr. Paludan-Müllers strofe fra 1864:

„...ingen døgnets flaner, rendt fra bog og nål; fromme stærke kvinder, det er skolens mål“ (istedet for Danmarks mål), og fik dermed den nationale sag bragt ned på praktisk skoleplan.

Hun indførte som den første gymnastik og sundhedslære for piger. Og efterhånden optog hun fag som dogmatik som en del af religionsundervisningen og indførte politisk geografi, naturvidenskab og matematik, som hidtil havde været forbeholdt drengeskolerne.

Hun opbyggede således en grundskole. Denne grundskole var tænkt som og blev også fundamentet for al videre uddannelse inden for helheden af hendes institution. Meningen var nemlig, at eleverne efter grundskolen tog et års intellektuel hvilepause, mens de var i puberteten. I denne hvilepause kunne de gerne lære noget husgerning. Herefter – og først herefter kunne og burde de vælge sig ind på en af de højere uddannelser, som hun også efterhånden fik opbygget på institutionen. Natalie Zahles grundlæggende ønske om hvilepausen og om, at de kvindelige elever alle lærte sig en moders og en husmoders færdigheder, var baggrunden for, at hun tilværelsen igennem argumenterede for en længere uddannelsesetid for piger og kvinder, end den, der var vilkårene for drenge og mænd.

Lige så væsentligt som hun anså dette for at være, lige så vigtigt fandt hun princippet om valgfrihed efter grundskolen. Alt efter de unge elevers ønsker og fremtidsforventninger skulle de have muligheden for frit valg mellem på den ene side uddannelser, der var kompetencegivende og afsluttedes med en ved lov bestemt, offentligt kontrolleret eksamen og på

den anden side uddannelser, der var frie og som højst afsluttedes med en privat afgangsprøve.

De førstnævnte var almindelig forberedelses-, studenter- og skolelærereksamen, mens de sidstnævnte var privatlærerinde- og højere pige-skoleeksamen og de øvrige særlige skoleuddannelser, der var at finde under hendes tag.

Denne valgfrihed mellem uddannelser, der konkurrerede på lige fod med mandlige studerendes uddannelser, og uddannelser, der var særligt bestemt for det kvindelige køn, var hende en hjertesag. Det er dokumenteret, at hun ikke blev presset af offentligheden til at gå ind for eksaminer, sådan som man hidtil har troet det, men at hun banede denne vej med vilje og bevidst hensigt.

Den sammenhæng, der som vist var imellem de tre hovedspor i institutionen N. Zahles Skole, nemlig 1. barne- og gymnasieskole, 2. lærerindeskolerne og 3. de særlige skoler, var ikke tilfældig. Den udtrykte et komplekst hele, der udgjorde hele grundlaget for det, som var en af Natalie Zahles meget væsentlige nyskabelser, nemlig modellen for enhedsskolen. Før denne var blevet et lovbestemt begreb og en praktisk foreteelse i det danske skolevæsen som sådan, havde hun indført den på sin kvindelige undervisningsanstalt. Eleverne kunne starte som seksårige i forberedelsesklassen og først forlade institutionen som højtuddannede, eksaminerede voksne kvinder. Det var, hvad Natalie Zahle tidligt så for sig som sit visionære projekt, og det var, hvad der blev realiseret under hendes ledelse.

Flere af de pædagogiske og institutionelle nyskabelser, som Natalie Zahle fostrede har været kendt længe. Seks principielle sammenhænge inden for disse nyskabelser har imidlertid ikke tidligere været påvist:

- I. Hun foregreb en sammenhængende enhedsskole
- II. Hun skabte en meriterende uddannelse for kvinder.
- III. Hun skabte på skolen og med initiativer over for myndighederne mulighed for, at samfundets borgerdøtre kunne uddannes og eksamineres på lige fod med sønnerne.
- IV. Hun sørgede med sine initiativer for, at 10 % af de københavnske borgerdøtre modtog en systematisk, videregående uddannelse på forskellige institutioner mod 0 % 50 år tidligere.
- V. Hun fastslog valgfrihed som princip i systemet af videregående uddannelser.
- VI. Hun skabte en tryghed omkring sin skole, der var forudsætningen

for, at elever og forældre så hende som en autoritet og som den, der kunne give døtrene både frihed og orden i deres dannelse.

Det har hidtil været den almindelige og på skrift vedtagne opfattelse, at Natalie Zahle i bogstavelig forstand var en ganske enestående ener, og at hendes inspiration til værket oprindeligt var hentet alene i hendes tre barndomshjem. Det har også været opfattelsen, at hendes motiv for at starte sin karriere var en ulykkelig kærlighed til en ung mand, som hun længe havde udset sig som sin tilkommende.

Afhandlingen har dokumenteret det modsatte. Nemlig at Natalie Zahle hverken socialt, kulturelt eller pædagogisk stod i noget tomrum, og at hun som meget ung lagde ambitiøse planer for sin løbebane som lærerinde, skolebygger og traditionsbryder for døtrenes dannelse.

Det er muligt, at hun blev ulykkelig over, at hendes hjertenskær forlovede sig med en anden ung kvinde, men dette blev ikke, som hun påstod det i 1914-biografien anledningen til, at hun valgte lærerindegeringen som et kald. Det har hendes tidlige anbefalinger, ansøgninger og bevidste forfølgelse af sine mål fra sin tidlige ungdom dokumenteret. Heraf fremgår, at hun valgte sit kald af ærgerrighed, for sagens skyld og ud fra „Lysten til at bane sig Vejen“. Natalie Zahles valg af løbebane var altså ikke tilfældig, som det har været gængs tro.

Det er også dokumenteret, at hun havde socialt gode forbindelser, der moralsk og økonomisk bakkede hende op i hendes foretagende.

Med hensyn til Natalie Zahles pædagogiske inspirationer, må den hidtidige opfattelse også afvises. Det er muligt, at hun personligt fik en god dannelsesmæssig ballast i sine tre barndomshjem, men det var ikke her, hun hentede sine egentlige pædagogiske inspirationer. Hun var derimod i langt højere grad, end hun selv ville stå ved, en del af et miljø og en generation, der med fælles baggrund og fælles motiv forsøgte at ændre mulighederne i døtrenes dannelse.

Det er dokumenteret, at hun hentede inspiration i skoleprogrammer fra den danske Fr. Rung, den norske H. Nissen, den danske A. Beyer og enkelte andre lærerpersonligheder, som hun oplevede. Hun hentede i det hele taget inspiration fra dannelsesstraditioner i Døtreskolen af 1791 og Den højere Dannelsesanstalt for Damer og til en vis grad fra Dannekvindeskolen. Disse stod som repræsentanter for en strømning eller en linie for døtrenes dannelse, som her er kaldt den utilitaristiske, og som blev mest markant formuleret i 1840'erne, hvor Natalie Zahle var i sine ungdomsår.

Strømningen tog form i første tredjedel af det 19. århundrede og var inspireret af Pestalozzi, Frøbel, Rousseau og senere på få punkter af Grundtvig. Især den pestalozzi'ske tankegang om moderen og hjemmet som opdrager for den opvoksende slægt tog hun til sig. Det er ligeledes dokumenteret, at Natalie Zahle var en del af den generation, som her er kaldt førstegenerations-pionererne, som også omfattede Pauline Worm og Athalia Schwartz. Det lykkedes ikke dem at skabe en skole af samme karakter som Natalie Zahle, men de var foregangskvinder i den offentlige debat for den samme utilitaristiske tankegang og målsætning som hun. Næmlig at opdragelse og undervisning af døtrene var et vigtigt led i kampen for kvindernes emancipation, og at døtrene var nyttige samfundsressourcer for såvel det danske hjem som for fædrelandet. Denne opfattelse brød ikke principielt, kun tendentielt med samfundets vedtagne kønssystem, hvor det kvindelige køn primært burde stå for hjemmene og samfundets private sfære, mens det mandlige køn burde stå for det offentlige liv.

Den utilitaristiske strømning stod i modsætning til den æstetiske dannelsestradition, som lagde vægt på en stille, familiær dannelse, som skulle udvikle døtrenes æstetiske sans og beskedne fordringsløshed. Dette skulle helst ske uden skolegang. Det er her dokumenteret, at Natalie Zahle som en af de få førstegenerationspædagoger søgte at fastholde den æstetiske inspiration fra denne strømning i sin praktiske opdragelse af eleverne, og dette skulle ske i skolen.

Det er endvidere dokumenteret, at den utilitaristiske strømning havde et materielt fundament, idet gruppen af ugifte borgerdøtre, der ikke kunne gøre sig nyttige i deres fosterhjem eller gifte sig til en forsørgelse, udgjorde et voksende økonomisk og politisk problem i midten af det 19. århundrede. Denne sociale gruppe af kvinder blev statistisk set kaldt „det overflødige kvindekøn“. Dette fænomen gjorde sig gældende, ikke blot i Danmark, men i det meste af Europa. Døtrene var imidlertid subjektivt set grebet af frihedsånden og opbruddet i Europa og senere af verdsliggørelsen af de daglige omgangsformer, det moderne gennembrud i litteraturen og de første socialistiske og feministiske bevægelser. De var videbegærlige og kundskabstørstige.

Natalie Zahle fiskede derfor i rørt vande, da hun startede sin skole i begyndelsen af 1850'erne. Hun uddannede her selv de næste generationer af kvinder, hvoraf nogle blev på skolen og tog del i opbygningen af det store værk. Natalie Zahle var således institutionelt og pædagogisk den praktiske nyskaber, men hverken idémæssigt eller eksperimentelt ud-

førte hun arbejdet alene.

Den zahlenistiske dannelse og kvindesagen

Natalie Zahle sammenlignede ikke selv sin skolepraksis med andre skoler, bortset fra Femmers Kvindeseminarium. Fra starten så hun sin skole som et led i udviklingen af døtrenes dannelse og uddannelse og i det hele taget af kvinders muligheder i samfundet. Set fra den synsvinkel betragtede hun snarere sit skoleværk som et kønsprojekt end som et børneprojekt. Selv om Natalie Zahle som vist var en del af en førstegeneration, en lille håndfuld mennesker, der havde den samme målsætning og det samme motiv for en fælles demokratisk-emancipatorisk sag, praktiserede hun dog sin egen pragmatiske tolkning af døtrenes dannelse.

Det er vist, at hun bestræbte sig på at udvikle, hvad der her er kaldt en kønsoverskridende værtdannelse, frem for en kønsbekræftende.

Denne konklusion er draget på baggrund af en analyse af den enestående samling vidnesbyrd, som blev skrevet to gange årligt over hver enkelt elev i en periode på 20 år under Natalie Zahles hegemoni. Der er bevaret vidnesbyrd fra skolen fra en meget længere tidsperiode, men i tiden fra 1852 til ca. 1870 blev der gjort en særlig indsats ved udarbejdelsen af dem. Dette skete ud fra den tanke, at de skulle være en helt konkret og praktisk ledetråd for elever og forældre for, hvilke krav og forventninger, skolen alias Natalie Zahle stillede til eleverne. Vidnesbyrdene beskrev elevens talent, begavelse, flid, kundskaber og opførsel. Disse vidnesbyrd fortæller os ikke, hvordan de enkelte elever faktisk var, men hvordan Natalie Zahle opfattede, at de var og burde være.

Vidnesbyrdene er analyseret på den måde, at de egenskaber, som Natalie Zahle beskrev som dyder, er klassificeret og sat op over for de egenskaber, som hun beskrev som udyder. Resultatet af denne klassifikation er herefter sammenlignet med en klassifikation af samtidens normer for henholdsvis kvindeligt og mandligt. Det har resulteret i følgende billede:

Set i et *klasseperspektiv* afgrænsede Natalie Zahle sin opdragelse opad mod den forsvindende adel og nedad mod den fremvoksende arbejderklasse. Set i et *kønsperspektiv* udvidede hun derimod sit dannelsessyn på de kvindelige elever. De skulle opdrages til at udvise stræbsomhed, foretagsomhed, viljestyrke og skaberevne i det offentlige samfund såvel som i de private hjem. Det skulle dog ikke hindre dem i at skabe sig en

æstetisk tiltrækkende og mild stil, som kunne kaldes kvindelig. Hendes dannelsesideal var således „dobbeltkønnet“ og overskred samtidens normative forventninger til kvindekønnet, i stedet for blot at bekræfte dem. Set i et *dannelsesperspektiv* var hendes sigte dobbelt. Hun satte sine elever til at læse de fag, der traditionelt var forbeholdt drengeskoler, uden at de dermed kom uden om husgerning eller håndarbejde. Men hun var modstander af den rene, prosaiske kundskabsdannelse og fandt, at skolen skulle virke dannende på hele elevens personlighed. Det var her, skolen skulle optræde som et hjem for eleven. Indlæring og karakterdannelse skulle gå hånd i hånd.

Natalie Zahle var ikke den tradition tro, at borgerdøtrene skulle bekræftes i deres køn i forhold til samtidens dominerende forventninger. Hun var på den anden side heller ikke frontfigur i den offentlige debat eller agitator for nye store mål og kvindelig emancipation. Hun brød traditionen i praksis og gjorde uddannelse og arbejdet med en „dobbeltkønnet“ dannelse til en kvindelig emancipationsstrategi. Dette gik i gang, tyve år før de første kvindebevægelser havde set dagens lys i Danmark.

Analysen af dette er ny, både som en synsvinkel på Natalie Zahles dannelsesværk og som en synsvinkel på borgerkvinders historie i det 19. århundrede. Nogle af de engelske historikere, som har været inspirationskilde for dansk kvindehistorie, har understreget, at borgerkvinderne blev paralyseret i deres muligheder. Natalie Zahle paralyserede ikke sine elevers muligheder. Tværtimod. I et *magtperspektiv* brugte hun sin indflydelse til at mobilisere elevernes evner og til at udvide deres muligheder. Hun arbejdede sig frem til en position, hvor hun kunne skabe en legitimitet om mål og midler. D.v.s. at hun på en gang udnyttede sin indflydelse som en dominans over dem og som en kapacitet til at bane en vej for dem.

Selv formulerede hun det sådan, at hun ville opdrage døtrene til først at blive mennesker, siden kønsvæsener. Hendes mål var at skabe, hvad hun kaldte hele mennesker. De skulle ikke blot uddannes, de skulle føres „fremad og opad“. På dette punkt stod de senere kvindebevægelser i Natalie Zahles skygge, ikke omvendt som det er hævdet i et samleværk om kvindernes danmarkshistorie [7].

Inden for nordisk kvindehistorie har man de sidste 10-15 år overordnet, lidt ironisk talt om elendigheds- og værdighedsforskning. I det første tilfælde forstås kvinder som ofre for et patriarkalsk herredømme og som stærkt begrænsede i deres handlingsmuligheder. I det andet

tilfælde forstås kvinder som aktører, ansvarlige og medskabende for de samfundsmæssige strukturer og muligheder, idet der sættes fokus på kønsforskellene og på en problematisering af de strukturelle og kulturelle forskelle mellem mænd og kvinder, drenge og piger i den til enhver tid givne periode. Denne afhandling tilhører den sidstnævnte tradition. Kvinderne ses som subjekter og som individualiteter, så meget mere som det er vist, hvor meget den personlige indsats, individets foretagsomhed og den personlige vilje har haft betydning for skabelsen af et imponerende dannelsværk i Danmark. Og så meget mere som der her er gjort en ny skolehistorisk indsats ved at påvise, hvor vigtige kvindelige pædagoger har været i vor danneshistorie. Et fænomen, som den pædagogiske historie og som almen dansk historie stort set har negligeret hidtil.

Det kan være en vanskelig sag at forstå sammenhængen i Natalie Zahles idésystem. Ikke mindst når man sammenligner med de to klassiske kvindelige emancipationsstrategier, som blev grundlagt i det 19. århundrede. Målet for begge strategier var en ophævelse af den sociale ulighed mellem kønnene. Men de adskilte sig som henholdsvis en særarts- og en lighedsstrategi: Den førstnævnte opfattede det kvindelige køn som væsensforskelligt fra det mandlige. Forskellene på de to køn betragtedes som større end lighederne, hvorfor kønnene også burde opdrages forskelligt, – kvinderne især til at blive hustruer og mødre. Kvindeligheden ansås for at være af en anden etisk karakter end mandligheden. Heroverfor stod lighedsstrategien, der opfattede det kvindelige køn som grundlæggende lige med det mandlige køn. Det kønspolitiske perspektiv blev da at ophæve enhver form for kønsmæssig forskel og ulighed i samfundet. Kvinder skulle have adgang til samme erhverv som mænd.

Modsætningen mellem disse to klassiske emancipationsstrategier gik som en rød tråd gennem Natalie Zahles teoretiske skrifter, og heraf opstod hendes idémæssige tvetydighed. Nogle – som f.eks. andengenerationspædagogen Erna Juel-Hansen – kaldte hendes tvetydige udtalelser for ubeslutsomhed eller inkonsekvens. Andre så Natalie Zahles tvetydighed som hendes stærkeste kort på hånden. Sådan er hendes skrifter også analyseret her. Natalie Zahle stillede sig bevidst på en dobbeltposition i forhold til de to klassiske frigørelsesstrategier, idet hun mente, at den ene linie i praksis ikke udelukkede den anden. Hun var pragmatiker og denne særlige pragmatisme er her kaldt zahlenismen.

Men der var også et økonomisk argument for dobbeltstrategien, idet N. Zahles Skole var en privat forretning med kunder, der repræsenterede

mange forskellige holdninger. Med dobbeltstrategien appellerede hun til et bredt publikum.

For NZ var kvinders erhvervsmæssige lighed og ægteskabelige lykke ikke modsætninger. Begge valg forudsatte dannelse og uddannelse. Begge forudsatte kundskaber om forvaltning af hus, hjem og moderskab ved siden af de kundskaber, der var kernen i de højere uddannelser. Og det var, hvad hun kunne give dem. Alle voksne borgerdøtre skulle have chancen for at blive udfriet fra, hvad hun kaldte den sædvanemæssige tvang. Og alle skulle kunne træffe et valg mellem selvforsørgelse eller ægteskab. Hvad kvindebevægelserne som Dansk Kvindesamfund og Kvindelig Fremskridtsforening så i øvrigt mente om kvinders veje, blandede Natalie Zahle sig ikke i.

Men hun havde en personlig, politisk mening. En mening, som hun dog aldrig formulerede offentligt. Hun mente, at *enker, ugifte og fra-skilte kvinder* skulle have fuld retlig og social ligestilling, d.v.s. den fuldkomne juridiske lighed med mænd i samfundet. Dette var selverhvervende og selvstændige kvinder, der forsørgede sig selv. Som kvinder, der var overhoved for en husstand, og som således i praksis stod i samme position som mænd. Derfor skulle de have valg- og stemmeret og tage del i offentlige anliggender helt på lige fod med mænd.

Derimod skulle kun *gifte kvinder* have det privilegium at sidde i den eksklusive position som hjemmets og som fædrelandets centrale sjæl, mente Natalie Zahle. Også de var ligeværdige, men ikke lige i den forstand, at de skulle have samme rettigheder som mænd.

Her var ligeværd et udtryk for en kønskomplementær tankegang, hvor kvinder skulle tage vare på hjemmet og familien, mens mænd tog vare på fædrelandet.

De gifte kvinder burde være dannede og uddannede til at indtage en åndeligt jævnbrydig plads ved siden af deres ægtemænd. Men det var helt utilstedeligt, at de varetog et embede ved siden af eller for den sags skyld var medhjælp i deres ægtefællers virksomhed. De skulle ene og alene spille den opdragende, plejende og åndeligt modspillende rolle i familierne. Derfor burde der ved lov nedlægges forbud mod gifte kvinders erhverv og mod deres valg- og stemmeret. Hun mente, at man måtte forudsætte, at ægtefællerne var enige i offentlige anliggender, og hvis de ikke var, ville uenigheden blot splitte hjemmet. Derfor burde den gifte kvinde tie med sin mening om politik og holde sig uden for offentlig debat.

Disse ideer af Natalie Zahle har ikke tidligere været dokumenteret.

Med påvisningen af dette, er der imidlertid slået en teoretisk sløjfe på hendes tvetydige forhold til kvindesagen og emancipationsspørgsmålet. Hun havde sin helt egen og særegne holdning. Hun vidste formodentlig også, at den politiske konsekvens af denne holdning var så kontroversiel eller måske rettere naiv, at det var klogest at undlade at udtale sig offentligt om den. I det hele taget var politik ikke hendes gebet. Hun nøjedes da også med at skrive sine overvejelser ned for sig selv som en slags politisk testamente.

Hun opbyggede sit skole- og dannelsesværk i en periode på 50 år. Ved slutningen af perioden havde institutionaliseringen af døtrenes uddannelse og dannelse endnu ikke havde fundet en samfundsmæssigt tilfredsstillende form, fordi den stadig var på private hænder. Samtidig foregik der en løbende debat om de to køns indbyrdes placering i samfundet, offentligt såvel som privat. Den samfundsmæssige arbejdsdeling mellem kønnene var – i hvert fald inden for borgerskabet – under ændring og til løbende debat. En debat, der her er dokumenteret som værende af langt videre omfang, end det hidtil har været kendt.

I en historisk tolkningsramme kan man da se Natalie Zahles køns-overskridende dannelsesforventninger som et udtryk for det, der skabte forandringer i den sociale orden inden for en afgrænset tidsperiode. Det kunne lade sig gøre, fordi hun ikke formulerede dem programmatisk som en offensiv strategi, og fordi det kønsmæssige hierarki i de familier, som hendes elever kom fra og senere selv etablerede, i forvejen var under opbrud på grund af de samfundsmæssigt ændrede vilkår. Set ud fra denne synsvinkel kan man således også forklare, hvorfor hun fik problemer senere hen, da hendes egne anden- og tredjegerationers elever viste sig parate til at lægge deres uddannelsesinstitutioner og -initiativer ind i et offentligt regi og for nogles vedkommende også til at åbne disse institutioner for en fællesundervisning af begge køn.

Hendes succes med dobbeltstrategien var formodentlig afhængig af, at arbejdet var foregået under relativt entydig kontrol i et afgrænset miljø og inden for en kortere tidsramme.

En sammensat personlighed

Selv om Natalie Zahle følte sig som en unik personlighed og på sin vis også var det, var hun dog som vist en del af en større social bevægelse. I denne bevægelse opstod der modsætninger mellem pionererne fra første

generation og de følgende generationer. Også modsætninger, der ikke kun var af politisk eller pædagogisk art. Natalie Zahle havde placeret sig i en slags forældreposition over for de yngre, – en position, hvorfra hun havde vanskeligt ved at acceptere, at de unge gik deres egne veje. De var langt grundigere og mere systematisk uddannede end hun selv, og hun kunne ikke sige sig fri for at være „nervøs-betaget“ over for dem.

I den første halvdel af sit voksne liv havde hun været den, der løftede dem frem både ved at stille krav til dem og ved at skabe trygge, ritualiserede rammer om deres krævende hverdag. I den sidste halvdel af sit voksne liv følte hun sig til en vis grad overhalet af denne generation, som hun havde opfostret. Hun fastholdt, hvad hun kaldte „det fri, rummelige princip“ for idéudvekslingen på skolen, men havde vanskeligt ved personligt over for en større kreds at bevare den menneskelige rummelighed og storsindethed, som hun ellers havde været kendt for. Som tiden gik, og hun blev ældre, magtede hun kun denne rummelighed over for nære venner og familiemedlemmer.

Hun var mere elsket og agtet, end hun selv turde tro på. Kært barn har mange navne, og det havde hun også. Fra Naddi over N.Z. til frk. Zahle. Selv yndede hun at give kælenavne til andre. Dattergenerationen havde som vist god grund til at ære, agte og elske hende, men det betød ikke, at de alle havde samme personlige forhold til hende. For nogle af dem var hun et forbillede, for andre et modbillede og for andre igen blot et billede på en af mange måder at være menneske og kvinde på. Nogle elskede hende, andre hadede hende og andre igen ville helst være uden for hendes rækkevidde. Hun var en personlighed og ikke en myte, sådan som første og anden eftermæletid gjorde hende til.

Det er dokumenteret, at hun fra barnsben var en ener, og at hun magtede at vende den sorg og det chok, som forældrenes død var for den da kun ni-årige pige, til en udadvendt handlekraft. Hun blev tidligt en karismatisk skikkelse, der optrådte med en stædig bestemthed over for sine omgivelser. Fra sin tidlige ungdom planlagde hun sin fremtid som selverhvervende, og hun fik opbakning i sine planer fra både familie, venner og bekendte. Fra nogle sider i hendes biologiske familie udtrykte man ligefrem en vis stolthed over hende. Hun var ikke blot en ensom, fattig og forvirret ung pige, sådan som det blev hævdet i første eftermæletid. Hun brød heller ikke med noget „forventet livsforløb“ sådan som det blev påstået i anden eftermæletid. Hun var en ærgerrig og ambitiøs stræber, og som sådan usædvanlig for sit køn i den tid, hun voksede op. Hun besad en viljens styrke, der var den menneskelige grund

til, at hun nåede så vidt.

Dette betød ikke, at hun følte sig som en vinder, eller at hun havde det nemt med sig selv. Tværtimod. Hun stillede store krav til sig selv og var ofte besat af en nagende tvivl om, hvilke valg hun skulle træffe, og hvilken vej, hun skulle gå. Hun følte en „Livets Strid“ og en „Uro“, som aldrig forlod hende, heller ikke da hun var blevet ældre og havde konsolideret sit værk og indløst de fleste af sine ambitioner. Hun var rastløs og fandt ikke ro. Selv da hun lå på sit dødsleje satte hun et mål for, hvor mange rækker, hun skulle nå at hække hver dag. Nåede hun dem ikke, følte hun sig ikke tilfreds med sin indsats.

Som hun stillede store krav til sig selv, gjorde hun det også til andre, og levede de ikke op til hendes fordringsfuldhed, var hun ikke nem at omgås. Hun var temperamentsfuld og impulsiv, men fortrød til tider, at hun havde ladet spontaniteten løbe af med sig, ikke mindst fordi hun i sådanne situationer nemt kunne blive misforstået. Hun var nidkær og til tider heftigt opfarende i situationer, hvor hun følte sig forbigået eller misforstået. Men hun var også generøs og elskede at give gaver og vise opmærksomhed, og hun havde livet igennem i bedste forstand et barnligt sind, når hun ellers gav sig tid til at lege og spille.

Men frem for alt var hun en brændende ildsjæl, der formåede at tænde andre for sin sag. Hun var ikke nogen offentlig provokatør, men foretrak at arbejde i et tempo, hvor hun kunne få sine omgivelser med på sine ideer, inden de blev udført i praksis. Hun var på een gang kulturbærer og kulturbygger.

I sine yngre år levede hun socialt og menneskeligt tæt på sine elever og lærerinder, mens hun senere hen blev en mere distant person. Dette kom især til udtryk, da hun havde rundet de 50 år, hendes værk var konsolideret, og skolen var flyttet fra Gl. Strand til de nye bygninger på Nørre Vold. Fra dette tidspunkt mistede hun livsgnisten og begyndte at savne en mere ligefrem og spontan menneskelig kontakt. Det var i de år, hun forgæves søgte at få Ludvig Bay i huset som sit og husfællen Ingeborg Vinderens plejebarn.

Der er en del, vi ikke ved om hendes private liv. Hun veg tilbage for at gøre sin private tilværelse tilgængelig for offentlig gransken. Hun var blufærdig og vogtede over sin position og sit eftermæle. Hun har formentlig enten selv eller gennem andre ladet brevsamlinger destruere, som kunne kaste lys over denne del af hendes tilværelse, uden at dette dog endegyldigt kan dokumenteres. I det omfang hun havde et ønske om at tilsløre en del af sine private gøremål, bør det respekteres, også af en

eftertid. Dele af et personligt liv er netop private og kan i et historisk biografisk perspektiv være uvæsentlige. Men andre dele kan give forklaringer på gåder, der råber på at blive løst. I den retning har der her været søgt nogle forklaringer på sammenhængen mellem Natalie Zahles personlige liv og hendes værk.

Som det er dokumenteret havde Natalie Zahle som voksen ikke blot nære, familiære relationer til sin biologiske familie, d.v.s. til sin broder, sin onkel og tante, til sine fætre og deres børn. Hun skabte, hvad der her er kaldt en social familie omkring sig. Inden hun var 35 år havde hun taget tre af sine elever til sig som plejedøtre. De to af dem, Hansine Gerdtzen og Henriette Skram blev og arbejdede på skolen resten af deres liv. De blev begge betroede og højststående medarbejdere. Den tredje plejedatter Anna Paulsen giftede sig med J.H. Mundt. Natalie Zahle blev bedstemoder for deres børn og oldemoder for deres børnebørn, hvilket både hun og de betragtede som en helt selvfølgelig sag. To af hendes oldebørn, Elna Mundt og Inga Hauge lever stadig i 1991 og er blevet interviewet om familierelationerne under efterforskningen til afhandlingen.

Fra 1851 til hun døde i 1913 boede Natalie Zahle i og på skolen, hvor hun var overhoved for sin husstand. I begyndelsen var der ikke megen adskillelse mellem hendes personlige tilværelse og skolelivet, idet de meget snævre fysiske rammer rummede kostgængereleverne i pensionatet, nogle ansatte lærerinder, tjenestefolk, hendes plejedøtre og hende selv. I 1860'erne søgte hun at skabe plads for en adskillelse sådan, at hun selv, hendes husfælle Povline Govl og hendes to plejedøtre udgjorde en fælles husstand. Dette varede dog ikke ved, idet Povline Govl og Natalie Zahle ikke var stabile husfæller. Senere flyttede både Hansine Gerdtzen og Henriette Skram i egne lejligheder, den førstnævnte sammen med Christiane Lund og den sidstnævnte sammen med sin moder. Natalie Zahle syntes at have boet for sig selv i slutningen af 1870'erne, indtil den 30 år yngre Ingeborg Vinderen flyttede ind til hende som hendes husfælle i begyndelsen af firserne. De to blev da boende sammen, til Natalie Zahle døde.

De ikke helt få kvinder, der i samtiden to og to delte hus og hjem, talte om deres fælles „Samliv“. Men der er især i den sidste halvdel af det 20. århundrede sket et skred i dette ords og i det afledte ord, samlevers, betydning. Disse ord hentyder i dag til et seksuelt forhold, hvilket man ikke kan hævde, at de gjorde i det 19. århundrede. Ret beset kender vi ikke meget til disse kvinders intime liv. Efter nøgtern overvejelse er da begrebet husfæller valgt her. Det dækker alene det forhold, at to kvinder

delte hus og hjem, uanset deres indbyrdes personlige relation, og uanset om de begge var selverhvervende eller om den ene var husmoder for den anden.

Det er dokumenteret, at Natalie Zahle led under og skammede sig over for sin Gud over at føle eksistensen af et erotisk begær. Andet ved vi ikke, og det er heller ikke væsentligt her.

Det væsentlige er, at hun skabte nogle familielignende rammer omkring sig, hvor hun optrådte som bedstemoder over for sine børnebørn og som faderfigur over for de fleste andre „famiemedlemmer“. Det er dokumenteret, at hun opfattede sig selv om husbond og familieoverhoved, ligesom det er dokumenteret, at hun lagde vægt på at holde traditioner og ritualer i hævd, der var hentet fra familiemæssige erfaringer. Det kan næppe være tilfældigt, at hun overførte sindbilledet på det samtidige borgerlige familiemønster på sin skoleadministration såvel som på organiseringen af sit private familieliv. Den status i omgivelserne og selvfølelse hos sig selv, som det gav hende på en gang at være husbond, familieoverhoved og overbestyrerinde skal ikke underkendes. Hun var barn af sin tid og sit miljø og hentede sine billeder derfra og dette kan være forklaringen på, at hun fandt, at kvindelige, ugifte, selverhvervende husstandsoverhoveder burde have samme offentlige status som mænd. Hun skabte således i sin symbolske organisering af sit liv og sit virke en enhed af familie-, bolig- og skoleforhold, som gik på tværs af det ellers skarpe skel, som historieskrivningen har sat mellem det private og det offentlige liv i det 19. århundrede. Et skel, hvis berettigelse man kan sætte spørgsmålstegn ved med hensyn til flere af de kvindelige skolelederes og pædagogers livsførelse.

Den sammenhæng, hun således havde skabt mellem sin private status og sin erhvervsmæssige position, mellem sit liv og sit værk, gav hende en social trykthed og ballast.

Det er imidlertid også dokumenteret, at hun personligt og menneskeligt kunne føle sig splittet og tvivlrådig. Hendes fortrolige var ikke at finde blandt hendes familiemedlemmer eller medarbejdere. Dem fandt hun blandt sine mandlige præste-, digter- og højskolevenner, og hos sin norske veninde Mary Archer og hendes familie. Den hyppige, ja ugentlige korrespondance mellem Mary Archer og Natalie Zahle gennem 40 år er ikke fundet, og den må anses for at være gået tabt. Den har imidlertid været eftersporet, fordi den på grund af sin dokumenterede fortrolige karakter formodedes at indeholde en ledetråd i spørgsmålet om sammenhængen mellem Natalie Zahles liv og værk. De to kvinder tilbragte

megen tid sammen på rejser og på besøg hos hinanden og udvekslede pr. brev meninger, holdninger og erfaringer. De var begge i forhold til deres samtid enestående personligheder og må formodes at have haft en indbyrdes respekt, der skabte denne fortrolighed. Det er vist, at Natalie Zahle selv og nogle af hendes nærmeste hentede inspiration og menneskeligt overskud fra dette venskab med Mary Archer.

Selv om brevvekslingen mellem Zahle og Archer ikke er bevaret eller rettere: ikke er fundet, har efterforskningen bragt kilder for en dag i det omfang, at andre af Natalie Zahles sociale og familiemæssige relationer har kunnet belyses, og at det dermed blev muligt at føje endnu nogle kapitler til Natalie Zahles historie.

Det mest dagligdags og fundamentale i menneskers tilværelse, har vi i historieforskningen ikke regler, definitioner eller videnskabelige kategorier til at fange. Dette gælder ikke mindst koblingen mellem en historisk personligheds liv og værk. En sådan sammenhæng er vokset ud af de historiske aktørers konkrete omgang med deres omverden og er blevet til ud fra deres erfaringer. Derfor er det fundet væsentligt at efterforske forsvundne breve og korrespondancer gennem en detektivisk indsats.

Natalie Zahle er nu placeret i en tolkningsramme, som hun ikke har været set i tidligere. Afhandlingen har beskrevet og analyseret mennesket bag myten Natalie Zahle, og den har placeret hende i de personlige, sociale, kønskulturelle, dannelses- og magtmæssige relationer og sammenhænge, som hun indgik i. Som det blev fremlagt i indledningen, og som det er blevet fulgt kapitel for kapital og del for del, var dette hensigten med arbejdet.

Udover dette er nogle yderligere resultater nået:

Mere konkret viden og en lang række nye oplysninger om Natalie Zahles liv og færden er kommet for en dag.

Der er blevet kastet lys over flere hidtil ukendte personer, som herved har indtaget en berettiget plads i dansk historie. Gennem dette er der også blevet rettet en smule op på kønsskævheden i historieskrivningen. Der er blevet kastet nyt lys over flere allerede kendte, historiske personligheder. Og der er udarbejdet en oversigt med biografiske data om mange af de personer, som Natalie Zahle omgav sig med.

Der er udarbejdet en historisk bibliografisk oversigt over upublicerede og publicerede skrifter af Natalie Zahle, over biografisk litteratur om hende og over litteratur om døtrenes dannelse i det 19. århundrede, der ikke hidtil har været almindelig kendt. Endelig er der udarbejdet en arkivalsk oversigt over kilder til Natalie Zahles og hendes skoles historie.

Den historiske biografi

Den videnskabelige, historiske biografi er en vanskelig genre, når man gennem den søger at forstå dynamikken mellem den biograferede og det samfund, som han eller hun var rundet af og medansvarlig borger i. D.v.s. når man forsøger at forbinde analysen af livshistoriens forløb og samfundsforholdenes udvikling.

Problemet med at forbinde og forklare sammenhængen mellem niveau'erne i analysen er her løst ved at nærme sig den biograferede gennem en flerhed af tilgange. Denne metode er kaldt spindelsvævsmetoden. Med den kan synsvinklerne flyttes uden at personen isoleres fra sit omgivende miljø eller sin sociale kultur. Det lidt pudsige navn, der her er valgt til denne overordnede metode, billedliggør, at den videnskabelige historiske biografi ikke bør tænkes så simpelt som det at starte ved fødslen og slutte ved døden. Der er hændelser og tematiske, kronologiske, livsforløbsmæssige og samfundsstrukturelle forhold, der må følges og afprøves undervejs. Arbejdet kan også sammenlignes med en sejltur på en flod fra udspring til udmunding. Man bør ikke blot lade sig rive med af strømmen, men standse op undervejs og systematisk gå på opdagelse langs næsten samtlige af flodens bifloder. Det skal afgøres, hvilke bifloder, d.v.s. de ovennævnte forhold, der gjorde indtryk og fik afgørende betydning for personligheden undervejs. Alt kan ikke komme i betragtning, der skal afgrænses og betydningen af de varierende forhold må prioriteres. Det er biografens ansvar og pligt at være nøje bevidst om denne prioritering. Prioritering af stoffet og afgrænsningens kunst er der sådan set ikke noget nyt i.

Det nye, som denne afhandling har tilført historieforskningen, er værdien af den empiriske grundforskning inden for den videnskabelige, historiske biografi. Dette er her kaldt den empiriske detektivisme. Med dette forstås en systematisk gåen på opdagelse og afsøgning af nye kilder til belysning af både hoved- og bispørgsmål, en systematisk afprøven af tesers og teoriers holdbarhed på mange, varierede kildegrupper og endelig en kontrastering af kildernes udsagn [8]. Der stræbes således efter sandhed og objektivitet i rekonstruktionen af et menneskes liv og værk, vel vidende at dette mål aldrig vil kunne nås. Målet kan højst blive en åben og nøgtern biografi af hovedpersonen og dens historiske baggrund.

Med denne metode bliver det muligt for det første at punktere eksisterende myter om den biograferede. For det andet at søge stof til en dramatisk nerve i den historiske fortælling, som også en videnskabelig

biografi bør være fremstillet som. For det tredje at lægge de åbne spørgsmål, der enten ikke kan forfølges på grund af afgrænsningen, eller ikke kan dokumenteres på grund af mangel på kilder, frem til videre efterforskning og debat. For det fjerde at komme ud over det, der her er kaldt den typologiske biografi, der reducerer den biograferede til at være symbol for en klasse, et køn eller et andet forhold. For det femte at komme ud over det, der her er kaldt den excentriske biografi, der skaber en umenneskelig myte om den biograferede.

Man kan næppe finde mennesket bag myten eller inspirationerne bag mennesket, hvis man ikke går grundigt, systematisk og kritisk til værks. Deri finder den empiriske detektivisme sin berettigelse.

Oversigt over de væsentligst benyttede love, anordninger og bevillinger angående skoler, uddannelser og udvidelse af kvinders rettigheder.

- Juli 1814: Anordninger for almueskolevæsnet for købstæderne og på landet i Danmark, undtagen Kbh. Reglement for borger- og almueskolevæsnet i København.
- Marts 1844: Anordning ang. borger- og almueskolevæsnet i København.
- December 1857: Ugifte kvinders myndighed
- November 1859: Kvinders ret til almuelærerindeeksamen
- Marts 1867: Kvinders ret til ansættelse i folkeskolen i og uden for København, – og til at undervise drenge.
- Juni 1875: Kvinders ret til eksamen artium (studentereksamen) og adgang til universitetet.
- Maj 1880: Kvinders råderet over egen løn og formue.
- August 1881: Lov om almindelig forberedelseseksamen.
- Maj 1882: Kvinders ret til at underkaste sig almindelig forberedelseseksamen.
- Marts 1884: Private seminarier for kvinder anerkendes af staten og underlægges samme tilsyn som statsseminarier (der endnu kun var for mænd).
- Marts 1886: N. Zahles Skole ret til at blive latinskole.
- April 1888: Lov om regulering af almindelig forberedelseseksamen.
- Marts 1894: Lov om Seminarier og om Prøver for Lærere og Lærerinder i Folkeskolen m.v.
- Marts 1895: Nedsættelse af aldersgrænsen for drenge til alm. forberedelseseksamen. For piger fastholdt til 17 år.
- Marts 1899: Revision af folkeskoleloven: Begyndelsen til enhedsskolen.
- Marts 1899: Gifte lærerinder formueretlig myndighed (ret til at beholde pension).
- Marts 1903: Kvinder ret til fuldmyndighed på samme vilkår som mænd.
- April 1903: Enhedsskoleloven vedtages.
- Juni 1903: Fællesskoleloven vedtages.
- Maj 1903: Kvinder valgret til menighedsråd.

April 1905:	Kvinder valgret til værgeråd.
Juli 1905:	Kvinder og mænd stilles lige ved prøve i praktisk pædagogik ved Statens højere Almenskoler.
Juni 1907:	Piger ret til en særlig pigeskoleeksamen.
April 1908:	Kvinder valgret og valgbarhed til kommunevalg.
Maj 1908:	Kvinder ret til værgemål på lige fod med mænd.
Juni 1915:	Kvinder almindelig valgret og valgbarhed på lige fod med mænd.
Marts 1918:	Lov om statens overtagelse af private skoler.
Sept. 1919:	Kvinder ligeløn i offentlige stillinger.
Oktober 1919:	Lov om overtagelse af og tilskud til private gymnasieskoler.
Oktober 1919:	Kvinder adgang til rektorposten i offentlige embeder.

I årene efter 1915 kom der skred i lovgivningen for kvinders ligestilling. Kvinde-
lige politikere og kvindesagsforkæmpere fik gennem et stort direkte arbejde eller
ved indirekte pres skabt flertal for en lang række love, der formelt gav kvinder
stadig større ligestilling. Her er kun medtaget de væsentligste love.

Kilder:

Algreen-Ussings Lovsamling

Dahlsgårds Kvindebevægelsens Hvem-Hvad-Hvor 1975. Larsens samlinger af
love og aktstykker 1914 og 1917. Schultz' Samling af Love, Anordninger etc.
Samling af Love, Resolutioner etc. (København) 1858.

Forkortelser og tegn

B & N	:Bog og Naal. Nordisk Tidsskrift for kvindelig Opdragelse og Undervisning.
BP	:Birgitte Possing
DBL-1-2-3	:Dansk Biografisk Leksikon. Første, anden eller tredje udgave.
DPB	:Danmarks Pædagogiske Bibliotek.
DSL	:Det danske Sprog- og Litteraturselskab
eks.sk.li.	:Eksamineret skolelærerinde.
FT	:Folketællingerne.
H.Skram, M.L.	:II. Natalie Zahle i sit Liv og sin Virken, Henriette Skrams del af 1914-biografien om Natalie Zahle, København 1914.
ibid.	:ibidem, dvs. sammesteds
IÅ	:Ildrætshistorisk Årbog.
KB	:Det kongelige Bibliotek.
KKB	:Kraks Blå Bog
KV	:Københavns Vejviser
Kv. & S.	:Kvinden & Samfundet. Blad, udgivet af Dansk Kvindesamfund.
Cursus	:N. Zahles Privatlærerindeskole, populært kaldet „Cursus“.
LA	:Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
li.	:Lærerinde.
læ.	:Lærer.
M.L.	:Natalie Zahle. I. Mit Liv. N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke. Natalie Zahles del af 1914-biografien.
NZ	:Natalie Zahle
NZ-arkiv	:Natalie Zahles Arkiv.
NZ-minde 1927	:Natalie Zahle til Minde. 1827 . 1852 . 1927. M. Stein-

	thal m.fl., Kbh. 1927.
NZ-minde 1951	:N. Zahles Skole 1851-1951. K. Bagge, m.fl., Kbh. 1951.
NZ-skolearkiv	:N. Zahles Skoles Arkiv.
NZ-skolen	:N. Zahles Skole, dækkende alle eller en af alle afdelingerne.
NZ-sk.progr.	:Hovedprogram for N. Zahles Skole.
N.Zahles Skole (RK)	:Arkivmateriale, opbevaret på rektors kontor, N. Zahles Skole.
NZ 1872-73	:Om den kvindelige Uddannelse her i Landet. Nogle Ord til Overvejelse, Natalie Zahle, Kbh. 1872-73.
NZ 1882-83	:Om Kvindens Uddannelse her i Landet. I og II. Natalie Zahle, Kbh. 1882-83.
ODS	:Ordbog over det danske Sprog.
RA	:Rigsarkivet.
SKL	:Salmonsens Konversations Leksikon.
St.A.	:Stadsarkivet i København.
UB.1	:Universitetsbibliotekets 1. afd., Kbh.
udat.	:udateret.
upubl.erindr.	:upublicerede erindringer.
u.å.	:uden årsangivelse.
V.U.	:Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning.
1914-biografien	:Den samlede bog med Natalie Zahles erindringer (I.Mit Liv) og Henriette Skrams biografi (II. N. Zahle i sit Liv og sin Virken), København 1914.
(...)	:angiver, at ord er udeladt af mig.
(her)	:angiver, at ord i et vanskeligt læsbart håndskrift er tydet af mig, f.eks. ordet „her“. At en meningsforstyrrende fejl i det oprindelige manuskript er rettet af mig. Eller at jeg har lavet et verbum i oprindelig nutidsform om til datidsform.

Forkortelser af andre litteraturhenvisninger foregår ved forfatternavnet plus udgivelsesår. Bogen kan da findes i litteraturlisterne, f.eks.: *Theelin 1918* for Carla Theelin: Natalie Zahle. En Reformator inom Danmarks Kvinnovärld under 1800-talets senare Hälfvt, Lund 1918.

Biografier

Biografier på personer, der spiller en mere end forbigående rolle i biografien, (afsluttende med en oversigt over Natalie Zahles slægt i 4 led på mødrene og fædrene side):

I listen er medtaget oplysninger, der er relevante for den forståelsessammenhæng, som personerne optræder i i afhandlingen. Hovedparten af de mænd, der optræder i listen, er i forvejen kendte, og oplysninger om dem findes i en eller flere af Dansk Biografisk Leksikons udgaver eller andre let tilgængelige opslagsværker. De er derfor skildret mere summarisk i listen end de fleste af de kvinder, hvis biografier, erhverv og/eller skriftlige værker har været vanskeligere at finde oplysninger om. Omvendt har netop denne vanskelighed med at opspore visse personers levneddata betydet, at nogle af biografierne er meget kortfattede. Listen er derfor uegal. Kildehenvisningerne (K) er begrænsede af pladshensyn og dækker kun de umiddelbare henvisninger til mine opslag.

Der benyttes flg. systematik og forkortelser:

Navn. Fødsels- og dødsår	(N)
Forældre eller anden baggrund	(F)
Civilstand	(C)
Uddannelse	(U)
Erhverv eller livsværk	(E)
Øvrigt	(Ø)
Kilder	(K)

N: Hans Christian Andersen (1805-1875).

F: Skomager Hans Andersen (1782-1816) og Anne Marie Andersdatter (1775-1833), hvorom der er rejst tvivl fra nogle sider.

C: Ugift.

U: Forskellig privat undervisning. Studentereksamen.

- E: Digter, forfatter.
- Ø: Kendte Sophus Zahle og værdsatte „ham som Digter“. HCA skrev til ham: „Dig Musen gav en Lyre til at spille men Du, Du tier ganske stille“. Var også bekendt med og gæst hos Natalie Zahle.
- K: DBL-3 og H. Skram, M.L, s. 180-83. HCA's Dagbøger DSL 1972-, bd. IV, s. 200, bd. V, s. 124, 145-46, bd., VI, 161, 164, bd. VII, s. 188, bd. VIII, s. 241, 253, 411, 432, 443, 444, bd. IX, s. 89, bd. X, s. 35, 339, 394, 412, 414. B. Hahn (upubl.): Prolog til Stueurets 100-årsdag, F, NZ-arkiv, LA.
- N: Vilhelm Rasmus Andreas Andersen (1864-1953).
- F: Provst, dr. theol. F.V. Andersen (1820-1910) og Christine Elisabeth Friderichsen (1820-1906).
- C: G.m. Kirstine Charlotte Mathilde Friderichsen (1865-1916) og Rose Michalle Bojesen, f. Poulsen (1877-1963).
- U: Cand.mag. i klassisk og nordisk filologi.
- E: Litteraturhistorisk forfatter. Dr.phil. 1896. 1918 professor v. Kbh.s Universitet. Læ. v. NZ-skolen i latin og dansk 1889-1918. Læ. v. Statens Lærerhøjskole 1898-1920. V. Andersen var uden at kunne kaldes nationalt snæversynet fortaler for en bevidst national indstilling som reaktion imod Brandes' europæiske orientering. Hans bog om Poul Møller (1894) gjorde stærkt indtryk på NZ.
- K: DBL-3, og NZ-minde 1927, s. 116, 127, 130-31 og 259.
- N: Mary Archer (1826-1908).
- F: F. den 27.6.1826 som niende barn af William Archer (1786-1869) og Julia Archer (1791-1880). Søskendeflokken talte 13 børn, heraf 4 søstre. Familien udvandrede fra Skotland i 1825, så M.A. var det første barn, der var født i Norge. Hun boede sammen med sin familie i huset Tolderodden i Larvik fra hun var et par måneder gammel, til hun døde den 21. maj 1908. Broderen var den kendte skibsbygger Colin Archer (1832-1921), der bl.a. designede polarskibet „Fram“.
- C: Ugift.
- U: Ingen formel uddannelse.
- E: Oprettede 24.2.1858 „Laurviks kvindelige Understøttelsesselskab“ (sm.m. fru Thaulow, Gude og pastor Timmermann). Oprettede den 23. januar 1869 et børnehospital ved Langestrand i Larvik (sm.m. bl.a. Emma Hansen, Marie Gude, Christiane Hysing, Hanna Falch og M. Hansteen). Var kendt for at være en lederskikkelse inden for alt, hvad hun rørte ved.
- Ø: Sejlede sin egen sejlbåd, „Maggie“, i hvilken hun i 1890 vandt 3. præmie i landsregattaen i Risør.

K: Familien Archers privatarkiv, Larvik. Per Nyhus: Dengang det het Laurvig. 1981. Larvik Amtstidende 3.3.1858, James Archer: Colin Archer – a memoir. Gloucester, 1949.

N: Elise Bay (1842-1916), f. Margrethe Elisabeth Lund.

F: ?

C: Gift 1870 m. kapellan Vilhelm Axel Bay, sognepræst på Thurø. Enke året efter 1871. Husfælle m. Th. Moltke 1877-1916. Plejebørn: Karl Axel, Karl Helge og Ludvig Bay.

U: Elev i NZ-skolen fra 1856-59. Li. i Louise Thomsens Skole 1864-69 i dansk. Eks.sk.li. 1873 fra NZ-kursus.

E: Li. i religion og dansk, v. NZ-skolen 1873-93. Medbestyrerinde af og li. ved Th. Moltkes Pigeskole og Østersøgades Gymnasium 1873-1916.

K: Kilder: NZ-minde 1927, s.250, J. Martensen, 1917, s. 66-71 og Dagbog for Østersøgades Gymnasium, bd. I 1870-1905 og bd. II 1905-1915, Østersøgades Gymnasium Arkiv, LA, og NZ- sk.progr. 1917, s. 5.

N: Ellen Sophie Bentzon (1866-1948).

F: Generalmajor Michael Frederik Liebenberg Bentzon (1834-1910) og Caroline Frederikke Emilie Bang (1842-1928).

C: G.m. A.B. Drachmann i 1887.

U: Uddannet ved NZ's privatlærerindekursus.

E: Husmoder.

Ø: Moder til bibliotekar A.G. Drachmann, f. 1891.

K: DBL-3, under A.B. Drachmann.

N: Annestine Beyer (1796-1884).

F: ?

C: Ugift.

U: Autodidakt.

K: Hilden 1989. Kv. „ S., 1903, nr. 10: A.Beyer som Lærerinde. Lærerne & Samfundet, 1914, bd. 4, s. 119- 122. NZ-minde 1927, s. 26, I. Simesen, 1918, s. 14, M.L., s. 72 f. og H. Skram, 1917, upubl., s. 26. Nyt Aftenblad 1847, nr. 275 (Om Den højere Dannelsesanstalt). Rich-ter: Dødsfald i Danmark 1761-1890, bd. 1, s.114. Til Minde om Nikolai Femmer, Kbh. 1918.

N: Bjørnstjerne Martinius Bjørnson (1832-1910).

F: Peder Bjørnson (1798-1871) og Inger Elise Nordraak (1808- 1897).

C: G.m. Karoline Reimers (1835-1934) i 1858.

- E: Digter.
- Ø: Mødte NZ under sit ophold i København 1867-68, hvor han optoges i politiske og litterære kredse, men især knyttede forbindelser til grundtvigianere og Grundtvig selv, se Norsk Biografisk Leksikon, bd.1, 1922, s. 635.
- K: Norsk Biografisk Leksikon, bd. 1, 1922, Gyldendals 10-bindts Leksikon, 1977, bd. 1, s. 392-93, og Gyldendals store konversationsleksikon, 2.udg. 1965.
- N: David Borgen (1794-1868).
- F: ?
- C: gift m. ?
- E: Oberstløjtnant, grosserer.
- Ø: Medlem af Stadens de 32 Mænd (1835-40) og den efterfølgende Københavns Borgerrepræsentation (1840-1858). Formynder for Natalie Zahle 1845-1851.
- K: Københavns Borgerrepræsentation (v. Poul Møller): Københavns Bystyre gennem 300 År. II., 1967, s. 373. Begravelsesprotokollen 1868, lbnr. 314, St.A.
- N: V.A. Borgen (1801-1884).
- F: Anders Borgen (1764-1834) og Bodil Maria Hansen (1772- 1804).
- C: G.m.Marie Wilhelmine Andrea Schøning (1812-1874).
- U: Cand.phil. 1820.
- E: Lærer v. forskellige skoler. Bestyrer v. Det Westenske Institut 1832-44. Fra 1844 skoledirektør i Kbh. Kultusminister 1859-60. Forfatter til skrifter om modersmålet og danske læsebøger.
- K: DBL-3.
- N: Georg Christoffer Johannes Schönberg Baagø (1836-1915).
- F: Thorkild Johannes Gottlob Schönberg Baagø (1797-1837) og Hedevig Charlotte Andresen (1807-1886).
- C: G.m. Anna Margrethe Ingeborg Feddersen (1844-1918).
- U: Cand.theol. 1864.
- E: Lærer v. Blågård Seminarium, højskolelærer ved Testrup Højskole.
- K: DBL-3.
- N: A.B. Drachmann (1860-1935).
- F: Læge, professor A.G. Drachmann (1810-1892) og Clara Josephine Sørensen (1836-1895). Halvbror til Holger D. og Erna Juel-Hansen.
- C: g.m. Ellen Sophie Bentzon (1866-1948).
- U: Cand.mag. 1884.

- E: Lærer og Læ. v. NZ-skolen 1884-1914 i latin, græsk, oldtidskundskab, engelsk og tysk. Forstander for artiumsklasserne samme sted 1888-1897. Dr.phil. 1891. Docent v. Københavns Universitet 1892, Professor 1895. Formand for Carlsbergfondets direktion 1926. Medlem af bestyrelsen i en række videnskabelige selskaber. Forfatter til filologiske og historiske værker.
- K: NZ-minde 1927, s. 256 og DBL-3.
- N: Daniel Frederik Eschricht (1798-1863).
- F: Købmand J.G. Eschricht (1769-1819) og Maren Kjellerup 1775-1851).
- C: g.m. Mariane Lucie Charlotte Petit (1811-1879).
- U: Kirurgisk og medicinsk eksamen 1822. Landfysicus. Dr.med. 1825.
- E: Fysiolog og zoolog. Professor i fysiologi v. Kbh.s Universitet. Medlem af Videnskabernes Selskab. Fysiologiske, zoologiske og antropologiske værker.
- K: DBL-2 og DBL-3.
- N: Carl Ewald (1856-1908).
- F: Forfatter H.F. Ewald (1821-1908) og Julie C. Oest (1836- 1907).
- C: G.m. Emilie Salomon (1850-1931) i 1880 og m. Betty Ponsaing (1859-1943) i 1887. Fader til Jesper Ewald og Poul Henningsen.
- U: Student, Cand.phil.
- E: Journalist, roman- og novelleforfatter, lærer v. forskellige skoler. Læ. v. NZ-skolen 1878-1880 i naturhistorie.
- K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 252 og Kvitteringsbøger for lønudbetalinger, „Overbestyrelsen, NZ-skolearkiv, LA.
- N: Ida Falbe-Hansen (1849-1922).
- F: Prokurator Johan Jørgen Hansen (1802-1876) og Mariette Caroline Emilie Ernestine Basse (1817-1883).
- C: Ugift.
- U: Eks.sk.li. 1877, studentereksamen 1882, mag.art. 1890.
- E: Pædagog, litteraturhistoriker. Li.v. NZ-skolen 1878-84 og 1889-99 i dansk. Li. v. Statens Lærerhøjskole 1895-1915. Censor ved skolelærereksamen 1892-1911. Forfatter til litteraturhistoriske og pædagogiske værker.
- Ø: Statens tilsynsførende ved forskoleseminarierne, 1901-1916, formand i foreningen „Den Danske Pigeskole“ 1910-1919, medlem af bestyrelsen for faglærerindeeksamen. Kvindepolitisk aktiv fra 1883. På finansloven fra 1912.
- K: DBL-2 og DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 252.

- N: Henning Frederik Feilberg (1831-1921).
 F: Nicolai Laurentius Feilberg (1806-1899) og Conradine Antoinette Caroline Købke (1809-1856).
 C: G.m. Louise Anna Andersen (1831-1897).
 U: Cand.theol. 1855.
 E: Læ. v. NZ-skolen 1855-1856. Sognepræst forskellige steder. Fra 1891 bosat i Askov og knyttet til højskolen dér. Folklorist: Forfatter af en lang række omfattende værker om folkeliv og -sprog, ikke mindst har værket Bidrag til ordbog over jyske almuesmål 1886-1914, har gjort Feilbergs livsværk uomgængeligt. Grundlagde Dansk Folkemindesamling sm.m. Axel Olrik i 1904 og var i det hele taget en af det videnskabelige folkemindestudiums grundlæggere i Norden.
- K: DBL-2 og -3 og NZ-minde 1927, s. 243.
- N: Nicolai Femmer (1818-1888).
 C: G.m. eks.sk.li. og viceskoleinspektrice Constance Martha Elise Ibsen (1845-1934).
 U: Student.
 E: Huslæ. Læ. v. Det Westenske Institut i Kbh. i regning fra 1848. 1862-69 læ. i regning v. NZ-skolen. Fra 1861 start af Beyers, Bohrs og Femmers kursus til lærerindeeksamen, som fra 1885 fik navnet Femmers Kvindeseminarium. Udgav 1854 „Opgaver i Hovedregning til Skolebrug, som kom i 12 udg. og blev flittigt brugt i folkeskolen.
- K: DBL-3, Lærerne og Samfundet, 1914, bd. 4, s. 114-29 og Til Minde om Nicolai Femmer paa Hundredaarsdagen for hans Fødsel, 1918.
- N: Augusta Fenger (1844-1931).
 F: Kammerråd Hans Frederik Fenger til Bregninggård ved Ringkøbing (1816-1901).
 C: Ugift, husfælle med 1. Marie Topsøe og 2. frk. Manicus Hansen.
 U: Eks.sk.li. 1878.
 E: Li. 1879-1881 ved N.Zahles Skole i religion, dansk, historie, geografi, naturhistorie. Li. ved Kbh.s Kommuneskoler 1880-1904 og ved Sortedams Gymnasium fra 1883. Medstifter af Kbh.s Kommunelærerforening. Ministeriets censor ved borgerskoleeksamen, medlem af kommissionen til udarbejdelse af en ny undervisningsplan for Københavns Kommune.
- Ø: Medlem af bestyrelsen for Friskolebørns Bespisning, for Herberget for Hjemløse Kvinder og for Lærerindernes Byggeforening.
- K: Hauch-Fausbøll 1900, s. 191-92, NZ-minde 1927, s. 253 og Fenger 1932.

- N: Sophie C.M. Foersom (1800-1871).
 F: Kgl. skuespiller Peter Foersom (1777-1817) og kgl. skuespillerinde Johanne Cathrine Ebbesen (1779-1850).
 C: Ugift.
 U: Autodidakt.
 E: Skolebestyrerinde. Fik bevilling 24.5.1824.
 K: M.L., s. 79-80, NZ-minde 1927, s. 13, 51, 174, og Privatskolekartoteket, St.A. og DBL-3 (P.Foersom).
- N: Louise Franck (1842-1887).
 F: ?
 C: Ugift. Husfælle med Margrethe Lange (1842-1887).
 U: Privatlærerinde fra NZ-skolen.
 E: Husmoder og medhjælp i NZ-skolens pensionat.
 K: NZ-sk.progr. 1888 og NZ-minde 1927, s. 249.
- N: Kirstine Frederiksen (1845-1903).
 F: Godsejer Joh. D. Friderichsen (1791-1861) og Maria Hansen (1811-1901).
 C: Ugift.
 U: Stenografieksamen som den første kvinde. Eks.sk.li. 1879 ved N.Zahles Skole.
 E: Li. 1882-84 ved N. Zahles Skole i pædagogik. Ministeriets censor ved forskoleseminarierne. Medgrundlægger af Københavns Forskoleseminarium.
 Ø: Formand for „Kvindelig Læseforening“ 1875. Kvindepolitisk aktiv. Redaktør af Kvinden & Samfundet. Pædagogiske og psykologiske skrifter.
 K: NZ-minde 1927, s. 255 og DBL-3.
- N: Hansine Gerdtzen (1838-1910).
 F: NZ's plejedatter.
 C: Ugift. Husfælle med Christiane Lund fra 1877.
 U: Udd. privatlærerinde.
 E: Li. v. NZ-skolen 1854-94. Forstanderinde v. skolen 1879- 94, medl. af skolens bestyrelse 1885-1910. Kasserer og sekretær v. skolen 1894-1910.
 K: NZ-minde 1927, s. 243, og NZ.sk.progr. 1910, s. 3-7.
- N: Povline Govl (1834-1882).
 F: ?
 U: Læst ved NZ-skolen.

- C: Ugift. En kortere periode NZ's hufzælle.
- E: Husmoder. Li. i dansk, regning, engelsk og historie v. skolen 1866-82. Forstanderinde her 1870-1882.
- Ø: Kom til NZ-skolen i 1864 p.gr.a. faderens død med ønske om at uddanne sig og „arbejde sig ind i en Virksomhed, der kunde lægge Beslag paa hendes Tanke og Vilje, fylde hendes Hjærte“.
- K: NZ-minde 1927, s. 247 og NZ-sk.progr., 1883.
- N: Johanne Elisabeth Grundtvig (1856-1945).
- F: Kontorchef Joh. Grundtvig (1822-1907) og Oline V.C. Stenersen (1828-1893).
- C: Ugift.
- U: Uddannet på NZ-skolens lærerindekursus. Institutbestyrerindeeksamen 1884. Eksamineret rigsdagstenograf 1890.
- E: Stenograf i rigsdagen som den første kvinde. Oversætter bl.a. i samarbejde med Ida Falbe-Hansen. Især kendt for sin oversættelse af alle Selma Lagerlöfs bøger til dansk.
- Ø: Aktiv i Dansk Kvindesamfund. Redaktør af Kvinden & Samfundet 1885-86 og 1890-95. Medlem af styrelsen i Dansk Kvindesamfund 1887-1890. Mest kendt for sine foredrag og artikler i sædelighedsfejden.
- K: DBL-3 og Kvindenes Kulturhistorie, bd. 2, 1985, s. 52.
- N: Bertha Hahn (1848-1916), f. Clausen.
- F: ?
- C: G.m. købmand Hahn. Enke.
- U: Eks. sk.li. 1872.
- E: Li. 1872-1911 v. NZ-skolen i religion, dansk, historie, pædagogik og geografi. Forstanderinde for „Kursus“ 1873-1911. Medl. af skolens bestyrelse 1885-1909.
- K: NZ-minde 1927, s. 249, og NZ-sk.progr. 1917, s. 3-4.
- N: Johanne Luise Heiberg (1812-1890).
- F: Vintapper Christian Heinrich Pätges (1777-1834) og Henriette Hartwig (ca.1780-1861).
- C: G.m. Johan Ludvig Heiberg (1791-1861) i 1831. Efter J.L.Heibergs død plejemoder til 3 forældreløse piger.
- U: Danseundervisning, Det kgl. Teaters Balletskole fra 1820. Privat manuduktion ved J.G.Harboe, faderlig støtte af Jonas Collin og dramatisk dannelse ved Johan Ludvig Heiberg.
- E: Skuespiller, instruktør og forfatter. JH blev det 19. århundredes største danske skuespillerinde. På scenen var hun inkarnationen af den danske romantik. Fra 1840'rne skrev hun små anonyme bladartikler. Udgav

brevsamlinger. Hendes litterære hovedværk var memoirerne: Et Liv, genoplevet i Erindringen, udg. i 1891 af A.D.Jørgensen.

- K: Wamberg 1987, Mortensen 1986 og DBL-3.
- N: Anna Hjort (1833-1923).
- F: Kritiker, pædagog Peder Hjort (1793-1871) og Olivia Catharina Rasbech (1796-1849).
- C: Ugift.
- U: Eks.sk.li. fra NZ-skolen 1857.
- E: Lærerinde, forstanderinde. Li. v. NZ-skolen 1857-1911 i dansk, regning, engelsk, tegning og gymnastik. Forstanderinde for Almuelærereskolen 1863-96. Medl. af skolens bestyrelse 1885-1893. Medarbejder i Dansk Kvindesamfund.
- K: NZ-minde 1927. (Om Peder Hjort, DBL-3).
- N: Anna Sophie von der Hude (1858-1934).
- F: Prokurator Sophus Waldemar von der Hude (1830-1899) og Johanne Laurentine Elisabeth Tulinius (1833-1899).
- C: G.m. Kr. Erslev (1852-1930) i 1910.
- U: Privatlærerinde. Stud.eks. 1872. Opbakning til sine studier fra Natalie Zahle og Herman Trier. Universitetets guldmedalje 1888 for afhandling om lensvæsnets oprindelse. 1893 som første danske kvinde dr.phil. på afhandling om Danehoffet og dets plads i Danmarks Statsforfatning.
- E: Medarbejder ved udgivelsen af Aktstykker til Rigsraadets og Stændermødernes Historie 1883-90. Ansat ved Rigsarkivet 1891.
- Ø: Aktiv i kvindebevægelsen, hvor hun samarbejdede med bl.a. Elisabeth Grundtvig og Ida Falbe-Hansen. Medstifter af Politisk Kvindeforening (1904). Udgav ud over sine historiske værker, større og mindre bøger af spiritistisk og religiøs art.
- K: DBL-3 og A. Hudes breve til NZ, NZ-arkiv, LA, Rosenbeck 1986 og Rimmen Nielsen 1986.
- N: Jacob Christian Jacobsen (1811-1887).
- F: Brygger Chresten Jacobsen (1773-1835) og Caroline Frederikke Schelbeck (1787-1844).
- C: G.m. Laura Cathrine Holst (1819-1911) i 1839.
- U: Oplærtes som brygger i faderens bryggeri. Fulgte H.C.Ørstedes populære forelæsninger og blev interesseret i brygningsprocessernes fysiologiske og kemiske natur.
- E: Brygger fra 1835, hvor han overtog faderens bryggeri. Lærte gennem sin hustru slægt den nationalliberale studenterverden at kende. Satte et produktudviklingsarbejde igang af bajerskøl fra 1830'erne. Anlagde i

- 1847 Carlsberg i Valby.
- Ø: Iværksatte en storstilet mæcenvirksomhed. Oprettede i 1876 Carlsbergfondet. Overdrog sin virksomhed til Carlsbergfondets direktion, der også skulle støtte humanistisk forskning og lagde i fundatsen linier for en nøje sammenhæng mellem erhverv og videnskabelig forskning. I dette kom Jacobsens stærke nationalfølelse klart til udtryk. Allerede i 1878 blev det bestemt, at Carlsbergfondet skulle påtage sig restaurering og drift af det nationalhistoriske museum på Frederiksborg. Politisk hørte han til det nationalliberale centrum.
- K: DBL og Glamann 1990.
- N: Lis Jacobsen (1882-1961).
- F: Statistiker og historiker Marcus Rubin (1854-1923) og ægtefællen Kaya Davidsen (1854-1909).
- C: G.m. dr. phil J.P. Jacobsen.
- U: Studentereks. 1900 og eks.sk.li. fra NZ-skolen 1903, mag.art. 1908. Dr.phil. 1910.
- E: Formand for Det danske Sprog- og litteraturselskab 1911- 1931 (adm. -1951). Nordisk filolog og husmoder.
- Ø: Redaktør af flere litteraturvid. værker, forfatter til diverse værker, initiativtager til flere faglige sammenslutninger.
- K: DBL-3.
- N: August A. Jerndorff (1846-1906).
- F: Hofmaler Just Ulrik Jerndorff (1806-1847) og Nancy Caroline Jones (1809-1877).
- C: G.m. Betty Marie Charlotte Vilhelmine Matthison-Hansen (1856-1940) i 1875.
- U: Elev hos sin onkel Holm, Chr. Hetsch og på Teknisk Skole og Akademiet. Elev hos P.C. Skovgaard.
- E: Maler. Debuterede i 1866 som landskabsmaler på Charlottenborg. Hans produktion omfatter portrætter, bibelske motiver, landskaber og illustrationsarbejder, men han er især kendt for sit portrætmaleri.
- Ø: Mange af Jerndorffs portrætter er nævnt i Weilbachs Kunstnerleksikon, men ikke portrættet af Natalie Zahle. Han malede også bl.a. brygger Jacobsen (1886), J.B.S. Estrup, Julius Thomsen (1896) og Enrico Dalgas (1897). I Jerndorffs arkiv hos „Den selvejende institution Weilbachs Kunstnerleksikon“, Statens Museum for Kunst, har det ikke været muligt at finde spor af Jerndorffs reaktioner på Natalie Zahles breve.
- K: DBL-3, Weilbachs Kunstnerleksikon (1949) og „Den selvejende institution Weilbachs Kunstnerleksikon“, Statens Museum for Kunst.

- N: Erna Juel-Hansen, f. Drachmann (1845-1922).
- F: Læge A.G. Drachmann og Vilhelmine M. Stæhr (1820-1857). Søster til Holger Drachmann (1846-1908) og halvsøster til A.B. Drachmann (1860-1935).
- C: G.m. N. Juel-Hansen (1841-1905) i 1871.
- U: Studeret kvindegymnastik i Paris. Eks.sk.li. 1870. Studerede Frøbel-børnehaver i Tyskland.
- E: Li. v. NZ-skolen 1867-73 i gymnastik. Underviste i gymnastik v. sin faders institut. Startede sm.m. sin mand den første danske børnehave, som udvidedes til en fællesskole. Selv moder til 4 børn. Oversætter, forfatter, redaktør, 1884-90 drev institut for svensk kvindegymnastik. Om hendes forfatterskab iøvrigt, se P. Dahlerup, 1983, især s. 471-76 og 533-36.
- K: DBL-3, Dahlerup 1983 se ovenfor, NZ-minde 1927, s. 153, 161, 248.
- N: Andreas Ditlev Jørgensen (1840-1897).
- F: Farver Markus A. Jürgensen (1807-1883) og Marie Elise Margrethe Bahnsen (1812-1844).
- C: G.m. Ida Marie Pedersen (1847-1937) i 1869.
- U: Præliminæreks. 1859, ellers autodidakt.
- E: Historiker, rigsarkivar. Undervist på forskellige skoler og debuterede i 1868 som historiker. Fra 1869 ansat som assistent i Rigsarkivet, hvor han blev fuldmægtig i 1874. Gennemførte store reformer af arkivvæsenet under trykket fra stigende antal afleveringer fra Centraladministrationen og blev udnævnt til gehejmearkivar i 1882 (fra 1889: Rigsarkivar). Udgav arkivhistoriske, biografiske og andre historiske værker.
- Ø: Var fødselshjælper for Anna Hudes karriere.
- K: DBL-3 og Rosenbeck 1986 og Rimmen Nielsen 1986.
- N: Bolette Charlotte Klein (1834-1915), født Unna.
- F: Købmand Simon Unna (1792-1852) og Johanne Marie Schrøder (1800-1877).
- C: Gift 1866 med arkitekt Vilh. Klein. Iflg. DBL-2 var det hendes mand, der i 1875 oprettede Tegneskole, hvor hun så kom til at undervise.
- E: Kunstpædagog.
- K: DBL-3, under Vilhelm Klein, og Lemche 1911, ss. 28-30, 193, 312.
- N: Georgine Knuth (1856-1940).
- C: Ugift. Husfælle med Ingeborg Simesen (1861-1943).
- U: Eks.sk.li. fra NZ-skolen 1887.
- E: Lærerinde i religion ved NZ-skolen 1887-1924. Forstander for N.

- Zahles Seminarium 1896-1900. Forstander for N. Zahles Seminarie-skole 1895-1924. Kasserer for N. Zahles Skole og medlem af bestyrelsen samme sted 1909-1924.
- K: NZ-minde 1927, s. 258, og NZ-sk.progr. 1941, s.7-8.
- N: Poul la Cour (1846-1908).
- F: Proprietær Lauritz la Cour (1802-1875) og Ellen K. Poulsen (1809-1875).
- C: G.m. Hulda Christine Nielsen Birkedal Barfod (1850-1878) første gang. Anden gang m. Christine Marie Marstrand (1851-1927).
- U: 1869 magisterkonferens i fysik.
- E: 1878 højskolelærer i Askov. Udgav lærebøger i matematik, gymnastik og fysiologi. 1871 Videnskabernes sølvmedalje for måling af skyhøjder. 1874 guldmedalje for stemmegaffel- telegrafien. 1883 John Scott medaljen for opfindelse af tonehjulet (i telegrafien). Titulær professor 1894, formand for elektricitetskommissionen 1907. Grundtvigianer og kirkeligt aktiv.
- K: DBL-3 og H.C.Hansen 1985.
- N: Theodora Lang (1855-1935).
- F: Lærer og kantor Theodor Lang (1802-1861) og Ulricha Johanne Linderstrøm (1822-1900).
- C: Ugift.
- U: Eks.sk.li. fra NZ-skolen.
- C: Skoleleder, seminarierektor. Leder af pigeskole, forskolelæ.seminarium og seminarium i Silkeborg. Under hendes ledelse voksede skolen, fik dimissionsret til alm.forb.eks. 1887 og kostafdeling. Fra 1907 oprettede hun gymnasium med fælles undervisning af piger og drenge. Medstifter af Foreningen Den danske Pigeskole og redaktør af foreningens pædagogiske tidsskrift Bog & Naal.
- K: DBL-3.
- N: Johanne Margrethe Lange (1842-1887).
- F: ?
- C: Ugift. Husfælle med Louise Franck (1842-1887).
- U: Privatlærerinde fra NZ-skolen.
- E: Lærerinde 1866-1876 i naturhistorie på NZ-skolen.
- Ø: Testatrice til legat for lærerinder ved NZ-skolen.
- K: NZ-sk.progr. 1888 og NZ-minde 1927, s. 247.
- N: Thor Lange (1851-1915).
- F: Præst Johan Nicolai Lange (1814-1865) og Maria v. Holtzendorff

(1816-1869).

- C: G.m. Nathalia Michailovna de Protopopov (1855-1937).
- E: Filolog, forfatter, oversætter og lærer i de klassiske sprog.
- Ø: Fra 1876 bosat i Rusland.
- K: DBL -3.

N: Johannes Edvard Lehmann (1862-1930).

F: ?

C: G.m. malerinde Karen Marie Wiehe (1869- ?).

U: Student 1880, 1886 cand.theol. Religionshistoriker.

E: Læ. v. NZ-skolen og andre skoler 1888-1892 i pædagogik. 1890 universitetets guldmedalje. 1896 dr. phil. I 1900 den første universitetslærer i religionshistorie i Danmark. Professor i religionshistorie og -filosofi i Berlin 1910, i Lund 1913. Forfatter til pædagogiske, religionshistoriske og samfundspolitiske arbejder.

Ø: L.'s fædrene slægt stammede fra de tyske embedsfamilier, og herfra kunne Edv. Lehmanns kritiske holdning over for nationalliberale ideer stamme.

K: DBL-2 og NZ-minde 1927, s. 259.

N: Ellen Gyrithe Lemche (1866-1945).

F: Skolebestyrer Hartvig Frisch (1833-1890) og Elisabeth Alexandra Mourier (1835-1892)

C: G.m. læge Johan Heinrich Lemche (1863-1962) i 1893.

U: Student fra NZ-skolen 1887. Tyskstudier.

E: Lærerinde ved Lyceum. Husmoder og forfatter. De to store temaer i Lemches forfatterskab var hjemstavnen og kvindesagen.

Ø: Medlem af Dansk Kvindesamfund, hvis chefideolog og formand hun var i en periode. Hyldede de „kvindelige værdier“ og ønskede stiftelsen af et særligt kvindeparti, men måtte se sig slået efter 1915 af et flertal i Dansk Kvindesamfund, der gik ind for, at kvinder skulle arbejde i de eksisterende partier. Skrev Kvindesamfundets første fyrråriges historie, og udgav desuden en lang række skønlitterære værker og kvindesaglige artikler.

K: DBL-3 og Kvindebevægelsens Hvem-Hvad-Hvor 1975 og J.M. Jensen 1987.

N: Peter Engel Lind (1814-1903).

F: Farver Knud Christian Lind (ca.1784-1865) og Bolette Sophie, Elisabeth Ballum (ca.1786-1869)

C: G.m. Agnes Lund (1827-1910) i 1848.

U: Teologisk attestas 1837. Lic. theol. 1839.

- E: Lærer v. forsk. københavnske skoler, præst v. Kbh. civile arresthus og Blåtårn, tugthuset på Chr.Havn og tårnene i Citadellet. 1855 sognepræst i Sæby og Hallenslev, censor v. teologisk embedseksamen 1871-75, 1875 biskop over Ålborg Stift, 1879 dr. theol. Forfatter til diverse noveller og socialt-kirkelige skrifter.
- Ø: Fra 1831 ven med Søren Kierkegaard.
- K: DBL-3.
- N: Jens Listov (1826-1888).
- F: ?
- C: Ugift.
- U: ?
- E: Kontorist. Læ. i engelsk ved en række københavnske skoler, deriblandt Søkadetakademiet. Læ. v. NZ-skolen 1852-59 i engelsk. Forfatter til flere lærebøger i engelsk, bl.a. den kendte „Ledetraad til Brug ved første Undervisning i Engelsk“ (25 oplag). Tit. professor 1881.
- K: DBL-2 og NZ-minde 1927, s. 242.
- N: Christiane Lund (1851-1932).
- C: Ugift. Husfælle med Hansine Gerdtzen fra 1877.
- U: Eks.sk.li.1874.
- E: Lærerinde, forstanderinde. Li. v. NZ-skolen 1874-1916 i religion og dansk. Forstanderinde for NZ-seminarium 1900 -1916. Medl. af skolens bestyrelse 1903-1916. Hun omtales som „den sidste af den gamle Kreds omkring NZ“.
- K: NZ-minde 1927, s. 250, og NZ-sk.progr. 1932, s. 9.
- N: Christine Løvmand (1803-1872).
- F: Søster til arkitekt Albert L. (1806-1847) og maler Frederikke L. (1801-1885).
- C: Ugift.
- U: Lærte bl.a. blomstermaleriet af C.L. Camrath og Eckersberg.
- E: Kunstmaler og li. v. NZ-skolen 1852-63 i tegning. Diverse udstillinger.
- K: Weilbachs Kunstnerleksikon II, s. 318 (1949) og NZ-minde 1927, s. 242.
- N: Hans Martensen-Larsen (1867-1929).
- F: Højesteretsassessor Florian Larsen (1838-1916) og Anne Maria Martensen (1841-1888).
- C: G.m. Astrid Mundt (1872-1962), NZ's „barnebarn“ i 1892.
- U: Cand.theol. 1890.
- E: Teolog, sognepræst og domprovst. Hans Martensen-Larsen blev

grundlæggende præget af den spænding i den moderne videnskab mellem naturvidenskaberne og religionshistorien, der udviklede sig i hans studentertid i firserne. Han drev omfattende religions-historiske studier i begyndelsen af halvfemserne og udgav forskellige værker, f.eks. Krishna. Et stykke sammenlignende Religionshistorie (1894), Den bibelske Monotheismes Særstilling i Religionshistorien (1896) og Naturvidenskabens Gæld til Kristendommen (1896). Han blev sognepræst i Vejlbj ved Århus i 1895, og her startede den personlige krise, der resulterede i værket Tvivl og Tro (1909). Udgav fortsat arbejder, der diskuterede problemer fra kristendommens grænseegne. Var i en år-række redaktør af Kirken og Hjemmet. Blev domprovst i Roskilde i 1915.

K: Breve fra Natalie Zahle til H.M.-L. i RA og DBL-3.

N: Wilhelm Meyer (1824-1895).

F: Overlæge Heinrich Christian Meyer (1794-1874) og Henriette Catharine Hornemann (1802-1876).

C: G.m. baronesse Catherine Jane de Bretton (1831-1900).

U: Cand.med. 1847.

E: Praktiserende læge, forfatter til flere medicinske afhandlinger, opdagede sygdommen „adenoide Vegetationer“ i rummet bag næsehulen. International anerkendelse fra 1873. Æresdoktor v. forsk. udenlandske universiteter. 1876-95 læ. i sundhedslære v. NZ-skolen.

K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 251.

N: Eva Elisabeth Moltesen (1871-1934).

F: Apoteker Frans Algot Hällström (1835-1878) og Olga Elisabeth Nyman (1843-1912).

C: G.m. Laust Moltesen (1865-1950), dr.phil., redaktør, lærer ved NZ-skolen 1899-1913 i historie. Fra 1926-29 udenrigsminister.

U: Født og opvokset i Finland, cand.mag.1894.

E: Lærer ved den finske folkehøjskole. Traf på studierejse L.M. på Askov Højskole og flyttede til Danmark. Li. ved NZ -skolen 1899-1902. Ordbogsredaktør, translatør og forfatter af dansk-finske værker.

K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 265.

N: Thusnelda Moltke (1843-1928).

F: Greve A. Moltke til Espe og Rose af Hennings.

C: Ugift. Husfælle med Elise Bay 1877-1916. Sammen med hende plejesønnerne Karl Axel, Karl Helge og Ludvig Bay.

U: Undervist privat af „fru Ferslev“. Eks.sk.li. 1869.

E: Li. i religion, pædagogik, historie. Skoleleder. Medlem af NZ-skolens

- bestyrelse 1883-95. 1870 bestyrerinde for Borgereskolen for Pigebørn (fra 1882 tillige med en Drengeskole) (1870-77: i Løngangsstræde, 1878-94: i Linnésgade, fra 1894: i Østersøgade). Startede sin skole med 10 elever, i 1876 var den vokset til 230 elever.
- K: BC.3, NZ-arkiv, LA, og NZ-minde 1927. Erik Nørr, 1979, i biografisk register, s. 519. Og i: Dagbøger for skolen, Østersøgedes Gymnasium 1870-1905 og 1905-15, bd. 1, bagest: biografier af Comtesse Moltke og Elise Bay, Østersøgade Gymnasiums arkiv, LA. Th. Moltke ikke omtalt i DBL eller KKB.
- N: J.H. Monrad (1848-1903).
- F: Provst Lauritz Vilhelm Monrad (1797) og Elisabeth Margrethe Frisenberg (1801-1864).
- C: G.m. Louise Esther Brandt (1847-1917)
- U: Cand.theol. 1873.
- E: Sognepræst, – fra 1890 sin faders efterfølger i Vartovmenigheden. I 1894 den første sognepræst ved Marmorkirken, der med sin nye „gyldne katedral“ efter bygherren C.F. Tietgens ønske skulle rumme Vartovmenigheden. Menigheden spaltedes, nogle fulgte Monrad, bl.a. Natalie Zahle, mens andre fulgte en venstrepolitisk linie og dannede Københavns Valgmenighed. Myten fortæller dog, at splittelsen skete uden store sværds slag.
- Ø: Monrad var overbevist tilhænger af en grundtvigsk midterlinie og tog skarpt afstand fra venstregrundtvigianerne. Bl.a. nægtede han at række Morten Pontoppidan nadveren, og han var hovedmand bag stiftelsen af Kirkeligt Samfund af 1898, der ville lægge luft mellem på den ene side en kirkelig og folkelig grundtvigianisme og på den anden side venstregrundtvigianerne. Udgav bl.a. kirkepolitiske skrifter.
- K: Balslev 1955, Bording 1965 og DBL-3.
- N: Jodochus Henrik Mundt (1834-1926).
- F: Matematiker Carl Mundt (1802-1873) og Caroline Amalie Jørgensen (1808-1845).
- C: G.m. Anna Augusta Paulsen (1840-1905), Natalie Zahles plejedatter.
- U: Jurist.
- E: Overretsprokurator.
- Ø: Broder til maleren Emilie Mundt (1842-1922), der levede og arbejdede sammen med maleren Marie Luplau. De to drev i 34 år en tegne- og maleskole. Og broder til lægen Christopher Mundt (1844-1925), der var kendt for sin opdagelse af svampes betydning som næringsmiddel. Fader til Astrid Mundt (1872-1962), der blev gift med domprovst Hans Martensen-Larsen (1867-1929). Fader til den konservative politiker

- Gerda Mundt (1874-1956). Bedstefader til Inga Hauge, f. Mundt 1895 og Elna Mundt, f. Mundt 1902, begge meddelere til denne biografi.
- K: Flohr Sørensen 1988, Mundt 1940 og DBL-3.
- N: Bendix Conrad Heinrich Andersen v. Nutzhorn (1833-1925).
- F: Læge Ditlev Andersen v. Nutzhorn (1800-1865) og Charlotte Cathrine Feilberg (1802-1879).
- C: G.m. Ane Johanne Bertelsen (1841-1929) i 1866.
- U: Cand.theol. 1860.
- E: Læ. ved NZ-skolen 1860-62 i geografi. Højskolelærer ved Rødding og Askov højskoler. Ud gav kompositioner og musikhistoriske værker.
- K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 243.
- N: Jens Nørregaard (1838-1913).
- F: Fuldmægtig, kancellisekretær Frederik Christian Nørregaard (1795-1875) og Cæcilie Cathrine Satterup (1801-1865).
- C: G.m. 1. Anna de Tengnagel (1841-1880) og 2. Elisabeth de Tengnagel (1843-1912).
- U: Cand.theol. 1861.
- E: Læ. v. NZ-skolen 1861-66 i historie og geografi. Oprettede Testrup Højskole 1866, hvor han forblev forstander til 1908. Grundtvigianer. Foredragsholder. Dr. phil 1886.
- K: DBL-3, NZ-minde 1927, s.16, 26, 85, 157, 245.
- N: Carl Parmo Ploug (1813-1894).
- F: Adjunkt Christian Frederik Ploug (1774-1837) og Parmone Caroline (Line) Petersen (1784-1860).
- C: G.m. Frederikke Elisabeth Michelsen (1834-1904), datter af kateket, sognepræst Marcus Christian Vilhelm Michelsen (1804 -1855) og Marie Amalie Hansen (1815-1889).
- U: Studerede teologi, filologi, historie og litteratur. Tog ingen eksamen. I 1830'erne studentleder på Regensen i det liberale oprør.
- E: Digter, lejlighedsdigter. Orla Lehmanns „føl“ på Fædrelandet, af hvilket han blev redaktør 1841-1882, hvor bladet gik ind. Han kørte bladet som de nationalliberales organ. Var engageret i kampen mod enevælden, for liberalismen, skandinavismen og danskheden i Slesvig.
- Ø: Politisk valgt fra 1848-90 (grundlovgivende rigsdag, folketinget, landstinget. Modstander af „alt det nye“ i 1870'erne, især brandesianismen. Lejlighedsdigter og forfatter af historiske digte, som var stærkt inspirerede af guldalderens digtning. En af Natalie Zahles yndlingsdigtere og venner. Også hustruen Elisabeth Ploug stod Natalie Zahle nær og var ikke sjældent hendes fortrolige og inspirationskilde, bl.a.

- var det fra hende, NZ hentede begrebet „kvindelig Værnepligt“.
- K: DBL-3, NZ-minde 1927, s. 76, 120, 235. Breve til og fra Plougs og NZ, KB.
- N: Ernst Christian Richardt (1831-1892).
- F: Varemægler Andreas Emanuel Richardt (1799-1873) og Elisa Margrethe Christensen (1791-1855).
- C: G.m. Marie Köes Hammerich (1842-1900).
- U: Cand.theol. 1857.
- E: Læ. v. NZ-skolen 1860-65 i dansk, religion, geografi, historie, æstetik og musikhistorie. Forfatter, digter. Forstander for Tune Højskole 1866. Kapellan og præst i Store Heddinge, Ørsted og Vemmetofte 1872-92. Adskillige digte, viser og sange. Ved siden af Carl Ploug NZ's yndlingsdigter.
- K: DBL-3, NZ-minde 1927, s. 16, 85, 244. H.Skram, M.L., s. 183, og NZ-sk.progr. 1893 (nekrolog).
- N: Gotfred Benjamin Rode (1830-1878).
- F: Jørgen Reimer Gottfried Rode (1794-1876) og Barbara Jacobine Bartholdy (1800-1869).
- C: G.m. Margrethe Lehmann (1846-1918), datter af Orla Lehmann og Annette M.B. Puggaard. Margrethe Lehmann deltog i N.Zahles Fortsættelseskursus (højskolen).
- E: Læ. v. Rødding Højskole et år i 1851-52, ved Herlufsholm (1859-61) og ved Metropolitanskolen (1862-63). Læ. ved N. Zahles Skole og højskole 1861-67 i dansk og historie. Mag.art. 1864, dr.phil. 1866, højskoleforstander i Ordrup 1874. Iflg. NZ-minde 1927 holdt han op som lærer ved N. Zahles Skole i 1865. Iflg. DBL-3 var han her til 1867, hvilket stemmer med brevene.
- K: NZ-minde 1927, s.245 og DBL-3.
- N: Margrethe Rota Rode (1846-1918), f. Lehmann.
- F: Politiker Orla Lehmann (1810-1870) og Annette Puggaard (1821-1849).
- C: G.m. Gotfred Rode i 1866 første gang. G.m. Erik Vullum anden gang i 1879. Moder til to drenge, Ove og Helge Rode.
- U: Voksede op som enebarn i et politisk miljø. Gik på N. Zahles Fortsættelseskursus i litteratur i begyndelsen af 1860'erne.
- E: Journalist. Stiftede i 1874 Ordrup Højskole sammen med sin mand Gotfred Rode. Men havde mødt journalisten Erik Vullum, til fordel for hvem hun i 1876 forlod familien. Da G. Rode døde, rejste hun med Erik Vullum og sine to sønner til Norge, hvor hun virkede som

- journalist og kunstkritiker. M.R.'s og E.V.'s hjem blev „et samlingssted for fremtrædende mennesker“.
- K: DBL-3.
- N: P.A. Rosenberg (1858-1935).
- F: Litteraturhistoriker C. Rosenberg (1829-1885) og Ane Lovise Plum (1833-1874).
- C: G.m. Cattarine Wegmann første gang i 1885 og med skuespiller Agnes Elisabeth Hornemann (1867-1930) anden gang i 1895.
- U: Matematiske og filosofiske studier, mag.art. i religionsfilosofi i 1884.
- E: Forfatter, sceneinstruktør, foredragsholder og oplæser. Udgav digte, dramaer og kulturhistoriske værker. Præget af romantisk digtning og hævdelser af folkelige og religiøse værdier. Senere præget af Henrik Ibsen og senere igen i polemik mod Brandesianismen. Læ. ved forskellige københavnske skoler og ved NZ-skolen i dansk 1883-1892.
- K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 128-129 og 256.
- N: Oline Adolphine Laura Sarauw (1853-1912).
- F: Møllejer Julius Sarauw og Oline Henriette Pedersen.
- C: Ugift.
- U: Tegneundervisning hos Hans Harder, Sorø. Fra 1870 Kyhns Tegneskole, siden hos H. Grønvold og fra 1881 studier i Paris. Dimitteret fra Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder 1889. Optaget på Akademiets Kunstskele for Kvinder.
- E: Maler. Tegnælærerinde ved Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder 1878-79 og ved NZ-skolen 1874-1899.
- Ø: Rejser: 1881, 84 og 86: Paris. 1912 Frankrig. Udstillinger: 1882 dec.udst., 1883 Charlottenborg, 1886 Salonen i Paris, 1895 Kvindernes Udstilling i Kbh. Malede nature morte's, blomster-, genrebilleder og protrætter. Miniatureportrætter. Alterbilledet „Den korsfæstede“ (1888) i Fodby Kirke.
- K: Weilbachs Kunstnerleksikon og NZ-minde 1927, s. 250.
- N: Ludvig Peter Schrøder (1836-1913).
- F: Skovrider Jens Peter Schrøder (1782-1860) og Frederikke Lovise Hviid (1803-1839).
- C: G.m. Charlotte Caroline Elise Johanne Wagner (1842-1904)
- U: Cand.theol. 1860.
- E: Højskoleforstander for Nordens største folkehøjskole, Askov Højskole 1865-1911. Foredragsholder og flittig skribent af historiske skrifter og biografier. Initiativtager på en lang række af folke- og kirkelivets områder. Grundtvigianer.

- K: DBL-3.
- N: Athalia Theophilia Schwartz (1821-1871).
- F: Major og branddirektør Claus Conrad Schwartz (1796-1879) og Karen Rasmine Baggesen (1796-1863).
- C: Ugift.
- U: Fulgte fra 12-16 år undervisningen i frk. Lindes Institut, en af Københavns få højere pigeskoler. Institutbestyrerindeeksamen 1848.
- E: Pædagog, forfatter. Udgav i 1849 Dansk Sproglære og udgav siden en række pædagogiske, skolepolitiske, litterære, dramatiske og emancipatoriske værker.
- Ø: Var kendt for sin polemiske og spidse pen.
- K: Hilden 1987, som indeholder et kapitel om A.S.'s forfatterskab med fuldstændig bibliografi, og DBL-3.
- N: Ingeborg Simesen (1861-1943).
- F: Landinspektør Georg C.V.C. Simesen (1834-1915) og Thora Louise Georgine Hejde (1836-1893).
- C: Ugift. Husfælle med Georgine Knuth (1856-1940).
- U: Skolegang v. NZ-skolen 1875-1877. Eks.sk.li. 1883.
- E: Lærerinde. v. NZ-skole 1884-1909 i dansk. Li. for studenterklasser i Komt. Moltkes Drengeskole, censor i dansk v. alm. forberedelseseksamen på universitetet 1906-1927, kendt for sine folkeuniversitetsforelæsnings (folkeviser, italiensk kunst, Shakespeare etc.), forfatter til en lang række udgivelser for Dansk lærerforeningen. Oversættelser fra engelsk og biografi om NZ.
- K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 257, og stambog over elever i NZ-barneskolen 1872-1921, NZ-skolearkiv, LA.
- N: Ida Johanne Henriette Skram (1841-1929).
- F: Jernbanedirektør Gustav Skram (1802-1865) og Ida Johanne Hoë (1814-1886). Søster til Erik Skram. NZ's plejedatter.
- C: Ugift. Plejemoder til Toto.
- U: Eks.sk.li. og institutbestyrerindeeksamen 1866.
- E: Lærerinde, overbestyrerinde, forfatter. Li. i historie, engelsk og fransk. Forstanderinde for NZ-skolens fortsættelsesklasser (senere artiums- og præliminærhold) 1877-1900. Medl. af skolens best. 1885-1913. Overbestyrerinde 1900-1913. Forfatter til skolebøger i engelsk og historie, 1914-biografien og flere skolehistoriske arbejder om NZ-skolen og pædagogiske emner.
- K: H. Skrams upubl. erindringer, DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 244, og NZ-sk. progr. 1930, s. 8-11 og NZ-sk.progr. 1942, s. 5-16.

N: Johannes C.H.R. Steenstrup (1844-1935).
F: Lektor Japetus Steenstrup (1813-1897) og Ida M. Kaarsberg (1811-1882).
C: Ugift.
E: Historiker, dr.phil. Skrev talrige historiske værker.
Ø: Var nær bekendt til Natalie Zahle og voldgiftsmænd for N. Zahles Skoles bestyrelse.
K: DBL-3.

N: Martha Cecilie Steinthal (1861-1948).
F: Overretsprokurator Thomas Frederik Westenholz Steinthal (1831-1914) og Petrine Cecilie Weinschenck (1829-1913).
C: Ugift.
U: Eks. sk.li. 1889, eks. institutbestyrerinde 1891.
E: Lærerinde, forstanderinde. Overbestyrerinde. Li. v. NZ- skolen fra 1889 i religion, dansk, pædagogik. Forstanderinde ved seminariet 1896, – ikke i 1898, som det fejlagtigt står i DBL-3. Medl. af skolens bestyrelse 1898. Overbestyrerinde 1913 – 1931. Medl. af bestyrelsen for forskellige pædagogiske foreninger o.l.
K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 259.

N: Louise Marie Tauber (1830-1908).
F: Faderen ? sekretær ved Københavns Politi.
C: Ugift.
U: Eks. institutbestyrerinde. Elev v. N. Zahles Skole.
E: Lærerinde ved N. Zahles Skole 1855-63. Oprettede og ledede dansk pigeskole i Haderslev 1863-1888.
K: NZ-minde 1927, s. 243, Simesen 1919, s. 94.

N: Carla Thelin (1863- ?), f. Caroline Christiansen.
F: ?
C: G.m. pastor Thelin, Sverige.
U: Mag.art. 1896.
E: Lærerinde, forfatter. Li. v. NZ-skolen 1883-85 i naturhistorie og regning. Leder af filantropiske arbejder.
K: NZ-minde 1927, s. 255.

N: Ernst Johannes Trier (1837-1893).
F: Grosserer Jacob Steffen Trier (1799-1886) og Bella Johanne Marie Nathanson (1801-1878).
C: G.m. 1. Marie Abel (1845-1873) og 2. Julie Wilhelmine Marstrand (1850-1881).

- U: Cand.theol. 1863.
- E: Grundlægger af og højskoleforstander for Vallekilde Højskole fra 1866. Oprettede her fagskoler og lod et „Øvelseshus“ (tegning M. Nyrop) opføre i 1884. Indførte den Lingske gymnastik, også for piger. Grundtvigianer, foredragsholder bl.a. om nordisk mytologi og fædrelandshistorie.
- K: DBL-3, NZ-minde 1927, s. 85 og 157-59.
- N: Herman Trier (1845-1925).
- F: Grosserer Adolph Meyer Trier (1817-1889) og Sophie Bing (1817-1890).
- C: G.m. Anna Henriette Johanne Holm (1855-1888) i 1875 og m. Emma Adler (1855-1912) i 1903.
- E: Politiker, pædagog. Redaktør af tidsskriftet „Vor Ungdom“ 1879-1903. Formand for studentersamfundet 1884-89, formand for dets aftenundervisning for arbejdere indtil 1907. Fra 1884 medlem af Folketinget som „en slags venstreløsgænger, dog nærmest radikal“. Som den første indbragte han forslag om kommunal valgret for kvinder 1893. Under første verdenskrig optrådte han som det radikale partis ordfører.
- K: DBL-3.
- N: Søren Ludvig Tuxen (1850-1919).
- F: Kommandør Georg E. Tuxen (1814-1885) og Andrea Meyer (1817-1890).
- C: G.m. Johanne Margrethe Jørgensen (1853-1927).
- U: Filologisk-historisk embedseksamen 1876, dr.phil. 1896.
- E: Filolog, skoleleder, undervisningsinspektør. 1880-1888 leder af N. Zahles artiumskurus, 1888-94 leder af Femmers Kvindeseminarium. 1890-1900 formand for Det Pædagogiske Selskab. 1891 medbestyrer af Borgerdydskolen i København. Fra 1906 undervisningsinspektør for de højere almenskoler.
- K: DBL-3.
- N: Knud Engelbrecht Valløe (1833-1877).
- F: Prokurator Jens Jørgensen Walløe (1790-1871) og Birgitte Marie Selmer (1803-1845).
- C: G.m. Johanne Marie Charlotte v. Arenstorff (1837-1915).
- U: Jura- og medicinstuderende. Cand.med. 1862.
- E: Fra 1860 prosektor i anatomi. Manuduktør v. Landbohøjskolen. Læ. v. forskellige skoler, i NZ-skolen 1859-1877 i naturhistorie.
- Ø: Spillede en betydelig rolle i Studenterforeningen i 1850'erne som vise-

digter, humoristisk taler og komedieforfatter. Hans parodier gik særligt ud over grundtvigianernes særheder. Især kendt for „Emtejægerne, der blev trykt i Dagbladet 1861 og som bogudgave samme år. National-liberal kritiker af den folkelige kulturbevægelse. Skrev i Fædrelandet og vittighedsbladet Punch.

K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 244.

N: Christian Theodor Vaupell (1821-1862).

F: Oberstløjtnant Johann Wilhelm Ludvig Vaupell (1783-1856) og Margrethe Dorothea Karberg (1788-1860).

C: Ugift.

U: Cand.theol. 1847, dr.phil. 1859 og botaniske, kemiske, geologiske studier.

E: Læ. ved forskellige skoler, v. NZ-skolen 1852-62 i naturhistorie. Forfatter af botaniske afhandlinger og skrifter.

K: DBL-3 og NZ-minde 1927, s. 242.

N: Louise Charlotte Westergaard (1826-1880).

F: Distriktslæge J.A. Westergaard og Johanne Wilhelmine Bentzen.

C: Ugift.

U: Institutbestyrerprøven af 3. grad 1851.

E: Li. Vejleder til institutbestyrerprøven. Overtog i 1858 fru Marie Göttsches Skole, som hun ledede til sin død. Da blev hendes post overtaget af Frederikke Schwartz. Accessit for besvarelse af universitetets prisopgave 1852.

K: Skoledirektionens Arkiv, 60/1851, 252/1854, 236/1858, St.A.. Dagens Nyheder, 1.10.1897 (I anledning af 25-års-jubilæet for Kvindelig Læseforenings oprettelse nævnes en række af dens stiftere, heriblandt L.W). Pakke vedr. Pigeskoler, UB1, C 16955-8: L.W.'s program for skolen 1858-1882, se også Possing & Glenstrup, 1988, s. 174.

N: Ingeborg Vinderen (1850-1924).

F: Gårdejer Rasmus Winderen (1802-1854) og Marthe Smestad (1816-1878).

C: Ugift, NZ's husfælle 1879-1913.

U: Uddannet på NZ.'s Privatlærerindekursus.

E: Li. ved N. Zahles Skole 1883-1906 i håndarbejde. Husmoder.

Ø: Født og opvokset på slægtsgården Winderen i Aker i Norge. Efter NZ's død hjemvendt til Oslo, hvor hun boede resten af sin tilværelse. Stavede til forskel for resten af familien sit efternavn med enkelt-V.

K: James R. Archer har venligst søgt oplysninger for mig i: Oslo Skifterett, og i „Slægten Voxen med cognatiske Grene, Chr.A., 1892 og

- N: Louise Winteler (1834-1925).
F: Faderen ? snedker.
C: Ugift.
U: Autodidakt.
E: Huslærerinde, lærerinde. Skolebestyrerinde. Oprettede pigeskole i Odense 1853. 1887 fik skolen dimissionsret til alm. forberedelseseksamen, i 1908 til studentereksamen. I 1920 blev skolen overtaget af Odense kommune og blev til Skt. Knuds Gymnasium. På hendes skole indviedes det første danske skolekøkken 1898 med gæster fra hele Norden.
- Ø: Aktiv i Den danske Pigeskole. Aktiv i offentlige debatter om uddannelses- og social filantropiske spørgsmål. Fik i 1903 fortjenstmedaljen i guld.
- K: Bog & Naal 1924 og 1925.
- N: Pauline Worm (1825-1883).
F: Sognepræst Peter Worm (1788-1865) og Louise Theodora Petrine Hjort (1800-1881).
C: Ugift.
U: Modtog sin første undervisning af sin far, sognepræst Peter Worm. Gik i pigeskole i Randers, hvor hun blev lærer kort efter sin konfirmation 1841. Tog institutbestyrerindeeksamen 1852.
E: 1847 privatlærerinde i Præstø. Her skrev hun et hyldestdigt til kong Frederik den VII's tronbestigelse, som blev trykt i Fædrelandet og siden som selvstændig publikation. Hun var stærkt grebet af „ånden fra 1848“. Udgav flere digtsamlinger og sluttede i forbindelse med Clara Raphael-sagen op om Mathilde Fibigers tanke om kvindernes frigørelse, blot noget mere jordnært. Hun skrev nærmere herom i „Kvindens Kald og Kvindens Opdragelse“ 1851. Bosat 1851-52 i København for at tage institutbestyrerindeeksamen. Åbnede 1853 en pigeskole i Randers. Senere drev hun en pigeskole i Århus (1857-63), men havde ikke sans for praktisk skoleledelse. Bosat i Hyllested og efter faderens død fra 1865-81 i Randers. Fra 1881-83 i Kbh. hos broderen. P. Worm kom på finansloven fra 2.10.1883, men døde 2 måneder efter. Udgav en række digte og bøger af litterært, nationalsindet og kvindesagligt tilsnit. Umiddelbart efter hendes død holdt Benedicte Arnesen-Kall foredrag om hende N. Zahles Skole. Natalie Zahle var også medunderskriver på oprettelsen af et Pauline Worm-legat til videreuddannelse af lærerinder.
- K: DBL-3, og Dolleriis 1922.

- N: Margrethe Vullum (1830-1878), f. Lehmann. Se: Margrethe Rode.
- N: Caspar Conrad Friboe Frederik Zahle (1842-1930).
 F: Provst Johan Christian Julius Zahle (1795-1872) og Anna Sophie Vilhelmine Petræa Funch (1797-1862).
 C: G.m. Anna Maria Charlott(e) Knudsen (1842-1937) i 1871.
 U: Cand.jur. 1864.
 E: Overretssagfører 1869 og højesteretssagfører 1875 i København.
 Ø: Sad i bestyrelsen for en lang række legater og skoler for kvinder. Var sin kusine Natalie Zahles juridisk-økonomiske rådgiver og sad i bestyrelsen for hendes skole.
- K: DBL-3 og diverse breve og arkivalier i NZ-arkiv og NZ- skolearkiv og NZ-sk.progr. 1930, s. 11.
- N: Otto Zahle (1875-1972).
 F: Højesteretssagfører Frederik Zahle (1842-1930) og Anne Marie Charlott Knudsen (1842-1937).
 C: G.m. Rita Mercedes Bernhoft (1877-1971).
 U: Cand.mag. 1899.
 E: Læ. fra 1899 v. NZ-skolen og andre københavnske skoler, inspektør fra 1906, medl. af bestyrelsen fra 1910 og rektor for gymnasieskolen 1913-1947.
 K: NZ-minde 1927, s. 265, KBB, 1922.
- N: Peter Christian Zahle (1825-1898).
 F: Hof- og slotspræst Sophus Zahle (1797-1837) og Wilhelmine Bøttger (1802-1837).
 C: G.m. Adelaida Stellavina Agerholm (1829-1861) første gang, Clara Ernestine Emilie Melbye (1841-1868) anden gang og Wilhelmine Amalie Lovise Jacobsen (1840-1927) tredje gang.
 U: Cand.theol. 1850.
 E: Politiker, redaktør og fra 1879 sognepræst i hhv. Rubjerg i Vendsyssel og Vallensved ved Næstved.
 Ø: Fra 1850 var P. Chr. Z. medlem af Arbejderforeningen, en radikal-demokratisk forening, hvor han blev til 1873. Fra 1853 blev han valgt til Folketinget fra Holbækkredsen og sluttede sig til bondevennerne, der på den tid støttede det konservative ministerium over for den national-liberale opposition. Da de det følgende år svingede over i en alliance med de nationalliberale i forfatningskampen, gik P. Chr. Z. imod, hvilket kostede ham hans mandat. Han troede på kongemagten som værn imod social og politisk ulighed. Han blev valgt ind i Folketinget igen i 1855, hvor han nu sad til 1861. Her røg han ud, fordi han som

helstatsmand kritiserede den nationalistiske stemning. I tresserne skrev han mindre politiske pjecer, og i halvfjerdsene blev han redaktør af Folketidende for Midtsjælland efter aftale med de lokale venstremænd. Fra 1872 var han igen repræsenteret i Folketinget. Han stod for en Alberti'sk rationalistisk menigmands-demokratisk linie inden for det forenede venstre. Men han savnede politisk tæft og myndighed, blev ikke sjældent til grin på grund af sit upraktiske og opfarende gemyt. Til sidst gav han op og søgte præstekald. Af evne, temperament og politisk indstilling var han sin søster Natalie Zahles direkte modsætning.

K: Korrespondance mellem P.Chr. og Natalie Zahle i NZ-arkiv LA og DBL-3.

Natalie Zahles slægt i 4 led på mødrene side:

tipoldeforældre:

E.M.Thillerup, f.Paulli (præstedatter, † 1802)	g.m.	I.K. Thillerup, sognepræst (Frederiksberg, Hvidovre)
	:	
	:	

oldeforældre:

Rasmus Hansen (justitsråd, : panteskriver) :	g.m.	Frederikke Thillerup
	:	

bedsteforældre:

Frederikke Hansen	g.m.	Melchior Böttger (silke- og klædehandler, senere rodemester)
	:	
	:	

forældre:

Wilhelmine Frederikke Böttger (1805-1837)	g.m.	Ernst Sophus Zahle (sognepræst, senere hof- og slotspræst, 1797-1837)
	:	
	:	
	:	

Peter Christian Zahle (1825-1898)

og

Ida Charlotte Natalie Zahle (1827-1913)

og

Frederik og Wilhelm Zahle (f.1835, + 1835)

Jvf. „Et Slægtsregister, håndskrevet udskrift, sendt fra et ikke nærmere angivet arkiv til NZ, den 11. august 1854, A 4, NZ-arkiv, LA. DBL-3. Ikke alle

oplysninger stemmer overens, f.eks. er her valgt håndskriftens fødselsår på Wilhelmine Böttger og ikke DBL's oplysning om 1802.

Natalie Zahles slægt i 4 led på fædrene side:

tipoldeforældre:

Martin Samuel Zahle (skrædder)	g.m.	Marie Elisabeth
	:	
	:	

oldeforældre:

Elissa Catharina Ryge (1719-1799)	g.m.	Johan Christian Zahle (præst i Sønderjylland, Hallingsted, Gottorp 1719-1795)
	:	
	:	

bedsteforældre:

Christina Esmarch (1762-1827)	g.m.	Kristian Gottlieb Zahle (præst i Sjælsø, Slaglille og Bjernede 1752-1817)
	:	
	:	

forældre:

Ernst Sophus Zahle (præst i Assens, Klak- ring og Hvedstrup 1797-1837)	g.m.	Wilhelmine Fr. Böttger (1805-1837)
	:	
	:	

Peter Christian Zahle (1825-1898)

og

Ida Charlotte Natalie Zahle (1827-1913)
og Frederik og Wilhelm Zahle (f. 1835, + 1835)

Jvf. Erslevs Forfatterleksikon III, s. 631, og Supplementsbind, s. 698. Richter: Dødsfald 1761-90 og 100 Års Dødsfald 1791-1890. Adresseavisen, 17.5.1799. Stamtavle over Slægten Ryge (udg. af H.V. Christensen, 1915). Denne indeholder dog visse fejl, f.eks. har NZ herudover Peter Christian 2 søskende, som blev hhv. 4 og 8 år. De 4 slægtled er forsøgt krydschecket i de andre anførte kilder.

Arkivalier

Hvor årstal er markeret, er arkivet gennemgået systematisk i opførte år.
Det kongelige Biblioteks Håndskriftsamling: Breve til og fra Natalie Zahle:
Vilhelm Andersen 1894-1908: 3 breve
Benedicte Arnesen-Kall 1880-1899 og udat.: 7 breve
Sophus Bauditz 1897-1910: 4 breve
Margrethe Bergsøe udat.: 1 brev
Bjørnstjerne og Karoline Bjørnson 1872 og udat.: 3 breve
Edvard Collin 1865-1896: 13 breve
A.G. Drachmann udat.: 1 brev
Ida Falbe-Hansen 1888-1909: 2 breve
Ludvig Feilberg udat.: 1 brev
Julie Frederichsen 1880: 1 brev
M. Cl. Gertz 1893: 2 breve
Henrik Hertz' dagbog 1855-1861
J.L. Heiberg til H.Hertz 1859: 1 brev
fru Johanne 1908: 1 brev
Edv. J. Hvidt 1854: 1 brev
Peter Jerndorff 1896: 1 brev
Chr. Jørgensen 1883: 1 brev
Charlotte Klein 1865-1907: 9 breve
K. Kromann 1895: 2 breve
Thor Lange 1912: 1 brev
H. Lassen 1895: 1 brev
F. Lassen-Landorph 1904: 1 brev
Joakim Lassen 1906: 1 brev
Alfred Lehmann 1882: 1 brev
P.E. Lind 1854: 1 brev
Jette Lund 1878: 1 brev
Sigurd Müller 1883 (?) og 1888: 2 breve
Camilla Nyrop 1910: 1 brev

Betty Paulli 1909-1911: 3 breve
Viggo Pedersen 1883: 1 brev
Elisabeth og Carl Ploug 1864 -1894: 32 breve
Hother Ploug 1902 og 1904: 2 breve
Politikens redaktion 1889: 1 brev
Chr. Richardt 1863-1892: 13 breve
Marie Richardt 1884: 1 brev
P.A.Rosenberg 1887-1888: 2 breve
Frederik Rung 1902: 1 brev
C. Scharling 1899: 1 brev
Rud. Schmidt 1876 (fejlreg. på 1896): 1 brev
Charlotte og Ludvig Schrøder 1872-1907: 52 breve
Margrethe Schrøder udatt.: 1 brev
Erik Skram 1865: 1 brev
Agnes Slott-Møller 1909-1910: 2 breve
Statsrådssekretær (?) 1897: 1 brev
Johannes Steenstrup 1880-1907: 17 breve
Vilh. Thomsen 1865: 1 brev
Augusta Topsøe 1884: 1 brev
Vilh. Topsøe 1874-1876: 2 breve
S.L. Tuxen 1898-1910: 4 breve
J.L. Ussing 1876: 1 brev
ukendt 1886: 1 brev

I alt 208 breve til og fra Natalie Zahle registreret på KB.

Diakonissestiftelsen: Journalarkivet 1881-1913

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: N. Zahles Skoles Arkiv

Natalie Zahles Arkiv 1835-1915 (se oversigten over dette arkivs indhold og anvendelsen af det i kapitlet, kaldet „Det biografiske Problem).

Lejre Herred Skifteprotokol 1837-1842 Københavns Skiftekommissions Forsøglings og Registrerings-protokol 1836-1837 og Behandlingsprotokol 1836-1840 Repartitionsprotokollen 1836-1837.

Landsover- samt Hof- og Stadsret. Skiftekommission 1836-37.

Østersøgades Skoles Arkiv

Arkiv for Kriminal- og Politiretten i København 1845-1919, Justitskontoret.

N. Zahles Skole (Rektors Kontor): 16 samlinger, efterladt af NZ, jvf. registrant udarbejdet af BP. Registranten forefindes på skolen.

Rigsarkivet: *Breve fra Natalie Zahle i følgende privatarkiver:*

A.F. Asmussens Arkiv 1884-1903: 17 breve

Frede Bojsens Arkiv 1893: 1 brev

Thomas Bredsdorffs Arkiv 1903-1909: 3 breve

Det Brun-Büelske Arkiv 1867: 1 brev

A.O. Emil Christianis Arkiv 1890: 1 brev

F.V. Christensens Arkiv 1869: 1 brev

Marius Jensens Arkiv 1879-1901: 5 breve

Karl Glahn og Hustrus Arkiv 1875: 1 brev

Johanne Luise Heibergs Arkiv 1866-67: 2 breve

Harald Holms Arkiv 1893 og udat.: 2 breve

Sofus Høgsbros Arkiv 1892: 1 brev

I.C. la Cours Arkiv 1897: 1 brev

Hans Henrik og Dorthea Lefoliis Arkiv 1868-1899: 8 breve

P.E. Linds Arkiv 1853 og udat.: 2 breve

Jakob N. Marstrands Arkiv 1890-1908: 13 breve

I Hans Martensen-Ledets Arkiv til: Josepha Martensen 1892-1904: 6 breve

Hans Martensen-Ledets Arkiv 1892-1912 og udat.: 25 breve

Eva Moltesens Arkiv 1903-1911: 6 breve

L. Moltesens Arkiv 1902-1909 og udat.: 7 breve

J.H. Monrad og Hustrus Arkiv 1898 og udat.: 2 breve

Christen Møllers Arkiv 1896: 1 brev

Henrik von Nutzhorns Arkiv: 1860-1907: 8 breve

Elisabeth Nørregaards Arkiv 1871: 1 brev

Jens Nørregaards Arkiv 1862-1912 og udat.: 12 breve

Hans Rosendals Arkiv 1899-1907: 2 breve

Henriette Skrams Arkiv 1854-1856: 3 breve

C.F. Tietgens Arkiv 1870-1901: 4 breve

Laurids de Thurahs Arkiv 1865: 1 brev

Ernst Triers Arkiv 1869-1893: 5 breve

Herman og Anna Triers Arkiv 1880-1897: 9 breve

Andreas Peter Weis 1892-1900: 12 breve

A.F. Krarup Vilstrups Arkiv: 1856-1874 og brudst.: 11 breve

Otto Zahle og Hustrus Arkiv 1889-1913: 59 breve

(Fejlregistreringer:

I Marius Jensens arkiv er brev af 19.8.1876 fejlopført i brev- og arkivregistratur som 19.8.1896.

I C.F. Tietgens Arkiv er brev af 4.12.1876 fejlopført i brev- og arkivregistratur som 4.12.1896).

Ialt 234 breve fra Natalie Zahle i Rigsarkivets samlinger.

Derudover i Rigsarkivet:

Fødselsstiftelsens Arkiv, herunder J.S. Saxtorphs Privatarkiv
Henriette Skrams Privatarkiv
Hofkassebog 1837-1840
Justitsministeriet, 1. kontor
Kultusministeriet, 2. og 3. kontor
Kongelig Particuliere Kammer Regning 1837-1839
Sophus Zahles Privatarkiv

Københavns Stadsarkiv:

Skoledirektionens Arkiv

Silkeborg Lokalarkiv:

Th. Langs Arkiv

J.R. Archers Arkiv, Larvik i Norge:

Slægten Archers private samlinger

Larvik Sjöfartsmuseums Arkiv, Larvik:

Udvalgte skrifter

Oslo Skifterett, Norge:

Testamentsprotokoller

Privateje:

Skrifter og breve i privateje hos Inga Ludvigsen, og Vagn Skovgaard-Petersen, begge København.

Universitetsbibliotekets 1. Afd., København:

11 pakker vedk. Pigeskoler i København, C 16955, 8, jvf. Possing & Glenstrup 1988 (Litt.listens trykte kilder).

Danmarks Pædagogiske Bibliotek:

diverse skoleprogrammer fra N. Zahles Skole.

Tidsskrifter, aviser og blade

Hvor årstal er markeret, er tidsskriftet, avisen eller bladet gennemgået systematisk i de opførte år.

Bog & Naal. Nordisk Tidsskrift for kvindelig Opdragelse og Undervisning 1894-1914

Berlingske Tidende 1865-1913
Fædrelandet 1840-1882
Højskolebladet
Kvinden & Samfundet
Nordisk Månedsskrift for folkelig og kristelig Oplysning
Politiken 1884-1913
Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning.
Ugentlige Blade

Opslagsværker

Dansk Biografisk Leksikon (Bricka, Engelstoft og Cedergren-Bechs udgaver).
Beyer, E.: Norges Litteraturhistorie, bd. 3, 1974-1975.
Bülow, E. (red.): Danmarks større Gårde. Statistisk og historisk Håndbog for det store og middelstore Landbrug, bd.2, 1962.
The Concise Oxford Dictionary of Current English, 6. edition, Oxford 1976.
Dalsgård, I.: Kvindebevægelsens Hvem-Hvad-Hvor. Kbh. 1975.
Erslews Forfatterleksikon
Feminist Dictionary, Pandora Press 1985.
Gyldendals 10-bindts leksikon, 1977.
Gyldendals store konversationsleksikon, Gyldendal norsk Forlag, 2. udg. 1965.
Hauch-Fausbøll, Th.: Slægtshaandbogen. Tillæg til Personal-historiske Samlinger. Kbh. 1900.
Indberetninger til det københavnske Borger- og Almueskole-væsen 1844 og følgende.
Kvinnenes Kulturhistorie. Fra Antiken til år 1800, bd. 1 og Fra år 1800 til vår tid, bd. 2, 1985. Universitetsforlaget Oslo Bergen Stavanger Tromsø.
Leksikon der Frau in Zwei Bänden, Encyclios Verlag, 1953-54, Zürich.
Lovbøger: Algreen-Ussing: Lovsamling (1852-1920)
J. Larsen: Skoleloven for 1814 aktmæssigt fremstillet (1914),
J. Larsen: Aktstykker vedrørende Oprettelse af Lærerinde-eksamen og Lærerindens Ansættelse ved Folkeskolen (1917)
J.H. Schultz: Samling af Love, Anordninger, offentlige Kundgørelser, ministerielle Cirkulærer og Skrivelser m.m. (1852-1920)
Samling af Love, Resolutioner, Circulærer o.dsl. vedkommende det københavnske Skolevæsen. Trykt efter Skoledirectionens Foranstaltning 1858.
Norsk Biografisk Leksikon, 1923-1983.
Richter, V.: Dødsfald i Danmark 1761-1890, bd. 1-2, genoptryk 1976.
Ordbog over det danske Sprog, 1919-1954.
Salmonsens Konversationsleksikon, 1915-1930.
Thomassen, Fr.: Fortegnelse over dansk pædagogisk Literatur i 1896, Kbh. 1896.

Weilbachs Kunstnerleksikon, 1947-1952.

S. V. Wiberg: Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig danske Præstehistorie, bd. i, 1959.

T. Hamilton Nunnally: Kvindelige danske forfattere. Bibliografi over prosa i Bogform 1820-1919. Kbh. 1979.

Noter og henvisninger

„Myter om Natalie Zahle“

1. As (Assens) Sogns Kirkebog 1827. As Sogn lå ved Horsens i Jylland. NZ fik i øvrigt tilsendt en udskrift af kirkebogen af sognepræst Fr. Melbye den 15. maj 1907, A 1, NZ-arkiv, LA. Det skal fra starten understreges, at jeg i alle citater af handlingen igennem har brugt den originale ortografi. Kun ved meningsforstyrende originaltekster har jeg med (...) markeret de tilføjelser eller ændringer, som jeg har indført i teksten af hensyn til forståelsen.
2. Hvor udbredt denne stavemåde er, kan flg. eksempel vise: I en artikel, som jeg indsendte til et tidsskrift, var Natalie Zahle stavet uden h. Ikke desto mindre blev navnet i den trykte artikel stavet *med* h!, se Possing, Noter ..., 1988.
3. Thor Lange (1851-1915), filolog, forfatter, oversætter og lærer i de klassiske sprog. Gift og bosat i Rusland, DBL-3. Thor Lange til NZ, december 1912, KB. Brevet delvist citeret i E. Lehmann: Natalie Zahle, i NZ-minde 1927, s. 40-41.
4. Ingeborg Simesen (1861-1943), lærerinde, forfatter. Se biografilisten.
5. NZ til Ingeborg Simesen, 24.1.1909, A. 21, NZ-arkiv, LA.
6. Herman Trier (1845-1925), politiker, pædagog. Redaktør. Se biografilisten.
7. NZ til Herman Trier, 7.12.1889, RA.
8. Se kapitlet „Arvepleje og Retræte“.
9. Thusnelda Moltke (1842-1928), Lærerinde, skolebestyrerinde. Se biografilisten.
10. Th. Moltke i M.L., forordet. Ibid. s. 70 omtalte Th. Moltke i en note, at NZ havde efterladt en „dagbogsnotits“. Det havde hun ikke, og der er intet, der tyder på, at hun tog sig tid til at skrive dagbog. Notitsen kan altså

være en enlig svale, – men det kan naturligvis ikke udelukkes, at eventuelle efterladte dagbøger kan være gået tabt siden hen.

11. M.L., s. 86.
12. Også Henriette Skram blev i sine personlige erindringer enig med sig selv om, at disse år havde været – ikke blot NZ's, men også hendes egne lykkeligste år, se H. Skram, upubl. erindr., s. 120.
13. M.L., Th. Moltkes efterord, s. 86. M.L.-manuskriptets originaloptegnelser er ikke bevaret.
14. M.L., s. 41-45, 47-48, 65, 68 og 76-77.
15. *ibid.*, NZ's forord, s. 7.
16. Hansine Gerdtzen (1838-1910), lærerinde. Se biografilisten.
17. Henriette Skram (1841-1929), lærerinde, overbestyrerinde, forfatter. Se biografilisten.
18. H. Skram, M.L., s. 219.
19. A.B. Drachmann til H. Skram, 19.9.1914, A. 321, NZ-arkiv, LA.
20. De 2 socialdemokratiske blade, der skrev positivt om 1914-biografien var: Kolding-Socialdemokraten 21.9.1914 og Lolland-Falster-Socialdemokraten 21.9.1914. Den landsdækkende Socialdemokraten bragte sin korte notits d. 14.11.1914. Flg. dagblade bragte også anmeldelser: Hovedstaden 20.9.1914, Ringsted Folketidende 1.10.1914, Tidens Tegn (norsk) 29.11.1914, Helsingør Dagblad 22.9.1914, Vendsyssel Tidende 21.9.1914, Kristelig Dagblad 22.9.1914, Aftenposten 24.9.1914, Holbæk Posten 22.9.1914, Morgenbladet 11.10.1914, Nykøbing F. Dagblad 4.11.1914, Horsens Avis 18.10.1914, Skanderborg Avis 19.10.1914, Politiken 19.9.1914, Vort Land 20.9.1914, Frederikshavns Avis 22.9.1914, Østsjællands Folkeblad 21.9.1914, Vendsyssel Venstreblad 22.9.1914, Næstved Tidende 22.9.1914, Dansk Kvindeblad 15.10.1914, Kolding Avis 22.9.1914, Fyns Stiftstidende 24.10.1914, Nationaltidende 20.9.1914 (svar herpå fra B. Hahn: 27.9.1914), Roskilde Tidende 1.10.1914, Ribe Stiftstidende 29.10.1914, Kvindernes Blad 14.10.1914, Dagbladet 21.9.1914, Trondhjems Adresseavis 16.12.1914, Københavns Amtsavis 10.11.1914: her hed det, at biografien var et „vægtigt og indholdsrigt Bidrag til Danmarks Nutidshistorie“.
21. H. Skram, upubl. erindr., RA. Om at lade sig lede af NZ, se bl.a., *ibid.*, s. 79 f, 85-87, 93-99, 104-106.
22. Hilden & Possing 1988, s. 28-32.
23. H. Skram, upubl. erindr., s. 119-120.
24. *ibid.*, s. 148.
25. H. Skram, M.L., s. 93.
26. Formuleringen om poesi og patos er oprindeligt Poul Bagges. Jens Henrik Tiemroth citerer den i sin anmeldelse af Dansk Biografisk Leksikon, i: Historisk Tidsskrift 14. Rk., 5, 1984, s. 244.

27. Omkring 100 breve fra nær og fjern som tak for 1914-biografien til H. Skram, A. 321, NZ-arkiv, LA.
28. H. Skram, M.L., s. 93.
29. *ibid.*, s. 308-09.
30. Ellen Ewert, f. Broch, til H. Skram, udat. 1914, A. 321, NZ-arkiv, LA.
31. NZ-sk.progr., 1913, s. 4-5.
32. H. Skram, B & N, 15.10.1913 og H. Skram, V.U., X, 1913.
33. H. Skram, B & N, 1913, s. 252.
34. H. Skram 1916. Her skrev hun bl.a.: „Det er min Tro, at Forstaaelsen af N. Zahles Betydning og Rækkevidden af hendes Arbejde i den danske Pige-skoles Tjeneste ikke vil formindskes, men tværtimod vokse med Aartierne, og jeg er vis paa, at den Tid vil komme, da de yngre Slægter vil kræve den Belysning og Værdsættelse af hendes Gerning og Personlighed, som det aldrig er muligt for en Samtid at kunne yde uhildet. En Fremtidens Biograf eller Kritiker vil da være henvist til, foruden til ovennævnte Mindeskrifter, at pløje sig gennem den daværende Dagspresses utallige Artikler, dels fra 1877, da Skolebygningen ved Nørrevoldgade opførtes, dels fra 1897, da hun fyldte 70, dels fra 1900, da hun fratraadte som øverste Leder af Institutionen „N. Zahles Skole“, dels fra 1907, da hun fyldte 80, og endelig fra Tiden efter hendes Død 1913, da utallige Nekrologer fra alle tre nordiske Riger ydede hende deres Hyldest. Materialet vil nærmest være uoverkommeligt, og det er derfor mit Haab i denne min paatænkte Redegørelse at kunne yde de søgende en spinkel Ariadnetraad igennem Stoffets vildsomme Labyrint“, s. 1-2.
35. H. Skram, 1917. Opbevaret i NZ-skolearkiv, LA, under „Privatlærin-deskolen“.
36. H. Skrams 1917-manuskript blev til på opfordring af M. Steinthal, H. Skrams efterfølger som overbestyrerinde. Egentlig skulle privatlærin-deskolens historie være skrevet af Bertha Hahn, som imidlertid døde, inden hun fik løst opgaven. Om H. Skrams overvejelser i den anledning, se *ibid.*, s. 2-3. Bertha Hahn (1848-1916), f. Clausen. Eks. sk.li. 1872, li. 1872-1911 v. NZ-skolen i religion, dansk, historie, pædagogik og geogra-fi. Forstanderinde for „Kursus“ 1873-1911. Medlem af skolens bestyrelse 1885-1909. G.m. Købmand Hahn.
37. H. Skram, „en Udsigt ...“ 1916, s. 57-58.
38. H. Skram, Livserindringer. Påbegyndt februar 1918 (her forkortet: upubl. erindr., RA). Brev fra H. Skram til Otto Zahle vedlagt erindringerne. I 1922 skrev H. Skram et efterskrift til sine erindringer. Heri omtales NZ ikke.
39. H. Skram, upubl.erindr., s. 79.
40. Wamberg 1983, s. 10.
41. Ehn & Löfgren 1982.

42. De metodiske overvejelser i „næste omgang“ kommer i afsnittet om tredje eftermæletid og om det biografiske problem.
43. B.E.Jensen har defineret historiebevidsthed som „sammenhængen mellem menneskers fortidstolkning, samtidsforståelse og fremtidsperspektiver“, se Jensen, i: Studier i historisk metode 18, 1985, s. 43.
44. Kv. & S., nr. 10, 1927 og Lemche, i: Berl. Tid., 20.8.1913.
45. Hedemann, i: Højskolebladet, nr. 43, 1914.
46. Ebbell, i: For Kirke og Kultur, bd. XX, 1913.
47. Socialdemokraten, juni 1897.
48. Se litt.listen over værker om Natalie Zahle. Jeg regner følgende titler med til *første eftermæletid*: Ingeborg Appel 1940, Elisabeth Bondesen 1913, Julie Brøndsted 1913, Sigurd Brøndsted 1927, „EC“ i Kv. & S., 1914, DBL-1,-2,-3 (Joakim Larsen, Karen Bagge, Svend Cedergreen Bech), Margrethe Christiansen 1967, A.B. Drachmann 1913, Ida Falbe-Hansen 1914, Augusta Fenger 1932, Fra Festen paa N. Zahles Skole 1927, Hansine Gerdtzen 1877, Anna Hoffmann 1916, Lis Jacobsen 1928, Anna Jagd 1914, Birthe Skov Jensen 1983, Jessie Kochendorff 1983, Kv. & S. 1891, 1913 og 1914, Th. Lang 1889, 1897 og 1913, Carl C. Larsen 1943, Edvard Lehmann 1897 og 1927, Gyrithe Lemche 1913, Paul Levin 1914, Christiane Lund 1914, R.C. Mortensen 1913, Nielsine Nielsen 1985, Ingibjörg Olafsson 1919, Henriette Skram div. år, Johs. Steenstrup 1917, Martha Steinthal 1914 og 1927, Otto Zahle 1951.
49. Theodora Lang (1855-1935), skoleleder, seminarirektor. Se biografilisten.
50. Lang, B & N, 1913, s. 209.
51. Lang, Dansk Lærerindekalender, 1889, s. 215-16.
52. Bondesen 1913, s. 939.
53. Minder fra Sørgenhøjtideligheden ved Natalie Zahles Død, August 1913, s. 23.
54. Brøndsted 1913.
55. Jacobsen 1913, s. 944. Lis Jacobsen (1882-1961), nordisk filolog, g.m. dr.phil. J.P. Jacobsen. Hun var datter af statistiker og historiker Marcus Rubin (1854-1923) og ægtefællen Kaya Davidsen (1854-1909).
56. Ida Falbe-Hansen (1849-1922), pædagog, litteraturhistoriker. Se biografilisten.
57. Falbe-Hansen, B & N, 1914, s. 2.
58. Martha Steinthal (1861-1948), lærerinde, forstanderinde. Overbestyrerinde. Se biografilisten.
59. Steinthal, B & N, 1914, s. 14.
60. Johannes Steenstrup (1844-1935), historiker, dr.phil. Se biografilisten.
61. Steenstrup 1917, bd. 2, s. 112-121.
62. Carla Thelin (1863-?), f. Christiansen. Lærerinde. Se biografilisten.

63. Otto Zahle (1875-1972), cand.mag., rektor. Se biografilisten.
64. Otto Zahle, i: NZ-minde 1927, s. 129.
65. Simesen 1919, s. 59 ff.
66. Thelin 1918, s. 155-165.
67. Simesen 1919, s. 8.
68. H. Skram, V.U., 1913, s. 474.
69. Simesen 1919, s. 61 og 81.
70. Den omtalte artikel har ikke kunnet opspores.
71. Simesen 1919, s. 8. Til forskel fra Thelin var Simesen meget grundig med opførelsen af sine kilder. Det fremgik, at hun byggede ikke alene på 1914-biografien, men også på mange mindeartikler, Johs. Steenstrups kapitel om NZ, sine egne oplevelser og mundtlige informationer fra flere samtidige.
72. Thelin 1918, s. 163.
73. Edvard Lehmann (1862-1930), religionshistoriker. Se biografilisten.
74. Lehmann, i: NZ-minde 1927, s. 16.
75. *ibid.*, s. 25.
76. A.B. Drachmann til H. Skram, 19.9.1914, A. 321, NZ-arkiv, LA.
77. M.L., s. 60-61 og H. Skram, M.L., s. 126.
78. Lehmann 1927, s. 30-31.
79. *ibid.*, s. 38.
80. *ibid.*, s. 37.
81. *ibid.*, s. 28: NZ i håndskrevet diktat, citeret af Edv. Lehmann. Originalen er ikke fundet. Den er søgt i NZ-arkivet og NZ-skolearkivet i LA. Man kunne forestille sig, at Edv. Lehmann ikke har tilbageleveret dokumentet til NZ-skolen efter endt brug, hvorefter det er gået tabt sammen med hans øvrige papirer. Efterladte Edv. Lehmann-papirer er forgæves søgt i RA.
82. F.eks. „N. Zahles Skole 1851 – 1951“, Kbh. 1951 og Vagn Skovgård-Petersen, 1977 i: N. Zahles Skole 1827. 1851.1877. Kbh. 1978.
83. Se f.eks. Lading 1940 og 1943 og Larsen 1943.
84. Dalsgård i: „Kvindebevægelsens Hvem-Hvad-Hvor“, 1975 s. 452-53.
85. Larsen & Tønsberg, unpubl. speciale, RUC 1980, s. 87- 96.
86. For en kritik af psycho-historie, se Jeansonne 1988, s.14 og Levi 1989, s. 1333.
87. D. Dahlerup 1973.
88. Grønning, unpubl. speciale, KU, 1985, s. 42 ff. I Vibeke Kolds afløsningsopgave til historiestudiet ved KUA fra 1988: „Lærerindelivet 1860-1900. Et tilfredsstillende liv?“ kritiseredes disse to specialers teoretiske grundlag ligeledes. Kold introducerede i stedet begrebet om „Overgangskvinden“ og om „Kønskartermasken“. Disse begreber var inspireret af Bryld & Lykke: „Bryd!“, 1980. Med disse begreber kunne Kold langt bedre end specialeskriverne forstå modsætningerne i NZ's liv og værk. Men da hun

ikke selv inddrog mere empiri, kom hun ikke meget længere i analysen.

89. Lützen 1986.
90. *ibid.*, s. 15.
91. *ibid.*, s. 15-16.
92. Smith-Rosenberg 1975. Oversat til dansk i Koch 1984.
93. Vicinus 1982. Denne forfatter har med sine andre og senere værker fra 1982, 1984 og især 1985 været inspirerende i mit arbejde.
94. Lützen 1986, s. 102.
95. Lützens kilder til NZ-omtalen: 1914-biografien, E. Bondesen 1913, Ida Falbe-Hansen 1914, H. Gerdtzen 1877, Lis Jacobsen 1913, H. Skram (V.U.) 1913, K. Thejll 1927.
96. I første omgang meddelte N. Zahles Skole, at der ikke lå arkivalier på skolen. Imidlertid fandtes en registrant over „Natalie Zahles Arkiv“ på Kvindeforsknings-, Informations- og dokumentationscentret for Kvinde- og Kønsforskning. Registranten var udarbejdet af cand.mag. H.C. Welling, men indeholdt ingen henvisninger til, hvor arkivet befandt sig! En personlig henvendelse til ham afslørede, at arkivet fandtes på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Her lå det da: 17 pakker eller bind med breve og andet materiale, fordelt på flg. grupper: Personen Natalie Zahle, Skolernes fysiske/økonomiske/administrative Rammer, Undervisningen og dens Administration, Lærere/Elever/Time-fagfordelinger/Vidnesbyrd, Andre Uddannelsesgrene, Pædagogik og de enkelte Undervisningsfag, Materiale vedr. Kvindesag, Materiale vedr. Fester, Sange vedr. Skolen og dens lærere og elever, samt andre sange. Endelig en detaljeret arkivregistrant og en brevregistrant. Der findes i arkivet arkivalier fra perioden 1835-1915. H.C. Welling har berettet, at han i forbindelse med arr. af en udstilling på skolen i 1977 fandt alt materialet i et par store mahogniskabe i skolens bestyrelsesværelse, hvor det lå hen i et usystematisk rod. Skolen betalte da Welling for at ordne det, hvilket skete i 1980-81. På dette tidspunkt var han uvidende om, at dette ikke var det eneste bevarede materiale om NZ eller NZ-skolen.
97. NZ-skolearkivet er ordnet under Landsarkivets tilsyn, nemlig af cand. mag. David Davidsen under tilsyn af arkivar Erik Nørr, jvf. registrant, 1984, LA. De 400 pakker og bind er systematiseret efter institutioner under NZ-skolen, nemlig Overbestyrelsen, Gymnasieskolen (som også omfatter Barneskolen), Seminarierne, Privatlærerindeskolen og Seminarieskolen. Arkivet indeholder arkivalier fra perioden 1848-1970. Dette arkiv har jeg naturligvis ikke gennemgået systematisk, da det ikke har været min agt at skrive institutionens historie. Jeg har brugt de arkivpakker, der ifølge den udmærkede og præcise registrant har været relevante for min undersøgelse.
98. Se arkivregistranten: Natalie Zahles Arkiv, Tillæg til N. Zahles Skole

Arkiv, LA.

99. Hansine Gerdtzen (1838-1910), Lærerinde. Se biografilisten.
100. S.L.Tuxen (1850-1919), filolog, undervisningsinspektør. Se biografilisten.
101. A.B. Drachmann (1860-1935), filolog. Se biografilisten.
102. C. 50, NZ-arkiv, LA.
103. Bielefeldt til H. Skram, 27.11.u.å, C. 501, NZ-arkiv, LA.
104. NZ til Povline Govl, 6.2.1870, A. 21, NZ-arkiv, LA.
105. Der henvises til C. 64, mens brevet faktisk findes i C. 62, NZ-arkiv, LA.
106. Udat. brev fra Madam Hansen til NZ, C. 505. Gruppen eksisterer ikke. Brevet ligger i C. 504, NZ-arkiv, LA.
107. Michael Koch til NZ, 14.2.1891, C.501, NZ-arkiv, LA.
108. Kopibog 2, s. 313-314, C. 50, NZ-arkiv, LA. I Wellings brevregistrant står „14.2.1891 – Michael Koch“, kopibog 2, C.50, i stedet for som i note 107. I kopibogen er derimod kopier af originale breve, der er stilet til „Pastor Koch“. Disse breve er fra 14.1.1891 og 23.1.1891, og de handler ikke om Marie Christensen. Dette er i øvrigt et af de meget få eksempler, hvor registranten overhovedet henviser til kopibogen.
109. F.eks. ligger et rent forretningsbrev, 1.4.1889, i A.21, der omfatter private breve!
110. Jeg har gennemgået NZ-arkivet systematisk, bortset fra to pakker om lærerindeuddannelse (C. 61-62 og C. 63-64) NZ-arkiv, LA. Herfra kun brugt enkelte breve, fundet via brevregistranten og Bertaux 1981, s. 81 f.
111. G. Jensen 1990, upubl. manus, s. 1.
112. Löfgren 1987, s. 117-118, og Ehn & Löfgren 1982, s. 105 f. „Anarki i materialesøgningen“ skal her forstås, dels som forsøget på at vinde ny viden ud af gamle kilder, dels som arbejdet med at finde nye, overraskende kombinationer af kildematerialet. Således skal udtrykket naturligvis ikke forstås som rent rod i kildesøgningen! Der foregår også en tolkning under materialeindsamlingen, og der bør stræbes efter en dialektik mellem tolkningens kategorier, som her: dannelse, køn, klasse etc., og empiriens mange uordnede dele. Begrebet dialektik skal her tolkes som en vekselvirkning mellem flere end to dele.
113. Florin 1987, s. 31.
114. Possing & Glenstrup 1988. Her omtales, hvordan N. Zahles Skole adskiller sig fra de fleste andre samtidige pige- og lærerindeskoler ved sin systematiske arkivering af diverse materiale fra programmer, til vidnesbyrd- og karakterprotokoller og lønningslister.
115. H. Skram, M.L., s. 186-87. Korrespondancen omtales også flere steder i brevene.
116. Athalia Schwartz (1821-1871), pædagog, forfatter. Se biografilisten.
117. Pauline Worm (1825-1883), forfatter. Se biografilisten.
118. Hilden 1987, Da Kvinder lærte..., s. 140, tabellen.

119. På forsiden af et eksemplar af Flyveposten 22.6.1858 har Pauline Worm skrevet: „Til velbaarne Frøken N. Zahle“, NZ-skolearkiv, Overbestyrelsen: Diverse avisartikler med relation til skolen, LA. Dette siger intet om karakteren af deres indbyrdes forhold, men det fortæller dog, at de har kendt hinanden.
120. Jens Listov (1826-1888), sproglærer. Se biografilisten.
121. Povline Govl (1834-1882), lærerinde, forstanderinde. Se biografilisten.
122. Elise Bay (1842-1916), f. Margrethe Elisabeth Lund. Lærerinde, forstanderinde. Se biografilisten.
123. Carl Ewald (1856-1908), cand.phil., roman- og novelleforfatter, lærer. Se biografilisten.
124. Anna Hjort (1833-1923), lærerinde, forstanderinde. Se biografilisten.
125. Ginzburg, 1989. Essayet „Ledtræder“ er her nyoversat til svensk.
126. Ginzburg har forklaret ledetrædsmetoden med historien om den forsvundne kamel, som er blevet fortalt blandt kirgisere, tatarer og andre folk i Mellemøsten: Den handler om 3 brødre, der mødte en mand, som havde mistet en kamel. Og brødrene begyndte at beskrive den for ham. Den var hvid. Den var blind på det ene øje, og den bar på to skindsække, den ene med olie og den anden med vin. Ejeren spurgte, om de havde set kamelen. Nej, det havde de ikke, svarede de. Hvorpå ejeren anklagede dem for tyveri, og de blev slæbt for en dommer. Men der klarede de sig med glans. De viste nemlig, hvordan de ud fra de ubetydeligste spor kunne rekonstruere et dyr, som de aldrig havde set skyggen af. Den kunst, de 3 brødre repræsenterer i denne historie, er den, der gør det muligt at gå fra de antageligt intetsigende, men iagttagelige fakta til en kompliceret virkelighed, der ikke kan observeres direkte. Metoden kan kaldes jægerkunst, detektivisk metode eller systematisk, videnskabelig research på det empiriske felt. Metoden er sympatisk, fordi den tvinger den historiske forsker til at tænke konkret, – også i sine teorier. Også Bertaux har (i forbindelse med debatten om fordelene ved den historiske biografi (the narration, le récit) argumenteret for gevinsten ved „at tvinge teoretikeren til at teoretisere over noget konkret“, Bertaux 1981, s. 44. Jeg vil senere komme ind på, hvordan det kan give problemer at give navn til et historisk fænomen, som snarere eksisterer i teorien end i empirien, eller som findes på et præskriptivt plan, uden at det kan registreres på et deskriptivt plan (se kapitlet „Hvor kvinden vandrer ...“).
127. Udtrykket det kulturelle landskab skylder jeg Löfgren 1985, s. 107.
128. B.E. Jensen 1985.
129. Bjørnsons ord, citeret i NBL, bd. 1, 1922, s. 627, hvor de henføres til den inspiration, som Bjørnson under skabelsen af „Sigurd Slembe“ fik fra Schillers Wallenstein-trilogi. Bjørnson skrev udtrykket i et brev til Chr. Hviid (dansk jurist og borgmester i Stege) i et brev af 28. juni 1861. Brevet

- er trykt i Koht (udg.): Bjørnstjerne Bjørnson: Brev. 1. Samling: Grotid, Brev fra årene 1857-1870, bd. 1, 1912, s. 263.
130. Den danske historiker Grethe Jensen, K.U., arbejder på et projekt om den historiske biografis historiografi. Grethe Jensen har venligst ladet mig bruge hendes upubl. arbejder: Om biografi og Arbejderbevægelse“ (1990) og noter til Ph.D. forelæsning, K.U, 1990 om den historiske biografi. Om interessen for den historiske/videnskabelige biografi se også antologierne Klingenstein 1979 og Bertaux 1981.
 131. Levi 1989, s. 1326-27.
 132. N.F. Christiansen 1986, s. 8.
 133. G. Jensen 1990 (upubl.), s. 6. Her henvises også til Bertaux, der har talt for det samme.
 134. Kondrup 1986 og Zeruneith 1988.
 135. Levi 1989, s. 1325. Se også Possing 1988, i: Noter.
 136. G. Jensen, Ph.D.-forelæsning (upubl.), K.U., 1990.
 137. P.O. Christiansen 1987 og forelæsningsnoter: „Bevidstheds-historie og -teori“, 14.3.1989, KU.
 138. Plehanov 1976 (1898).
 139. ibid., s. 59-60.
 140. ibid., s. 50 og s. 41.
 141. G. Jensen 1990, (upubl.), s. 4.
 142. Udtrykket „på langs og i bredden“ bruges af Kondrup 1986, s. 22-29, om placering af den biograferede i et historisk forløb henholdsvis i samtidens „vidtstrakte landskab“.
 143. se f.eks. Wamberg 1987 om Johanne Luise Heiberg.
 144. se f.eks. Lange 1986 om H.N. Andersen.
 145. se f.eks. J. Engberg 1979 om Louis Pio.
 146. se f.eks. H. Engberg 1985 om Christen Kold.
 147. se f.eks. Hvidt 1987 om Edvard Brandes.
 148. se f.eks. Glamann 1990 om I.C. Jacobsen.
 149. G. Jensen, 1990 (upubl.), s. 4.
 150. Ascher 1984, s. 95.
 151. Flere eksempler på dette ses i Zeruneith 1988. Hvor litteraten ofte har gjort „den selvbiografiske motivation“ for biografen til en del af sin litterære biografi, er denne uomgængelige del af et biografisk projekt mere speget for den historiske biograf, som ikke tillader sig identifikation. Her tillades kun en kritisk hermeneutisk tilgang til den biograferede.
 152. G. Jensen 1990 (upubl.), s. 13.
 153. Wiesen Cook 1984, s. 398.

„Gud trøste Dig og Mig og Alle“

1. M.L., s. 11.
2. Forespørgsler dels hos Medicinsk Historisk Museum dels hos speciallæge Ragna Vogelmann, Rigshospitalets gynækologisk-obstetriske afd. Med hensyn til kilder om, hvad W. Zahle fejlede er der ledt flg. steder: Stiftsfysikusarkivet fra Vejle og Skanderborg Amter er ikke bevarede før 1850, ligesom jordemoderprotokoller først blev indført i 1861. J.S. Saxtorph til Sophus Zahle, 18.10.1828. Sophus Zahles Privatarkiv, RA. Brevet er en tak for honorar for behandling af hustruen med ønsket om god bedring for hende, men uden oplysninger om diagnose og behandling.
3. Fødselsstiftelsens Arkiv, herunder J.S. Saxtorphs Privatarkiv, RA.
4. Detaljeret fortegnelse over inventar og møblement i Hvedstrup Præstegård, fra Lejre Herred Skifteprotokol 1837-42.
5. M.L., s. 13-14.
6. *ibid.*, s. 19-20.
7. „Digte af Sophus Zahle, samlede og udgivne efter hans Død“, Kbh. 1843. Samlingen bestod af i alt 121 digte.
8. J.F. Mynster, bd. 2., 1854, s. 359.
9. M.L., s. 43-45.
10. Se slægtslisten bagest i biografilisten.
11. Se slægtslisten bagest i biografilisten.
12. Om Sophus Zahle i DBL-3 og „Digte af S.Z., samlede og udgivne efter hans Død“, Kbh. 1843.
13. Anmeldelse, cit. af Carl Dummreicher i DBL-3.
14. M.L., s. 26-28, 37, 39.
15. Minder fra Sørgehøjtideligheden ..., 1913, s. 6-7.
16. NZ skrev også om sin barndom andre steder, nemlig i „Mit Hjem“, 2, 1912 og i KFUK's Julebog 1916 (red. E. Lüsberg).
17. Lejre Herred Skifteprotokol 1837-42, LA.
18. Den gamle præstegård blev senere bygget om til det, den er i dag, se Preben Hansen, 1972, s. 29.
19. M.L. s. 21. KFUK's julebog, 1916, 2. 33, Mit Hjem 1912, s. 52. Se også H. Skram, M.L., s. 95-96.
20. M.L., s. 41-42, KFUK 1916, s. 35, Mit Hjem 1912, s. 54.
21. Frykman & Löfgren, 1979, s. 14.
22. M.L., s. 31.
23. Winge 1981.
24. M.L., s. 28- 29.
25. Om Sophus Zahle og J.F. Mynster i DBL-3.

26. M.L., s. 23 og ss. 31-32.
27. *ibid.*, s. 20.
28. Lejre Herred Skifteprotokol 1937-42.
29. M.L., s. 31.
30. NZ's karakterbog fra Døttreskolen 1835-39, N. Zahles Skole (Rk).
31. NZ skrev i M.L., at fødslen foregik i oktober 1835. Det var forkert. Tvillingerne blev født d. 13. juni og døbt den 16. juni 1835, og de døde hhv. den 12. og den 31. oktober samme år, Hvedstrup Sogns Kirkebog 1835. Ifølge „Hovedprotokol over de paa den Kgl. Fødselsstiftelse fødte Børn“ foregik fødslen ikke her. Hun barslede sandsynligvis hjemme hos Böttgers i Fiolstræde.
32. Se flg. litteratur: Tange Kristensen 1980, s. 27-28. Møller 1940, s. 464, 475 ff. Böttiger 1882. Burmeister m.fl. 1987, s. 117-128. Der er ikke forsket meget i, hvilken tid, kultur eller religion denne tradition, som blev kaldt barselskonens indledning i kirken, stammer fra, eller hvorfor den overlevede i den luthersk-protestantiske kirke i mange århundreder. I katolsk tid var skikken udbredt. Nogle forskere mener, at forestillingen om den urene barselskvinde stammer fra Orienten, hvorfra den i antikken kom til Grækenland og Rom. Efter Reformationen i 1536 tog de lutherske kirkefædre skarpt afstand fra den tanke, at undfangelse og fødsel var noget syndigt. Ægteskab og forplantning blev i stedet „Gud velbehageligt og Djævelsen til ærgrelse“, som J.S. Møller formulerede det. Men kirkefædrene kunne alligevel ikke slippe troen på, at barselskvinderne var urene, indtil de blev indledet i kirken igen. Både bispemøder og borgerlig lovgivning tog siden „uldne og uklare Standpunkter“, skrev han, der i 1940 udgav den hidtil grundigste undersøgelse af problemet. Hans teori var, at forestillingen om den urene barselskone var udbredt og dybt rodfæstet i gængs folketro og hos præsterne selv. Derfor kunne selv den lutherske kirke ikke slippe „kirkegangsritualet“, og det blev i det 19. årh. praktiseret i Danmark som en skik, der først for alvor blev anfægtet hen mod slutningen af seklet. Men det teologiske motiv havde da tilsyneladende forskudt sig fra at være en tak for renselsen til at være en tak for frugtsommeligheden. – Der er eksempler på, at skikken er blevet brugt visse steder i landet helt op i 1950'erne. Der er ikke fundet beskrivelser af kvindernes egen måde at opleve ritualet på. Der ligger her en oplagt tværvidenskabelig forskningsopgave og venter på sin forsker.
33. M.L., s. 37.
34. Hvedstrup Sogns Kirkebog 1835.
35. Wiberg 1959, bd. 1.s, s. 708.
36. Wilhelmine Zahle til Sophus Zahle nytårsdag 1837, A 21, NZ-arkiv, LA.
37. Brevet citeret i sin helhed i M.L., s. 40-41. Det er ikke opbevaret i original.
38. Lejre Herred Skifteprotokol, 6.2.1837. M.L., s. 38.

39. samme sted.
40. samme sted og Mit Hjem 1912, s. 55.
41. Sophus Zahle, 1843, s. 232-235.
42. J.F. Mynster, 1854, bd. 2, s. 359.
43. G.4, NZ-arkiv, LA.
44. A.K. Bang, ukendt. C.F. Jacobsen var sognepræst i Broust menighed i Ålborg Stift. Han fik offentliggjort nogle få digte i hhv. Kjøbenhavns Skilderi (Digte, 1816, nr. 33, 103 og 1817, nr. 32) og Ålborg Stiftstidende 1830, nr. 197, jvf. Erslews Forfatterleksikon. Ellers var hverken Bang eller Jacobsen kendte digtere.
45. Læg med 3 afskrevne sørgekvad, A.1, NZ-arkiv, LA.
46. samme sted. * Christian var Wilhelmine Zahles broder, der døde som ung student. Hans navn var Christian Peder Böttger.
47. Simesen 1919, s. 25-26. Originalen ikke bevaret. Hun sluttede brevet med kraftige henstillinger om, at I.N. ikke måtte give sørgekvadene bort til nogen eller smide dem væk.
48. NZ til Peter Christian Zahle, 16.2.1837, cit. i M.L., s. 41. Af de breve, som er optrykt og citeret i 1914-biografien, findes ingen originaler i NZ-arkivet. De er sandsynligvis gået tabt med Th. Moltkes eller H. Skrams papirer. Moltke efterlod sig intet privatarkiv og i H. Skrams på RA findes disse breve ikke.
49. M.L., s. 42. Originalen ikke bevaret.
50. ibid., s. 40 og Mit Hjem 1912, s. 55.
51. Kierkegaard, 1846, i 3. udg. 1904, s. 50.
52. ODS, under opslaget „renhed“.
53. M.L., s. 39. Digtet er gengivet i sin helhed i Zahle 1943, s. 235.
54. NZ til Peter Christian Zahle, cit. i M.L., s. 42-44. Originalen ikke bevaret.
55. ibid., s. 48. DBL-3 under Sophus Zahle.
56. Kongelig Particuliere Kammer Regning. Pro Anno 1837, 1838, 1839 og Hofkassebog 1837-40, RA.
57. Lejre Herre Skifteprotokol 5.4.1837 og Kiøbenhavns Skiftekommissions Forseglings- og registreringsprotokol 3, 1836-37, ss. 106-112 og Kiøbenhavns Stiftscommissions Behandlingsprotokol nr.3/ 52 1836-40, s. 121, 122, 130, 138, 142, 144, 149, 151, 152, 156-58, 167, 173, 178, 181, 183-84, og Repartitionsprotokollen 1836-37, C. Landsover- samt Hof- og Stadsret. Skiftekommission, s. 131-141. Alle ovennævnte protokoller i LA.
58. NZ til Peter Christian Zahle, 26.5.1837, A.21, NZ-arkiv, LA.
59. NZ til samme, pinsen 1837, A.21, NZ-arkiv, LA.
60. NZ til samme, 5.9.1837, A.21, NZ-arkiv, LA.
61. M.L., s. 41.

„Døtrene og dannelsen i København 1814-1850“

1. M.L., s. 49.
2. *Skolerne vurderes positivt i*: Gold 1989. Og i: Kyrre & Langkilde 1926, s. 293, note 1. De skrev: „Blandt de mere ansete Sproginstitutioner fra Fyrreerne kan nævnes Miss Elkins, Miss Mitchells, Frk. Garrigues og Fru Lindes. Berettiget Anseelse nød Annestine Beyers Døtreskole og Prof. Maribos „Dannekvindeskole“ (oprettet 1843)“. Her må jeg indskyde, at Kyrre & Langkilde tog fejl derved, at Døtreskolen ikke var Annestine Beyers i trediverne og fyrreerne. Den var ledet af Frk. Mammen. Men Annestine Beyer, der sammen med Bojesen ledede „Den højere Dannelsesanstalt for Damer“, fik nogle timer i Døtreskolen af 1791 i fyrreerne. Den idérige og aktive A. Beyer fik imidlertid ved denne ansættelse „stor Magt over Skolen“, hvilket gjorde frk. Mammen „trykket og usikker“, s. M.L., s. 72-73. *Skolerne vurderes negativt i*: Joakim Larsen, 1881, s. 132-33. Han skrev om de lavere private pigeskoler, at de ikke havde nogen ordentlig klasseinddeling, at de havde for små og dårlige lokaler, og at de overlæssede skemaet med en mængde undervisningsfag, som ikke blev behandlet med „den tilbørlige Omhu“. Se også nedenfor om Anna Niensens og J.L. Heibergs vurderinger.
3. Anna Nielsen (1803-1856), *Tilskueren* 1902, s. 741-52.
4. Manuskriptet til J.L. Heibergs stykke blev udgivet i 1826. Skolehistorikeren H.P. Langkilde sporede i en undersøgelse Heibergs model for stykket til Madam Lindes Institut, som også var den skole, som Anna Nielsen gik i, se Langkilde 1951-54, s.563 f.
5. Om opførelserne af „Aprilsnarrene“, se Aumont og Collin, bd. 1, 1896, s. 35-37 + håndskrevet ajourførelse + appendix, s. 128. Det kongelige Teaters Bibliotek. Henriette Skram skrev, at „man iøvrigt vilde gøre sig Skyld i en stor Uretfærdighed, hvis man mente, at f.eks. Vaudevillen „Aprilsnarrene“ var et træffende, om end et noget skarpt opfattet Portrætbillede af den københavnske Pigeskole“, H. Skram, „En Udsigt ...“, 1916, s. 2. Lærerinden var et yndet offer for teaterstykker, se f.eks. „Lærerinden eller Marie Lystigs Omvendelse“, af „Claus“, Kjøb. 1856 og „En Lærerinde“. Skuespil i 2 Akter (anonym), Kjøb. 1864.
6. Hilden, „Da kvinder lærte ...“ 1987, s. 122-28 og Hilden, „Skal jeg sætte...“ 1987, s. 16-27 og Gold, 1989, s. 12-13. Her skitserer hun institutbestyrerindens og lærerindens sociale baggrund på baggrund af deres egne opgivelser. De var døtre af eller enker efter skolemænd, præster, håndværkere, handlende, skibskaptajner, militærpersoner, læger og kom således selv fra det borger- og småborgerskab, som de døtre, de underviste.

7. Falbe-Hansen 1900. Lang 1895-96. Munch 1904.
8. Steenstrup 1917, bd. 1, s. 151-58. Kyrre & Langkilde 1926, s. 93-95 og s. 293. Larsen 1881.
9. P. Dahlerup 1975. Winge 1981. Larsen & Tønsberg (upubl.) 1980. Grønning 1985. Betydningen af normative undersøgelser skal ikke undervurderes. Blot er det væsentligt at erindre sig deres karakter og dermed grænserne for deres udsagnskraft.
10. Skovgaard-Petersen 1975. Haue (red.) 1986. Johansen, Dansk Socialhistorie, bd. 4, 1979.
11. Larsen 1881, s. 81-82.
12. De originale tal er opført i den årlige „Beretning om Tilstanden i det københavnske Borger- og Almueskolevæsen“, 1844 og frem.
13. Hilden, „Skal jeg sætte...“ 1987, s. 18.
14. Trap 1900, s. 6, tabel A, har opstillet en lignende tabel, men har ikke specificeret eleverne ud på køn. Den kønsspecifikke tabel er udarbejdet i samarbejde med Hilden på basis af Traps model og „Beretningens“ oplysninger, s. 24.
15. Jeg regner drenge-, pige- og de kombinerede skoler til de *private skoler* (de lærde, drengerealskolerne og Søetatens skoler grupperes som højere skoler), mens kirke-, sogne-, fattigskoler og de militære skoler regnes til de *offentlige skoler* (jvf. Traps systematisering, 1900, s. 8-9). Jeg er klar over, at det kan være problematisk at sætte drengerealskolerne under de højere skoler. Mine sammentællinger af elevgrupper for 1844 ser da ud som følger, jvf. Traps sammentælling af „Beretningen“:

De private skoler:

alle elever	drenge	piger
1.591	1.591	3.540
3.540	549	435
984		
6.115	2.140	3.975

De offentlige skoler:

alle elever	drenge	piger
592	328	264
2.929	1.513	1.416
931	484	447
364	364	
4.816	2.789	2.127

16. Trap 1900, s. 6, tabel A, s. 9, tabel C og s. 11, tabel D.
17. *ibid.*, s. 11 og Kyrre & Langkilde, 1926, s. 293.

18. Larsen 1914. Her er samtlige skolelove og anordninger i forbindelse med 1814-lovgivningen optrykt og kommenteret.
19. Filantropisternes opfattelse af barnenaturen er citeret fra Kyrre & Langkilde, 1926, s. 237. Om baggrunden for nedsættelse af skolekommissionen, se Gold 1989, s. 1.
20. *ibid.*, s. 2.
21. Larsen 1914, s. XX.
22. Larsen 1881, s. 80.
23. samme.
24. Larsen 1914, s. XXII.
25. *ibid.*, s. 555-556.
26. *ibid.*, s. 556.
27. *ibid.*, s. XXII.
28. Gold 1985. CG tog i sin artikel teoretisk udgangspunkt i Welter, „The Cult of Womanhood“, i: *American Quarterly*, 18, 1966.
29. *ibid.*, s. 6-7. CG var i sin empiriske analyse yderst grundig og omhyggelig. Især analysen af tekstbøgerne er overbevisende: dels argumenterede CG for, at flertallet af de kvindelige danskere i første halvdel af det 19. årh. var udsat for disse bøger, dels for, at der var en overraskende enshed i de dyder, som de remsede op som de bedste moralske anvisninger for piger og kvinder: først og fremmest ærlighed, lydighed og flid, dernæst omsorg, lærdom, kærlighed og taknemmelighed, s. 10 ff.
30. V.A. Borgen (1801-1884), skoledirektør, politiker, kultusminister. Se biografi-listen.
31. Larsen 1881, s. 165-66. Her er tale om de privatskoler, der bestod alene ved elevernes (forældrenes) bidrag – ikke dem, der bestod ved egne midler og dermed ikke opkrævede betaling for undervisning. Gold har systematiseret de københavnske skoler i flg. kategorier:
 1. offentlige skoler – frie, betalte af det offentlige, åbne for alle børn op til konfirmationsalderen.
 2. private skoler – etableret af private personer eller grupper, krævende betaling for undervisning.
 - a) opsynsskoler/forberedelsesskoler – åbne for alle piger og unge drenge op til 8 år. Underviser i læsning, skrivning, regning.
 - b) realskoler eller institutter – åbne for børn, som allerede kunne læse, normalt fra 7-8 år, underviser „videnskabelige“ fag, – piger og drenge altid i adskilte skoler. For piger kaldtes disse skoler ofte „Døtreskoler“.
 3. velgørenhedsskoler – etableret af private grupper, som ikke krævede betaling for undervisningen, ofte styret af et særligt klientel, s. Gold 1989, s. 6.
32. Tabellen udregnet på basis af Larsens opgivne tal, 1881, s. 165-66. Jeg har slået hans kategorier „fuldstændige skoler“ + „opsyns- og forberedelses-

skoler“ sammen til een kategori: private skoler. Dermed har jeg brugt Golds systematisering, s. note 31). C.F. Berner blev i 1801 af Danske Kancelli bedt om at undersøge antallet af private skoler i Danmark og Norge, se: Kringelbach, Danske Samlinger 2. Rk., 4.bd.1873-74, s. 179 ff. Hans svar er arkiveret i Rigsarkivet, Danske Kancelli, 1. dept., Brevsager nr. 922 (1801), nr. 673 (1802). Ellers blev hans rapport publiceret i Collegialtidende, nr. 32 (7. aug. 1802) og nr. 33 (14. aug. 1802) og i Kringelbach ovenst. artikel. Jvf. Gold 1989, s. 3 og s. 20. Hun har på basis af disse undersøgelser talt følgende antal private skoler: 1801: 19 drenge-, 25 pige- og 3 fællesskoler. For 1805 har Gold ved egne tællinger registreret 105 pigeskoler, foredragsmanus, Institut for Dansk Skolehistorie, 30.5.1988, upubl.

33. Vammen 1984.
34. Gold 1989, s. 7. Jvf. Langkilde, 1951-54, s. 563.
35. Lang 1895-96, Munch 1904, Falbe-Hansen 1900, Steenstrup 1917, bd. 1, s. 151-58.
36. Skoledirektionens arkiv, KS register 21, St.A., og Emmanuel Balling: Plan til en Realskole for vore Døttre, Kbh. 1787, og Johannes Clemens Tode: Indvielses-Tale holden ved Døttreskolens Aabning, Kbh. 1787.
37. J.C. Tode i Indvielsestalen, citeret fra C. Gold, foredragsmanus, 30.5.1988, s. 5.
38. ibid. Skoledirektionens arkiv, KS register 21, St.A.
39. Gold 1986, s. 9.
40. Nogle eksempler på pigeinstitutter og døtreskoler: Madam Lindes Institut, Søstrene Elkins Pensionsanstalt, Døtreskolen i København (1791), A.C. Thonboes Institut for unge Piger, Den kristianshavnske Døtreskole (1799), Frk. Garrigues Institut, Fru Wachs Institut, Madam Hesselbergs Institut, Frkn. Dormeyers Institut (1815). I 1804 stiftedes Selskabet for uformuende Embedsmænds Døtres frie Undervisning, som betalte skolepenge for nogle døtre i forskellige privatskoler, først og fremmest „i det Thonboeske Institut, saalænge der er Plads, og naar Indretningen udvides, i andre“ (Plan til Underviisningsanstalten for Pigebørn af Embedsmænd, oprettet januar 1804. 2 oplag 1844). Kilder: Kyrre & Langkilde 1926, J. Larsen 1881, Langkilde 1951-54.
41. Gold 1986, s. 8. Teorien understøttes yderligere af Golds overbevisende gennemgang af de kvindelige skoleholderes ansøgninger om bevilling til at holde skoler for middelstandens døtre.
42. Gold, foredragsmanus 30.5.1988, s. 7-8.
43. se note 34 og Gold 1985-89.
44. Nissen: Det Søsterlige Velgjørighedsselskab. October 1799, s. 78-85. Citeret efter C. Gold, foredragsmanus 30.5.1988. Et andet initiativ for den fattigere del af borgerskabets døtre, nemlig de lavere embedsmænds, blev

taget i 1804 af Selskabet for Underviisning for Pigebørn af Embedsmænd. Der hed det om problemerne med den klassemæssige afgrænsning nedad i døtrenes fremtid: „Afskeden fra hans Døttre er derimod ikke sjældent ubeskriveligt bitter for Embedsmanden. Allerede den Tanke er ham ubehagelig, at det skal vorde deres Tilflugt at tjene for deres Brød; maaske som Pige hos den, der tilbage i Tiden tjente ham selv. Men han kjender Verden; og han betragter deres Skjebne fra en rigtigere, for ham endnu sørgeligere Synspunkt. Han veed, at Tjenestepiger af denne Klasse ikke kunne være saa duelige i deres Kald, ikke saa søgte, som de bedre af Almuen. De ere mindre haardføre, altsaa mindre skikkede til svært Arbeide. (...) Endnu bittere er Faderens Dødsstund, naar han ikke har havt Raad til at give dem en saadan Underviisning, at nogen blidere Udsigt kunde aabne sig for dem. At ernære sig ved Haandarbejde, ved at undervise eller opdrage Børn, ved at tjene som Kammerpige, disse og flere Næringsveie, hvortil desuden de Sögende dagligen blive flere og flere, de staae ikke engang hans Døttre aabne. Dertil ere de ikke oplærte. (...). Selskabets Hovedöiemed er da Underviisning for Pigebørn, hvis Fædres Kaar, som Embedsmænd, ikke vare, eller ere de blideste. Men dets Udsigt gaar endnu videre. Det har troet, at andre Fordele for Underviisningsfaget, jevnside med hiint Hovedformaal, kunde opnaaes“ (s. 5-9 i: Plan til Underviisningsanstalten for Pigebørn af Embedsmænd, oprettet i januar 1804. 2. oplag, Kbh. 1844). Det er sandsynligt, at dette selskab var det samme som Selskabet for uformuende Embedsmænds Døttre, der senere blev det økonomiske sikkerhedsnet for Natalie Zahles skolestart.

45. Winge 1981, s. 40.

46. Gold 1986, s.10.

47. Refereret af Falbe-Hansen 1900, s. 211.

48. Skovgaard-Petersen 1976, s. 11.

49. Bonde m.fl. (red.), 1970.

50. Møller Kristensen, bd. 1, (1942), 2.udg. 1970, s. 152-53.

51. Schwartz 1850 og 1851.

52. Spencer, Education (1862), oversat til dansk af Høffding: Om Opdragelse, 1876, 13 f.

53. Larsen 1881, s. 77.

54. ODS, bd. 3, 1921.

55. Skelnen i forståelsen af dannelsesbegrebet mellem resultat og proces, inspireret af Torben Brostrøm, i Bonde (red.), 1970, s. 11.

56. Olsen, Dansk Folkeblad 1837, nr. 48, citeret fra Winge, 1981, s. 42.

57. Grundtvig, i Danskeren, 3. årg. 1850 citeret fra Winge, 1981, s. 43.

58. Rosenbeck 1987, s. 155.

59. Ideelt set omfatter begrebet socialisation et totalperspektiv, som jeg ikke har kunnet eller villet lægge her af mangel på kilder om døtrenes opvækst i

- familier og andre sociale sammenhænge. Som det måtte være fremgået, er manglen på repræsentative kilder om emnet i tiden fra 1787 til 1850 stor.
60. Simone de Beauvoir var den første, der hævdede, at man fødes ikke som kvinde, man bliver det. Nielsen (1970) formulerede i forlængelse heraf den grundtanke „ifølge hvilken man ikke fødes til at være menneske, men bliver det som følge af en dannelsesproces“, i Bonde (red.), 1970, s. 85.
 61. Bonde i Bonde (red.), 1970, s. 27.
 62. Inspirationen til dette forskningsperspektiv skyldes Frykmann og Löfgren 1979, s. 17.

„At vække lysten til at lære“

1. M.L., s. 49.
2. Håndskrevet diktat, cit. efter Lehmann 1927, s. 28. Originalen har ikke kunnet opspores.
3. ibid.
4. D.F. (1798-1863) og Mariane (1811-1879) Eschricht, se biografilisten.
5. M.L., s. 51 og 53.
6. ibid., 51.
7. ibid.
8. NZ til Peter Christian Zahle, 5.2.1840, A.21, NZ-arkiv, LA.
9. NZ til Peter Christian Zahle, 5.5.1840, A.21, NZ-arkiv, LA.
10. NZ til Peter Christian Zahle, 4.9.1840 og 18.-19.9.1840, A.21, NZ-arkiv, LA.
11. NZ til Peter Christian Zahle, 4.9.1842, A.21, NZ-arkiv, LA. Fra september 1842 til juli 1855 er ikke bevaret nogen korrespondance mellem de to søskende.
12. M.L., s. 52. Der er ikke bevaret breve, der be- eller afkræfter denne selvrefleksion.
13. M.L., s. 54-55.
14. NZ's karakterbøger fra Døtreskolen 1835-42, N. Zahles skole (RK).
15. NZ til Peter Christian Zahle, Sidste April 1840, A.21, NZ-arkiv, LA.
16. M.L. s. 56-57.
17. P.E. Lind (1814-1903). Se biografilisten.
18. NZ's Stambog, A.1, NZ-arkiv, LA. NZ citerede også digtet i M.L., s. 57.
19. Fristilen er opbevaret i: „Læg med Skrive og Tegnesager fra Barndommen“, N. Zahles Skole (RK).
20. ibid.
21. ibid.
22. M.L. s. 54-55, og NZ's stambog, A.1, NZ-arkiv, LA.
23. Anbefaling fra Direktionen for Selskabet for Døtreskolen af 1791,

- 11.4.1843, A.1, NZ-arkiv, LA.
24. M.L., ss. 58-71.
25. Ansøgning om indstilling til institutbestyrerinde-eksamen af 3. grad, 21.11.1850. Kladden findes i A.1, NZ-arkiv, LA. Den renskrevne og afsendte original findes i Skoledirektionens Arkiv, nr. 60., St.A. De to skrifter afviger kun fra hinanden ved få sproglige rettelser. Den endelige ansøgning stilede NZ til „Den kongelige Direction for Borger- og Almueskolevæsnet i Kjøbenhavn“!
26. *ibid.*
27. *ibid.*
28. M.L., s. 66.
29. *ibid.*, s. 70-71.
30. *ibid.*, s. 60.
31. *ibid.*, s. 65.
32. *ibid.*, s. 60-61.
33. Hilden, manus „Køn, kultur, magt og kvindeuddannelser i 1800-tallets sidste halvdel“, 1989.
34. H. Skram, V.U., 1913, s. 456.
35. Zahles kronik på 100-årsdagen for oprettelsen af N. Zahles Skole, Berlingske Aftenavis 30.4.1951.
36. H. Skram, V.U., 1913, s. 456.
37. M.L., s. 69.
38. *ibid.*
39. NZ i „Plan til en Pigeskole“, 1850, Overbestyrelsen, NZ-skolearkiv, LA.
40. Feldbæk 1984, s. 288.
41. Resten af digtet lød: „*Igen, igen*, et ringe Ord,
og dog saa stort tillige,
en Dom i denne Lyd der bor,
som ingen kan udsige.
Stod Du, min Sjæl bestandig Vagt
mod hver en skummel Fjende?
og stod Du med din Gud i Pagt,
den gode Strid at vinde?
Mon Du har stridt af Sjæl og Sind
den svære Tid at nytte,
for ret at komme sikkert ind
i Fredens stille Hytte?
Har Du forsaget frit og glad,
hvad Verden kunde byde,
forstod Du det, som Du besad,
i Nøjsomhed at nyde?
Var Maalet, som du tragtet til,

et Maal for Evigheden?
 mon ikke Jordelivets Spil
 Dig fængslede heneden?
 Ak, Svaret er saa tit, saa tit:
 Den gode Strid jeg glemte,
 for Verdens Tant min Arm har stridt
 Den Pris min Mund istemte.
 Ja, nu er dette Aar forbi,
 Men Jesu Frelse ikke,
 igen der aabner sig en Sti,
 didhen Han dig vil skikke.
 Lad Øjet kun tilbage gaa
 til hvad, der nu er svundet,
 kan blot til Hjertet Angren naa,
 da er alt meget vundet.
 Bed til din Gud – den nye Vej
 er skjult for dine Blikke,
 men naar blot *Ham* Du svigter ej,
 forlader han Dig ikke.
 Bed til din Gud! – I Bønnens Ord
 er Trøst, er Himmelfreden,
 bed til din Gud, med Haabets Ord
 og Tro paa Kærligheden“.

Mel. Vidunderligst af alt paa Jord.

Natalie Zahle, 21 Aar. Publiceret i Elise Bay, 1913.

Det kunne se ud som om, det splittede sind, som tyve år senere blev et af det moderne gennembruds kendetegn, allerede havde grebet NZ, der krampagtigt søgte at bekæmpe sin indre strid med sin stærke tro. Men hendes sociale forhold som enlig, ugift kvinde på den ene side og på den anden side hendes – for sin tid – næsten mandligt ærgerrige stræben, synes at have leveret stoffet til splittelsen.

42. D.F. Eschrichts anbefaling af 14.11.1850, A.1, NZ-arkiv, LA.
43. J.H. Paulli (1809-1865), hof- og slotspræst, DBL-3. J.H. Paullis anbefaling af 14.11.1850, A.1, NZ-arkiv, LA.
44. N.E. Holsts anbefaling af 26.10.1850, A.1, NZ-arkiv, LA.
45. Heiberg 1840. Dansklærerforeningens udg. af samme, 1947 m. efterskrift. Her skrev J. Kistrup i efterskriftet bl.a.: „Heiberg og hans skole var ikke oprørsk, den gjorde ikke oprør mod samfundet, og den gjorde slet ikke oprør mod Gud. Dens kritik var åndsaristokratisk, og dens satiriske yndlingsoffer blev derfor spidsborgeren, filisteren, således som det direkte fremgår af „En Sjæl efter Døden“, s. 142. Og videre: „Hvis jeg var god, jeg digted slet, ...“ er intet selvportræt, men et vrængbillede af digteren

(den, Heiberg frygtede han kunne blive: en åndsbeslægtet af Heine og andre faldne stjerner. Imod denne sprængte naturalistiske romantik satte han i „Ny Digte“ den idealistiske romantiks harmoni“, s. 152.

46. Hilden, Da Kvinder lærte .., 1987, s. 121.
47. Grosserer, oberstløjtnant David Borgen (1794-1868), se biografilisten.
48. Løse og ufuldstændige regnskabssedler fra D. Borgen til NZ i gr. BA og BB, NZ-arkiv, LA. Et efterladt regnskab har forgæves været søgt i Overformynderiet, som dog hævder ikke at have arkivalier fra perioden. Udover de nævnte (Under kap. Gud Trøste ..) skiftecommissionsprotokoller i LA og værgemålsregistret i St.A., hvor oplysningerne om D. Borgen er fundet, har jeg ikke fundet specifikke regnskaber for forvaltningen af arven efter Wilhelmine og Sophus Zahle.
49. E. Boisen til NZ, 31.3.1849, A.1, NZ-arkiv, LA.
50. Direktionen i Døtreskolen af 1791 til NZ, 20.9.1850, A.1, NZ-arkiv, LA.
51. M.L., s. 74.
52. Anna Kirstine Margrethe Beyer, (1795-1884), kaldet Annestine Beyer. Kilde: Hilden 1989 (fra St.A.) og Richter.
53. M.L., s. 73.
54. *ibid.*, s. 73 og s. 76.
55. „Opgaver i Undervisningslæren“ og diverse stile i: A. 1, NZ-arkiv, LA.
56. Det følgende er en gennemgang af hovedtankerne i de otte pædagogiske essays, som „Opgaver i Undervisningslæren“ bestod af, sandsynligvis skrevet i foråret 1850, eller kort tid inden NZ forlod Døtreskolen i efter-sommeren samme år.
57. N.E. Balle (1744-1816), biskop. Balles Lærebog: „Lærebog i den evangelisk-christelige Religion“, udg. første gang 1791 og udkom i 1794, 1797, 1814, 1821, 1824 i nye udgaver. I 1854 og 1860 blev den igen udgivet i lettere reviderede udg. Sidste gang trykt i 1860, se Bibliotheca Danica. Dens udbredelse var altså ikke ringe. N.E. Balle var et barn af rationalismen og byggede sin troslære på oplysningstidens fornuftsgrundlag, se DBL-3 og SKL, bd. II, 1913.
58. A. Beyers bemærkninger i marginen på NZ's „Opgaver i Undervisningslæren“, A.1, NZ-arkiv, LA.
59. *ibid.*
60. A. Beyers anbefaling af NZ, 14.11.1850, A.1, NZ-arkiv, LA. Sandsynligvis skrevet til hendes ansøgning om indstilling til institutbestyrerindeeksamen.
61. Program til de nye Kursus i Den Höjere Dannelseanstalt for Damer 1847-1848. Udg. af A. Beyer, bestyrerinde og E. Boisen, bestyrer, Kjøb. 1847. 32 sider. Begrebet „humanitet“ angik den egenskab at være human; betegnede en human tænke- eller virkemåde, menneskelighed, menneskevenlighed. Til forskel fra begrebet humanisme, som var navnet på en

kulturstrømning, der siden middelalderen forsøgte at forny dannelsen ved studium af den gr. latinske oldtidslitteratur. Eller i videre anvendelse: en livsbetragtning på den klassiske litteraturs grundlag, se ODS, bd. 8, 1926. I sammenhængen her anvendes begrebet humanitet om den humane tænke- eller virkemåde.

62. J.-J. Rousseau (1712-1778) udgav i 1762 århundredets mest omdiskuterede og revolutionerende skrift om opdragelsen, „Emile ou de l'Education“. Værket udkom første gang på dansk i årene 1796-99. Det var et opgør med dannelsen af den „u-naturlige“ adelsmand og tegnede linierne i en idealistisk pædagogik, der argumenterede for en „naturlig“ opdragelse, der var til for barnets skyld. Synsvinklen var gennemført mandens, også i femte bog, hvor R. gennemgik linierne i kvindens dannelse. Han understregede, at der var og burde være afgørende forskel på de to køn, hvor det ene køn (manden) måtte være virkende og stærkt, det andet lidende og svagt (kvinden). For en kvindekritisk gennemgang af værket på dansk, se: Winge 1981, s. 24 ff, og Gerlach-Nielsen og Hannibal, i: Hertel 1975.
63. J. H. Pestalozzi (1746-1827). Pestalozzis hovedværk, „Wie Gertrud ihre Kind lehrt“ (1820), fandtes i NZ's private håndbibliotek, ligesom „Pestalozzi und Rousseau: Pädagogische Monographie“ (F. Zoller, 1851). DPB opbevarer i dag en liste over registrerede bøger fra hendes håndbibliotek (af Chr. Glenstrup). Dette, at disse bøger fandtes i hendes bibliotek, da hun døde, kan naturligvis aldrig være nogen garanti for, at hun læste dem i sin ungdom. Men hun kendte dem og deres betydning, da hun i 1912 skrev sine erindringer, – og så dog ikke nogen grund til at sammenligne sine egne teorier med deres. At NZ var en grundig læser og lytter bevidner de pedantisk omhyggelige noter, som hun skrev til sin afskrift af „Forelæsninger, holdte i Sommersemestret 1845“, N. Zahles Skole (RK).
64. Der henvistes bl.a. til en afhandling af rektor Olsen, der var „en af de faa, som have udtalt den almindelige Dom om Pigeskolens Slethed, og som anbefaler den grundige Undervisning i Modersmaalet og eet af de fremmede Sprog istedenfor den overfladiske og unyttige i flere“, Program for D. H. D. f. D., op.cit., 1947, s. 10 ff. Hilden har desuden påvist skoledirektør V.A. Borgens indsats for at give modersmålsundervisningen „en central plads i pigeskoleundervisningen på bekostning af den overfladiske indlæring i alt for mange fremmedsprog“. Indsatsen skyldtes iflg. Hilden hans samarbejde med de første 10 års eksaminerede bestyrerinder efter institutbestyrerprøvens indførelse, Hilden, „Da Kvinder lærte.“ 1987, s. 136 f.
65. M.L., s. 73.
66. Wulff 1970, s. 95. Kyrre 1920, periodiserede de pædagogiske debatter og reformbestræbelser og den københavnske lærerstands udvikling. Han karakteriserede 1840'erne som den nationale periode.

67. Georg Frederik Frelsen Rung (1805-1871), skolemand og professor, se om hans slægt i DBL-2 og -3. Han ville starte en pigeskole efter principper, inspireret af „tyske pædagoger“. Han henviste i sit lille skrift, G.F. F. Rung, 1842 til en bog, der ville blive oversat til dansk fra tysk „Om Undervisningsmetoden i Modersmaalet og Historien i Pigeskolen“. Den udkom dog ikke, se Dansk Bogfortegnelse 1841-1858. G.F.F. Rung fik heller aldrig selv startet den pigeskole, han reklamerede med i sine to skrifter fra 1842. Før 1849 lærer v. Den højere Dannelsesanstalt for Damer, så lærer v. Den kgl. Militaire Højskole, 1855 professor og i 1857 bestyrer af „Den Maribo'ske Skole“, Kjøb.s Vejviser 1842-1857. Hans bog om den „Quindelige Underviisningsanstalt“ fandtes i NZ's håndbibliotek.
68. J.H. Paulli stod sammen den senere kendte „Dannekvindeskole“s bestyrer, C.R.F. Maribo (1800-1860), og yderligere fem af stadens kendte mænd som anbefaler af Rungs kvindelige undervisningsanstalt, se Rung 1842.
69. Udat. dokument, A.1, NZ-arkiv, LA.

„At starte karrieren ...“

1. „Bestemmelser for Personer, der ønske at erhverve Bevilling til Skolehold her i Staden“ 1845, i: Samling af Love, Resolutioner, Circulairer o.dsl. vedkommende det Kjøbenhavnske Skolevæsen, Kbh. 1858, s. 9-13. Hilden, „Da Kvinder lærte ...“, 1987, s. 132 ff.
2. *ibid.*, s. 134.
3. Skoledirektionens Arkiv, 1851, nr. 60, St.A. NZ's bevarede eksamenspapirer er flg.: 1. Eksamensbevis fra 28.1.1851, 2. Plan til en Pigeskole. 3. Eksamensansøgning af 21.11.1850, 4. Tysk stil: „Om Naturvidenskabernes Tilstand under Kong Karl den Anden“, 5. Pædagogisk stil: „Hvad er den æstetiske Opdragelses Formaal? Og med hvilke Midler bør Skolen søge at nære dette?“, 6. Litteraturhistorisk opgave: „Hvilke Forfattere have i Perioden fra Holbergs Død og til dette Aarhundredes Begyndelse arbejdet for den danske Skueplads og hvilke ere de mest fremtrædende dramatiske Digterværker i dette Tidsrum?“, 7. Verdenshistorisk opgave: „Om politiske Forhold imellem Europas Stater i det Tidsrum, da Karl den Tiende var Konge i Sverrig og den nærmest paafølgende Tid indtil Freden i Norden var genoprettet“. De øvrige eksaminander fik de samme emner og behandlede deres besvarelse på stort set samme måde, bortset fra den pædagogiske stil og pigeskoleplanen, som var helt originale i NZ's udformning.
4. M.L., s. 79.
5. Mortensen 1986.

6. *ibid.*, s. 150.
7. *ibid.*, s. 151.
8. Athalia Schwartz (1821-1871). Pædagog, forfatter, se biografi-listen. Se også A. Hildens Schwartz-biografi 1987.
9. Schwartz 1850, s. 18-20.
10. Hilden, „Skal jeg sætte ...“, 1987, s. 44-45. Schwartz, „En Contravisite“, 1851.
11. Hilden, „Skal jeg sætte ...“, 1987, s. 40- 42.
12. NZ's Plan til en Pigeskole (1850), Overbestyrelsen, NZ-skolearkiv, LA.
13. Rerup: Foredrag i Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Om Historieforskning og Nationalisme, 20.11.1989. NZ's Plan til en Pigeskole, se note 12.
14. Sammenlignet med de programmer for pigeskoler, der er bevaret, jvf. Possing & Glenstrup, 1988.
15. NZ's Plan til en Pigeskole, se note 12.
16. I det halve århundrede forud for NZ's udfærdigelse af skoleplanen udkom flg. svenske, norske og danske bidrag til opdragelseslitteratur om piger i skolen, som NZ kunne have læst: *Norge*: Birch 1793, Af en ældre Veninde 1844, Nissen 1849. *Sverige*: Fryxell 1832, Bølander 1844, Ihre 1850. *Danmark*: Funke 1802-03, Ewald 1805, Huber 1840, Rung 1842. I øvrigt henvises til Kyle 1972, Quist 1978 og Blom 1979.
17. Blom 1979, s. 611.
18. se note 16.
19. NZ's Plan til en Pigeskole, se note 12.
20. Hartvig Nissen (1814-1874). H. Nissens reformprogrammer var præget af den danske latinskolepædagog Madvigs opfattelse af historiefagets centrale placering, litteraturlæsning på modersmålet og styrkelse af tyskfaget, naturfagene og matematikken. Den pigeskole, som Nissen oprettede i 1849, var blot en af frugterne af hans reformarbejde, se Norsk Biografisk Leksikon, bd. X, 1945, s. 139-157.
21. *ibid.*
22. Rung 1842, Nissen 1849, M.L., s. 104-107.
23. Nissen 1849.
24. *ibid.*, s. 27.
25. Beretning fra C.M. Bentzons Pigeinstitut over Skoleaaret 1855-56, Kbh., 1856, i: Pk. Vedr. Pigeskoler i Kbh., UB 1. Registrant over de 11 pakker her, indeholdende planer fra i alt 85 forskellige pigeskoler, udarbejdet af Possing, UB 1, „C 16958“. Se også Possing & Glenstrup, 1988. Beretning fra C.M. Bentzons Pigeinstitut har forekommet mig repræsentativ for de traditionelle pigeinstitutters fagplaner. Jeg har ikke fundet sådanne fagplaner fra Døtreskolen af 1791's skoleprogram fra 1850'erne, der ellers ville have været oplagte til en sammenligning.

26. Annestine Beyers kommentarer var skrevet direkte på NZ's Plan til en Pigeskole.
27. ditto
28. M.L., s. 77.
29. Adresseavisen, 5. marts 1851. Originalen til annoncen findes i BA, NZ-arkiv, LA.
30. Hendes formynder, David Borgen skrev til hende den 4. marts 1851 og aflagde regnskab over arv og renter af hendes indestående i Overformynderiet. Det bevarede regnskab er imidlertid ukomplet og ligger hen på løse sedler. Det er derfor vanskeligt at danne sig et overblik over, hvilken kapital NZ egentlig havde til gode.
I alt skulle der være indsat 1445 Rdl, 60 Sk.
plus obligationer 1000
plus efter bedstefaderen 362 Rdl 19 Sk
I alt til gode 2807 Rdl, 79 Sk.
Heraf var hævet kapitalafdrag 1150 Rdl. Tilbage af arven var 1657 Rdl, 79 Sk.

I erindringerne talte hun om, at hun i 1849, da hun begyndte sine studier, havde ca. 1500 Rdl. af arven i behold, M.L., s. 73. Overformynderiet, som i dag hedder Familieretsdirektoratet, har ikke opbevaret regnskaber fra denne tid, hvorfor det ikke har været muligt at afgøre hendes økonomiske situation i begyndelsen af 1850'erne.

31. Ansøgning fra NZ om myndighedsbevilling under kurator, 17.6.1851, „Blanketregnskaber“, løbenr. 27, Justitsministeriets 1. kontor, Kbh.'s Magistrat, RA.
32. „Venia“ fra latin: frihed, overbærenhed, tilladelse, SKL. Justitsministeriets 1. kontor, Kbh.'s Magistrat, Bevillingsprotokol 1848-51, 1851, s. 96, RA.
33. I flg. de gamle landskabslove var den ugifte kvinde umyndig uanset alder (Jyske Lov I, 36). Hun stod under de nærmeste mandlige frænders værgeomål, hvilket også gjaldt enken. I løbet af det 18. århundrede anerkendte man, at ugifte kvinder over 18 år kunne opnå bevilling til at være myndige under kurator, se Tamm & Jørgensen, Kbh. 1883, s. 94-95, kap. 4. Om *en kurator*, se SKL, bd. XIV 1923, s. 936.
34. Justitsministeriets 1. kontor, Journalregister 1851, Forestillinger 1851, Registrant 1850-51 og „Extractsprotocol for 1848-51 af Øvrighedens Bevillinger“ (bevillingsprotokol), RA.
35. Blanketregnskaber, 1851, Justitsministeriets 1. kontor, Københavns Magistrat, Løbenr. 27. RA. Vedlagt var J.H. Paullis attest om, at NZ på bedste måde ville gøre brug af den ansøgte myndighedsbevilling. Grosserer Borgen erklærede sig villig til at være hendes Curator i forbindelse med

- myndighedsansøgningen, se referatsprotokol 1851, 1. s. 90, nr. 1078 efter Magistratens 1. kontors Værgemålsregister 1805-1857, 1. s. 927, 1. bd., St. A.
36. Bevillingsprotokol, op.cit., og Myndighedsbevilling under Kgl. Segl, A.1, NZ-arkiv, LA.
 37. Om Clara Raphael-fejden: Bayer 1879, Fibiger 1891, Mortensen & Ny-mark 1973, Ny-mark 1975, Andersen & Busk-Jensen 1976, Sørensen 1977, Wamberg 1987. En upubliceret samling af samtlige indlæg i Clara Raphael-fejden af Westergård, er venligst udlånt til mig af lektor J.C.Jørgensen, Københavns Universitet.
 38. Pauline Worm (1825-1883), se biografilisten.
 39. Hilden, „Skal jeg sætte...“, 1987, s. 40-41.
 40. Om Pauline Worm, se Dolleris 1922, s. 224.
 41. M.L., s. 78-79 og Kbh.s Vejviser, 1851-52.
 42. Berlingske Tidende, 7.10.1851.
 43. M.L., s. 79. Det kan ikke være helt rigtigt, at NZ havde disse elever i halvandet år. Det kan højst have været knap et år.
 44. M.L., s. 79.
 45. Sophie Camilla M. Foersom (ca. 1800-1871). Skolebestyrerinde fra 24.5.1824, hvor hun fik bevilling til at holde skole. Datter af kgl. skuespiller Peder Foersom (1777-1817) og kgl. skuespillerinde Johanne Katri-ne Ebbesen (1779-1850). Kilde: DBL og Privatskolekartoteket i Skole-direktionens Arkiv, St.A. Se biografilisten. I årene 1865-68 havde Sophie C.M. Foersom bolig i Nørre Voldgade 24, 5. I 1869 boede hun i Studie-stræde 34, hvor hun tilsyneladende boede til sin død, jvf. Kbh.s Vejviser.
 46. Balthasar Münter (1794-1867), præst og siden provst. DBL-2 og -3. B.M. sad som det gejstlige medlem af skoledirektionen fra 1844. Hans sæde her omtales ikke i DBL. Skoledirektionens medlemmer var i 1851-52: Lange, Bentley, E. Tryde, B. Müter, A.H. Bjerre, Krieger og V.A. Borgen. Censorkorpsets medlemmer var: Abrahams (professor v. universitetet), Borring (ditto), H.P.Holst (lærer, akademisk uddannet), og V.A. Borgen, jvf. Skoledirektionens arkiv, St.A.
 47. Justitsråd Fick har jeg ikke fundet oplysninger om.
 48. M.L., s. 79-80.
 49. ibid., s. 80.
 50. Lauritz Nicolai Hvidt (1777-1856), teolog, skibsreder, minister, DBL-1, -2, -3.
 51. M.L., s. 80.
 52. ibid., s. 81.
 53. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 5.
 54. NZ, Plan til en Pigeskole, NZ-skolearkiv, LA.
 55. H. Skram, M.L., s. 108.

56. M.L., s. 81.
57. H. Skram, V.U. 1913, s. 457.
58. Beretning om det Kjøbenhavnske Skolevæzens Tilstand, Årlige udgivelser fra årene 1851-1860.
59. På flg. datoer har jeg registreret annoncer fra hende i Adresseavisen: 28.10.1852, 25.4.1853, (i 1854 annoncerede hun ikke, sandsynligvis fordi hun her fik eleverne fra Dannekvindeskolen), 17.4.1855, 30.10.1855, 22.4.1856, (ingen i 1857), 15.4.1858, 11.10.1858, 10.10.1859, 13.4.1860, 6.10.1860, 16.10.1861. Fra 1862 udsendes årlige skoleprogrammer. De findes i komplet samling på LA.
60. H. Skram, V.U. 1913, s. 453 og 455.
61. Fra Natalie Zahles Undervisning af unge Piger med særligt Hensyn til dem, som ville uddanne sig til Privat- og Skolelærerinder, s. 3. Dette var sandsynligvis et udateret særprogram fra 1862, der blev delvist genoptrykt 1870. DPB.
62. Se kapitlet om „Renhed, Disciplin og Stræbsomhed“.
63. Skov-Jensen, upubl. speciale fra KU, 1983, s. 30 f. s. 105, noten, og samme, IÅ, s. 89, og Stambøger over barneskolens elever, „N. Zahles Gymnasium“, NZ-skolearkiv, LA.
64. M.L., s. 75.
65. M.L., s. 76, note nederst.

„Kulturbæreren 1859“

1. Henrik Hertz (1798(99)-1870), cand.jur., forfatter. Redaktør af det litterære tidsskrift „Ugentlige Blade“, som kun eksisterede i 1858-59, se i øvrigt DBL-2 og -3.
2. The Spectator, engelsk tidsskrift (1711-12), Spectator dansk tidsskrift (1744-45). Under opslaget „spectator“ i Oxford Concise Dictionary nævnes formen „spectatress“, men ikke formen med den latinske endelse – ix.
3. Hele disputten i „Ugentlige Blade“: 19.1. og 26.2.1859 (Spectatrix) og 2.3.1859 (En Lærerinde). NZ's original til artiklen findes i kladde og renskrift i gruppe E, NZ-arkiv, LA. Renskriften ser ud til at være foretaget af Henriette Skram. Disputten mellem Spectatrix og En Lærerinde er også behandlet i: R. Neiiendamm: Fru Heiberg og Frk. Natalie Zahle, i: Det kgl. Teaters Program, feb. 1933, og i: Broch, m.fl., Gyldendal 1982.
4. H. Skram, M.L., s. 163.
5. Den årlige „Beretning om Tilstanden i det københavnske Borger- og Almueskolevæsen“ 1858-60. Jvf. mine overvejelser om antallet af københavnske piger og drenge, der gik i private skoler i kapitlet „Døtrene og Dannelsen“.

6. NZ til H. Hertz, 11.2.1859, E, NZ-arkiv, LA.
7. H. Hertz til NZ, 20.2.1859, E, NZ-arkiv, LA.
8. P.E. Lind til NZ, 22.2.1859, E, NZ-arkiv, LA.
9. Johan Ludvig Heiberg til H. Hertz, 19.2.1859, KB.
10. NZ (En Lærerinde) i Ugentlige Blade 2.3.1859.
11. Om den borgerlige enhedskultur, Dansk Litteraturhistorie bd. 5, 1807-1848, Gyldendal 1984.
12. *ibid.*, s. 549. Her formuleres 4 aspekter af dannelsesbegrebet i periodens debat om real- og latinskolen: „et æstetisk, et etisk, et utilitistisk-realistisk og et formalt. Enig var man også om at bringe individet videre i sin udviklingsproces ved at åbne og sammenknytte dets sans for det skønne, det gode og det sande. Diskussionen gik på prioriteringen af aspekterne og spørgsmålet om det faglige indhold og den pædagogik, der skulle tages i brug“. De to førstnævnte aspekter dannede den nyhumanistiske retning, som bl.a. tillægges J.L. Heiberg. Denne analytiske skelnen giver et redskab til at begribe overensstemmelsen mellem henholdsvis forskellen på fru Heibergs og NZ's dannelsesbegreb i f. t. døtrene. Af for mig ukendte årsager har man brugt begrebet utilitistisk-realistisk, i stedet for det almindeligt anerkendte *utilitaristisk*, som jeg selv ville foretrække.
13. Det flg. bygger på „Ukendte og glemte Arbejder“ i: Just Rahbek: Omkring Johanne Luise Heiberg, 1948, ss. 76-99, samt noter s. 144-50.
14. Johanne Luise Heiberg: „Quinde-emptionation“, i: J. Rahbek 1948, s. 96.
15. NZ (En Lærerinde), i: Ugentlige Blade, 2.3.1859.

„Hvor kvinden vandrer...“

1. Fædrelandet, 16.5.1850.
2. Anonym udg.: „Danske Stile af Kjøbenhavnske Pigebørn“, N.U.H. Reitzels Bo og Arvinger 1856.
3. Samme, 2. forøgede Oplag, 1856. Her var udgiverens svar på den offentlige kritik også optrykt. Se også debatten i: „Fædrelandet“ nr. 262, 266 og 274, 1856.
4. Carsten Hauch (1790-1872), forfatter, zoolog, professor, DBL-3.
5. Hauch, „Fædrelandet“, nr. 264, 12.11.1850.
6. Worm, „Fædrelandet“, 23., 24. og 25.4.1851.
7. Bock 1852.
8. Schwartz 1852.
9. Om smugskolerne, se i øvrigt Hilden, „Skal jeg sætte...“ og „Da kvinder lærte...“, begge 1987.
10. Spencer, „Fædrelandet“, 1. og 2.11.1855: „Quindernes Rettigheder“, oversat efter „Social Statics – or: The Conditions essential to human

Happiness“, 1851.

11. Herbert Spencer (1820-1903), engelsk filosof. Han var en af tidens store skrivende pædagoger og stærkt påvirket af Darwins udviklingsteori, hvorfor han senere er blevet kaldt „socialdarwinist“. I sin videnskabeliggørelse af pædagogikken trak han den i retning af naturvidenskaberne, af biologi og medicin. Han argumenterede for, at en god fysik gav barnet bedre mulighed for at klare livets strabadser. Herbert Spencers grundtanke var, at den grundlæggende lov i universet, også i menneskelig aktivitet, var udviklingsprincippet. Indenfor den liberale pædagogiske tænkning repræsenterede han den retning, der lagde vægt på, at barnet så vidt muligt gjorde sine egne erfaringer, og at der følgelig skulle gribes minimalt ind i opdragelsen fra de voksnes side. Forholdet mellem børn og voksne burde være lige, nærmest som et kammeratskabsforhold, og legemlig afstraffelse skulle helt afskaffes. Hans hovedværk var „System of Synthetic Philosophy I-X“ (1862-92). På dansk udkom „Om Opdragelse“ (1875), „Religion og Filosofi“ (1887) og „Musikkens Vorden og Virken“ (1882). Om den engelske kulturbaggrund, som var H. Spencers historiske referenceramme, se bl.a. Davidoff og Hall, 1987.
12. Dorothea Valentiner, 1859. På dansk ved Charlotte Jacobsen, København 1859.
13. Schwartz 1859.
14. Valentiner 1859, s. 10-11.
15. ibid., ss. 21, 37 og 40.
16. P. Worm til skolemødet, 22.5.1859, i: Larsen: „Aktstykker vedrørende Oprettelsen af Lærerindeeksamen og Lærerinders Ansættelse ved Folkeskolen“, særtryk af B & N, jan. 1917, s. 6. Brevet er optrykt i sin helhed samme sted, s. 2-6. I Sverige skete der et lignende initiativ på nogenlunde samme tidspunkt. Her var det den liberale politiker, Lars Johan Hierta, som også var aktiv i kvindespørgsmål, der som den første i den svenske rigsdag argumenterede for, at kvinder burde ansættes i den offentlige skole, Florin 1987, s. 54 f.
17. D.G. Monrad (1811-1887), konseilspræsident, biskop, kultusminister. Monrad blev i 1844 vraget til posten som Kbh.s skoledirektør til fordel for V.A. Borgen, men blev i 1855 udnævnt til overskoledirektør. Hans øvrige velkendte indsats i dansk historie ufortalt, omtales han i DBL-2 og -3 som en af 1800-tallets „foregangsmænd“ på skolens område.
18. Gerhardt Peter Brammer (1801-1884), biskop. Brammer var forstander for seminariet i Snedsted fra 1830 og sognepræst i Snedsted-Nørhå. Han skrev „Lærebog i Didaktik og Pædagogik“ (1838), som i flere udgaver længe blev brugt ved seminarierne. 1836 dr. theol. 1844 biskop over Lolland-Falster, fra 1845 i samme embede i Århus. Kendt for sin afstandtagen fra pietismen, uvilje mod grundtvigianismen, og højkirkelige, kirkepolitisk konservative

- indstilling, DBL-3 og Lærerne og Samfundet, 1914, bd. 4, s. 45.
19. Hans Lassen Martensen (1808-1884), biskop. På trods af M.s nære forhold til N.F.S. Grundtvig i ungdommen, tog han senere skarpt afstand fra grundtvigske frihedskrav. Hævdede i øvrigt det organiske enhedsforhold mellem tro og videnskab. Mest kendt for værkerne: „Tro og Viden“ (1867), „Den christelige Ethik“ (1871-78) og „Af mit Levnet“ (1882-83), DBL-3.
 20. G.P. Brammers erklæring af 3.2.1859, i: Larsen, Aktstykker 1917, op.cit., s. 8-10.
 21. H.L. Martensens erklæring af 24.9.1859, ibid., s. 10-12. Om Johanne Luise Heibergs og biskop Martensens nære bekendtskab, se Wamberg 1987.
 22. V.A. Borgens erklæring af 11.6.1859, ibid., s. 12-21. Se endvidere, Lund i: NZ-minde, 1927, s. 93-94 og Broch m.fl., 1982, s. 168-73. Gandrup, Lærerne og Samfundet, 1914, bd. 4, omtalte fejlagtigt skoledirektør V.A. Borgen som den, „hvem vistnok hele Initiativet skyldtes“, s. 115. Denne ære tillagde Gandrup vel Borgen på grund af hans velvillige indstilling til lærerindernes evner som undervisere.
 23. Kgl. Resolution af 4.11.1859 og Ministeriel Bekjendtgørelse af 16.11.1859. Se også omtalen af loven hos Gandrup, Lærerne og Samfundet, 1914, bd. 4, s. 115.
 24. ibid., s. 120, og Hilden, „Lærerindeuddannelsernes historie“, upubl. manus 1989, s. 13.
 25. Lund, i: NZ-minde 1927, s. 94.
 26. Forskellen på NZ's undervisning af de kommende privatlærerinder og de kommende almuelærerinder var, at der for de sidstes vedkommende lagdes særlig vægt på de „danske fag“, d.v.s. modersmålet, historie, geografi, zoologi, botanik, regning, religion og pædagogik, Gandrup i „Lærerne og Samfundet“, bd. 4, s. 107. Først i 1869 adskilte NZ sit „Cursus“ helt fra almuelærerindeundervisningen, hvilket foranledigede Gandrup til at understrege, at man først fra dette år turde regne med NZ's kvindeseminariums selvstændige beståen, se Gandrup, op.cit., s. 105. I NZ-sk.progr. 1886, s. 3, omtalte NZ imidlertid sin „Almuelærerindeskole“ som en „selvstændig Afdeling“, dateret fra 1860.
 27. Nikolai Femmer (1818-1888), lærer, cand.phil. 1841. Se biografilisten. I NZ-minde 1927, s. 245, dateres hans tid som læ. v. NZ-skolen til 1870, mens den i DBL-3 dateres til 1869. Se endvidere „Til Minde om Nicolai Femmer paa 100-Aarsdagen for hans Fødsel“, Kbh. 1918.
 28. NZ til Ellinor Engelhardt, 21.2.1882, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
 29. NZ i „Fra Natalie Zahles Undervisning for unge Piger med særligt Hensyn til dem, som vilde uddanne sig til Privat- eller Skolelærerinder“, 1862. (Dette oprindelige program gået tabt). Her citeret fra et delvist genoptryk 1870, s. 12, DPB.

30. Davidoff, gæsteforelæsning ved Kbh.s Universitet, Center for Kvindeforskning, 25.5.1989.
31. Davidoff & Hall 1987, s. 30. Deres undersøgelse koncentrerede sig om perioden 1750-1850.
32. For en diskussion af „gender“ som historisk kategori, se Scott 1987. For en kritisk debat og historisk gennemgang af den analytiske brug af „gender“ som begreb i international og nordisk kvindehistorie, se Bock 1989, Kuhn 1983 og Hagemann 1989, upubl.
33. Davidoff, Why Gender and History, i: „Gender & History“, vol. 1., no. 1, 1989, s. 1-2. I samme nr. af dette tidsskrift se dog om mandligheden: Thematic Reviews: „Beautiful Soul or Just Warrior: Gender and War“ (Ruth Roach Pierson) og „Men Made Manifest“ (David Morgan). Se endvidere om mandlighed: Heward 1988: „Making A Man of Him“.
34. Om denne konklusion, se Rosenbeck 1989, upubl., s. 5. Om dansk kvindehistories påvisning af historiciteten i begreberne, se f.eks. Ørum 1985, s. 97-98: „Kvindeligheden har haft mange forskellige historiske udformninger, ligesom mandigheden. Det betyder omvendt ikke, at enhver forestilling om noget kvindeligt og mandligt opløses til det ubrugelige. Men nok at kønsskellene må forstås som langt mere komplekse og historisk relative, end det fremgår af bekvemme forenklinger som westernklicheen om „dengang kvinder var kvinder, og mænd var mænd“ – eller for den sags skyld radikale feministers påkaldelse af en „oprindelig kvindelighed“ fra matriarkaternes forhistoriske mørke. (...) Som socialt konstrueret kategori er kvindeligheden en bestemt tolkning af materielle, historiske forhold og de psykoseksuelle spor, som disse forhold sætter sig både i de enkelte individer og i samfundets kulturelle normer“. Eller som i Rosenbeck 1987, s. 8: „Kvindeligheden er en kategori, som vi skaber og bruger, og som både er blevet brugt konservativt og radikalt – til at holde kvinder på plads med, og til at stille kvindekrav ud fra“. Rosenbeck er i dette værk i øvrigt blevet kritiseret for ikke at tage en systematisk diskussion af begrebet „kvindelighed“, se B.K. Hansen 1988, og for at holde sig snævert til normativt kildemateriale, se: Bull 1989. Se i øvrigt Possing 1982, Rosenbeck 1982. Heller ikke her findes nogen egentlig definition af kvindelighed. Ørum og Rosenbeck har senest fra forskellige positioner hævdet umuligheden i at finde en sådan definition: Rosenbeck „dekonstruerer kvindeligheden som en naturlig konstruktion for at rekonstruere kvindeligheden som en social og historisk kategori, en størrelse som ikke er fiktion, men en realitet, en historisk foranderlig realitet“. Som definatorisk ramme bruger hun det velkendte, meget brede begreb „overgangskvinden“ til at omfatte både en tilpasset og en oprørske kvindelighed, „der omfatter de kvinder, der netop har et ben i hver lejr“, Rosenbeck 1989, upubl., s. 12. (Om „Overgangskvinden“, se Bryld, m.fl. 1982 og Knudsen 1988, s. 9 og

- s. 153). Ørum har argumenteret for, at forskellen mellem de to køn er mere sproglig end historisk, når man „må give afkald på at definere en kvindelig essens“. Hun ser da snarere kvindelighed og mandlighed som „de binære poler i sproget“ end som historiske størrelser, Ørum 1988, s. 10-11.
35. Bock 1989.
 36. Om risikoen for overbetoning af teoretiske mønstre i empirien, se Löfgren 1987, s. 120-21. Men især Hagemann 1989 (upubl.), s. 14 har formuleret problemet præcist, se note 63 her. Tidligere analyser af kvindelighed og køn: Se Blom 1986, s. 19-24. Hirdmann 1986, Jensen 1987, Scott 1988, Ravn 1989, Bock 1989.
 37. W.R.Greg, 1862, cit. hos Vicinus 1985, s. 3-4. Se også Davidoff & Hall 1987, s. 541, note 19.
 38. Davidoff & Hall 1987, s. 453.
 39. Vicinus 1985, s. 3 og ss. 10-45. Blom 1979, s. 612. Kyle 1972. Florin 1987, s. 52-71.
 40. Statistisk Tabelværk, Ny Rk., 12. bd., 1857: Folke og Boligtællingen 1855, s. XXX-XXXI, og Statistisk Tabelværk, 3.Rk., 1. bd., 1863: 1860-tællingen, s. XX-XXI, og s. 3. Meta Hansen, cand.polit.: „Lidt Statistik I og II“ i Kv. & S. 1895, nr. 1.
 41. Greg, citeret i: Vicinus 1985, s. 3-4. Se endvidere ibid. ss. 29-30 og 293-94.
 42. Uddrag af Brochs statistik over erhvervsbeskæftigede kvinder i København 1855-1916, Broch, 1977, bilag 1.
 43. se note 41.
 44. Hilden, Køn, kultur, magt, 1989, upubl. manus, s. 5.
 45. Possing 1980. I en socialisationshistorisk undersøgelse af tjenestepiger, prostituerede, hjemmearbejdere, fabriksarbejdere, vaske-, rengørings- og aviskoner, gadesælgersker og tøjrullersker påvises det, at der var en klar sammenhæng mellem disse kvinders arbejde og livsforløb: De havde alle lønafhængigt arbejde, men skiftede arbejdstyper i tæt forbindelse med, hvilket ansvar de havde for familie og børn. De knyttede sig altså ikke livslangt og fast til bestemte brancher. Også disse kvinder er vanskelige at registrere statistisk, se ibid. s. 33 og bilag 3.1 – 3.3.
 46. Davidoff & Hall 1987, s. 33.
 47. Om historiske mentalitetsstrukturer, forstået som „uartikulerede kollektive forestillinger og holdninger, almindelige menneskers tanker og mentale reaktioner, og forhold, som påvirker mental aktivitet, særlig sociale forhold, sentret om dype strukturer i menneskenes forestillingsverden, tanker om liv og død, frygt og glæde, seksualitet, etc.“, Blom 1986, s. 15 ff. Blom betragtede i dette perspektiv mentaliteten om kvinders særlige egenskaber, som en forestilling, der kunne have forskellige historiske funktioner: enten som en „konserverende struktur, en fængselstruktur“. Eller som en legitimation for „kvinnens sociale arbejde og senere deres krav om

stemmerett“, *ibid.*, s. 21.

48. Om *kønsbekræftende* hhv. *kønsoverskridende* dyder i dannelsen af kvinders værdisæt, se Possing 1987, s. 82-93. Med *udtrykket kønsbekræftende* forstås værdier, der bekræfter opfattelsen af særlige, væsensforskellige mandlige hhv. kvindelige værdier, og med *kønsoverskridende* dyder forstås menneskelige værdier, der historisk/normativt ikke tilhører det køn, som det generelt tilskrives i samme periode.
49. Hausen 1976. Davidoff & Hall 1987, ss. 30, 272 ff., 357 ff. og 451. Her vises, at den samme tendens udspillede i den engelske middelklasse, hvor kvinderne identificerede sig med hjemmene, mens mændene identificerede sig med beskæftigelse og offentlighed.
50. Hausen 1976, s. 368. Hausens liste over „kønsspecifika“ ser som helhed ud som følger:

MAND, bestemt for:

det ydre liv
vid horisont
offentligt liv
aktivitet:
energi, kraft, viljestyrke
fathed
tapperhed, dristighed
gøren:
selvstændig
stræbsom, målrettet,
virksom
erhvervende (bemægtigende)
gennemslagskraft

magt (herredømme)

antagonisme

rationalitet:

ånd

fornuft

forstand

tænkning

viden

abstraheren, dømmen

dyd:

KVINDE, bestemt for:

det indre liv
nærhed
husligt liv
passivitet:
svaghed, resignation, hengivenhed
vankelmod
beskedenhed
væren:
afhængig
arbejdsom, ivrig

bevarende
selvfornægtelse,
tilpasningsevne
kærlighed, godhed
sympati

emotionalitet:

følelse, hjertelag

fornemmelse

påvirkelighed

modtagelighed

religiøsitet

forståelse

dyder:

blufærdighed, kyskhed

sømmelighed

elskverdighed

værdighed

taktfølelse
forskønnelsesevne
ynde, skønhed

(BP's egen oversættelse fra tysk til dansk). Disse „køns-specifika“ har Hausen taget fra medicinske, pædagogiske, psykologiske og litterære skrifter fra slutningen af 18. og hele det 19. århundrede.

51. *ibid.*, s. 388. Rang 1986 kritiserede Hausens tidlige og rumlige afgrænsning af kønspolariseringen. Rang hævdede, at det 18. og 19. århundredes voldsomme talen om det kønspolære mønster skyldtes et forsøg på at fastholde det traditionelle system, hvis selvfølgelighed sang på sidste vers. Rang argumenterede for, at systemet var af langt ældre dato, end Hausen påstod, men medgav dog, at det tidligere havde udspillet sig i aristokratiet og ikke i de borgerlige lag.
52. Vicinus 1985, s. 9-10.
53. Hilden, Køn, Kultur, Magt, 1989, upubl. manus, s. 6.
54. Sklar 1973, s. 62.
55. Fibiger 1851. Schwartz 1862, 1867 og 1869. Worm 1851. NZ 1872-73 og 1882-83. Hilden, Training Danish Women ..., 1989, upubl. manus, s. 6. Vicinus 1985, registrerede den samme tendens.
56. Hilden, Køn, Kultur, Magt, 1989, upubl. manus, s. 6 f. Worm 1851, s. 31-35. Schwartz 1862, s. 5 og 1867, s. 1 f. NZ, 1872-73, flere steder. Om den danske nationalfølelse: Bagge 1963 og 1971, Pontoppidan Thyssen 1980 og Rerup 1980 og upubl. foredrag, 1989.
57. Udtrykket „pionergenerationen“ skyldes Hilden, Køn, Kultur, Magt, upubl. manus, 1989.
58. Löfgren 1987, s. 107.
59. Jvf. kapitel: Det biografiske problem.
60. Löfgren 1987, ss. 109-113. Frykman & Löfgren, 1979. Dansk litteraturhistorie, bd. 6 (Dannelse, Folkelighed Individualisme 1848-1901), 1985. Om det borgerlige hjem: Gotschalk 1963 og Damgård & Moustgård 1970.
61. Om pionerlærerindernes besindelsesstrategi, Hilden 1987, foredragsmanus, upubl.: „Århundredeskiftets danske lærerinde – de artige pigers kvindebillede“.
62. Rosenbeck 1987, s. 130.
63. Vicinus 1985, s. 9. Hagemann formulerer det metodiske problem som følger: „En ting er å fastslå at kønnsdikotomien spiller en sentral rolle på et meningsplan. Den preger mentaliteten og fungerer dermed som en strukturell betingelse for vore historiske aktører. En helt annen ting er det å fastslå hvordan kvinnelige, henholdsvis mannlige mennesker faktisk er, slik vi treffer dem i en historisk kontekst. Jeg tror dette er et nøkkelpunkt dersom vi skal klare både å synliggøre kjønn og å yte rettferdighet til det

mangfold, den kompleksiteten og alle de tvetydighederne som findes i den historiske konteksten vi studerer. Vi må slibe våre teoretiske verktøy som ikke skal brukes til å gi enkle svar på kompliserte spørsmål“, Hagemann 1989, (upubl.) s. 14. I et teoretisk forsøg på at forstå samfundets „genussystem“ skelner den svenske forsker, Hirdman, mellem kønssystemets dikotomi (adskillelsen i en mandlig hhv. kvindelig sfære) og dets hierarki (et dominansforhold, hvor manden er norm), se Hirdman 1988. Jeg vil dog mene, at Hagemanns metodiske overvejelser viser en langt mere applicerbar følsomhed overfor empirien end Hirdmans genus-model.

64. Blom 1979, s. 599-616.
65. Kyle 1972, s. 239. Hun registrerer her den samme tendens til en køns- og klasseafgrænsning i de private pigeskolers målgruppe som i andre lande, men dog med en noget strammere afgrænsning: De private pigeskoler udelukkede *effektivt* elever med små midler. (I Danmark var der tradition for at skaffe fripladser til nogle af de mindrebemidlede familiers døtre, som havde talent og læselyst). Samtidig med, at pigerne skulle distancere sig fra arbejdernes døtre, kunne de ikke nå de samme positioner i erhverv og samfund som mænd af deres egen klasse.
66. Florin 1987. Florin har kombineret inspirationer fra flere forsknings-traditioner og er i sin analyse således i stand til at fange modsætningerne i lærerindernes tilværelse i den offentlige skole. Hun skelner mellem deres *systemverden* og deres *livsverden*: Hvor de *på den ene side* ses som underordnet det kønsopdelte arbejdsmarked og nogle patriarkalske institutioner, som begrænsede i deres bevægelsesfrihed inden for det offentlige skolesystem og de kirkelige myndigheder, og som indlemmede dem i et kompliceret net af klasserelationer og -dannelser under den voksende kapitalisme, *portrætteres de på den anden side* som beslutsomme, erhvervsstolte kvinder, der valgte at tilkæmpe sig *værdighed* og *indflydelse*, og som bidrog samfundsmæssigt til at løfte arbejdet op til et respekteret erhverv. Se også Hedström Huveröd 1989.
67. Kuhn 1983, s. 29-50.
68. Se f.eks. Davidoff & Hall 1987, Vicinus 1985, Romero 1987, Sklar 1976, Vammen 1986, Brehmer m.fl., 1983, heri især Jacobi-Dittrich & Kleinau, Kuhn, Brehmer, Riemann & Simmel, Grubtzsch, Ladj-Teichmann, Spickernagel, Schneider.
69. Sklar 1976.
70. *ibid.*, s. 195. Om kvindernes indelukkelse i en „cirkel af paralyseret potentialitet“, Smith-Rosenberg 1972.
71. *ibid.*, s. 99 f.
72. *ibid.*, s. 169.

„Overgeneral eller dronning“

1. Om forskellen på den „sociale“ og den „biologiske“ familie, se kapitlet „Den lange Længselsdrøm“.
2. Anna Augusta Mundt, f. Paulsen (1840-1905), husmoder. Se biografilisten. I 1914-biografien gav NZ indtryk af, at hun overtog Anna direkte fra hendes forældre, M.L., s. 83. Det gjorde hun ikke, se „Til Minde om Anna Augusta Mundt, f. Paulsen“, (Trykt som Manuskript for Venner), Kbh. 1905, s. 3- 4.
3. M.L. s. 84.
4. *ibid.*, s. 85. Noget tyder på, at NZ i 1870'erne var på nippet til at tage endnu en plejedatter, Augusta Saaby, til sig. Materialet er dog ikke sikkert nok til at det kan hævdes bestemt, A.2, NZ-arkiv, LA.
5. FT 1870, se under Gl. Strand 48, og „En Gaard mod Stranden“, Politikens Kronik 8.11.1952 (H.H. Bruun) og H. Skram, M.L., s. 203.
6. Første trykte program fra skolen hed „Pindse 1862-Pindse 1863“. Se også H. Skram, „En Udsigt ..“, 1916, s. 6.
7. H. Skram, upubl. erindr. s. 68-69.
8. Haue m.fl., 1986, s. 37.
9. H. Skram, M.L., s. 114 og samme, B & N, 1913, s. 255 ff.
10. Larsen, 1881, s. 174 og 182, og de Coninck-Schmidt, Om klasselærerens historie i: Fauerefelt & Kolko, 1990 og samme, Om klasselærebegrebet i folkeskolens historie 1875 til 1975, upubl. 1990.
11. Et sådant projekt ville kræve en konkret og indgående undersøgelse af en lang række offentlige skolars praktiske skolehverdag over en periode på i hvert fald 20 år fra 1860 til 1880, hvor klasselærebegrebet slog igennem som et „selvfølgelig“ begreb. Umiddelbart tyder alt på, at inspirationsgangen gik fra den private skole (i Kbh. mere specifikt Schneekloths og N. Zahles Skole) til folkeskolen. de Coninck-Schmidt nævner muligheden, se *op.cit.*, upubl. 1990, s. 3. Mig bekendt er et sådant arbejde ikke i gang.
12. Hans Schneekloth (1812-1882), skolebestyrer. Dimitteret fra Tønder Seminarium 1835. Fra 1846 lærer ved Maribos Realskole i Kbh. Kendt som „en farverig og kampglad debattør med betydelige kundskaber, radikale meninger og kontakt med demokratiske kredse“. Udgav 1850-56 „Skolens Reform“ (sm.m. Milo og Christens). Fra 1854 leder af Realskolen for Frederiksberg og Vesterbro, DBL- 3.
13. Skovgaard-Petersen om Schneekloth i DBL-3.
14. H. Skram, M.L., s. 116.
15. Susette Maribo, f. Dalgas (1825-1889). Søster til hedens opdyrker E. Dalgas, og omtalt under denne slægt i DBL-3. G.m. C.R.F. Maribo.

- Lærer- og bestyrerinde ved Dannekvindeskolen indtil 1853. Forstanderinde for Caroline Amalies Asylskole i København fra engang i 1860'erne til 1884, DBL-3.
16. H. Skram, M.L., s. 101 og 103. Grundfagene i Dannekvindeskolen var: modersmålet, historie, tre fremmedsprog, matematik og naturkundskab. De to klassiske sprog var bevidst udeladt.
 17. H.Skram, M.L., s. 104.
 18. *ibid.*, s. 119-20.
 19. *ibid.*, s. 121.
 20. *ibid.*, s. 121-126.
 21. *ibid.*, s. s. 138.
 22. *ibid.*
 23. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 54.
 24. NZ-sk. progr., 1862-1863, s. 10-11 og Beretning om det forløbne Skoleaar 1862-1863 i Amalie Beckwith-Lohmeyers Skole, Kjøbenhavn 1863, s. 6 f.
 25. Se kapitlerne „Zahlenisme og emancipation“ og „Magtfuldkommenhed“, hvor begrebet diskuteres nøjere.
 26. Se fortegnelsen over lærerkræfterne ved N. Zahles Skole 1852-1927, især de første 10 år, i: NZ-minde 1927 s. 241-276.
 27. Frederik Vilhelm Christensen (1819-1903), lærer, sognepræst. Se biografilisten.
 28. H. Skram, M.L., s. 142.
 29. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 16-17.
 30. M.L., s. 82.
 31. Jens Vilhelm Victor Listov (1826-1888), engelsklærer, forfatter til lærebøger i engelsk. Se biografilisten.
 32. Rasmus Bøttger til NZ, 14.7.1858, A. 21, NZ-arkiv, LA.
 33. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 10-15.
 34. C.A. Nissen (Niels Hailslund) om Jens Listov i DBL-2.
 35. H. Skram, „En Udsigt...“, 1915, s. 11-12.
 36. *ibid.*, s. 13-14. Det skulle ikke undre mig, om stridens æble, – den unge pige – var Henriette Skram selv. Hun kendte Listovs reaktioner indgående. Men dette gæt kan ikke dokumenteres.
 37. H.F. Feilberg til NZ, 12.1.1864 (i fortsat brev af 2.1.1864), A.21, NZ-arkiv, LA.
 38. J. Listov til NZ, 25.3.1877. Brevet er optrykt i H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 15, noten. Det findes ikke bevaret i original.
 39. NZ til professor Humme, 22.2.1889, kopibog 2, C. 50, NZ-arkiv, LA.
 40. Knud E. Valløe (1833-1877), cand.med., prosektor. Se biografilisten.
 41. Knud Valløe: „Emtejægerne. En Skizze“. Kbh. 1861. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 23-24.
 42. *ibid.*, s. 24.

43. Christian Theodor Vaupell (1821-1862), cand.theol, dr. phil, forfatter. Se biografilisten.
44. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 25 og V.U., 1913.
45. ibid. 1916, s. 8-10.
46. Se lærerfortegnelsen over samtlige lærere og lærerinder, ansat mere end et år i perioden 1852-1927 v. NZ-skolen, NZ-minde 1927, s. 241-276, H. Skram beskrev mange af lærerpersonlighederne fra 1852-1870 i sin „Udsigt...“ fra 1916.
47. Ernst Christian Richardt (1831-1892), forfatter. Se biografilisten.
48. H. Skram, M.L., s. 183 og samme, „En Udsigt...“, 1916, s. 20-21.
49. H.F. Feilberg (1831-1921), præst, folklorist, filolog. Se biografilisten.
50. Ludvig Schrøder (1836-1908), cand.theol, højskoleforstander. Se biografilisten.
51. Ernst Trier (1837-1893), cand.theol., højskoleforstander. Se biografilisten.
52. Christoffer Baagø (1836-1915), cand.theol., højskolelærer, historiker. Se biografilisten.
53. Jens Nørregaard (1838-1913), cand.theol., højskoleforstander. Se biografilisten.
54. H. Skram, M.L., s. 144-45.
55. J. Nørregaard, „Minder og Indtryk fra min Studentertid 1856- 1861, i: Studenterhjemmets Julebog. 1909. Uddrag af minderne er optrykt i H. Skram, M.L., s. 144-45.
56. H. Skram, M.L., s. 144 og korrespondancen mellem NZ og L. Schrøder, KB, se senere.
57. Christine Marie Løvmand (1803-1872), maler, lærerinde v. NZ-Skolen 1852-63 i tegning, se NZ-minde 1927, s. 242. Elev af J.L. Camrath og Eckersberg, se Weilbachs Kunstnerleksikon, II. Ugift.
58. H. Skram, B & N, 1913, s. 253-261 om NZ's udvikling af klasselærer(inde) institution.
59. H. Skram, M.L., s. 114.
60. se note 58.
61. H. Skram, B & N, 1913, s. 253-54.
62. ibid., s. 254.
63. ibid.
64. ibid., s. 255.
65. ibid.
66. ibid., s. 256.
67. ibid., s. 257.
68. H. Skram, M.L., s. 114.
69. H. Skram, B & N, 1913, s. 259. „Einherjer“ kaldtes de døde helte i Valhal hos Odin, som sloges og slog hinanden fordærvede eller ihjel om dagen, og som rejste sig hele og uskadte og samledes om bordet om aftenen.

70. Louise Tauber (1830-1908), tyskli. v. NZ-skolen, skolebestyrerinde i Haderslev, se biografilisten.
71. L. Tauber til NZ, Skjærtorsdag 1867, A. 21, NZ-arkiv, LA. Hvem „Hertha“ var, har ikke kunnet opspores. Havde hun været ansat på NZ-skolen over et år, havde hun været opført i lærerfortegnelsen i NZ-minde 1927. Det er hun ikke.
72. L. Tauber til NZ, Skjærtorsdag 1857, 24.2.u.å., 14.3.u.å., A. 21, NZ-arkiv, LA.
73. A. Hjort til NZ, 12.8.1859, A. 21, NZ-arkiv, LA.
74. *ibid.*
75. Jeg har brugt begrebet paternalisme, som det defineres i Concise Oxford Dictionary, Oxford University Press, 1982, s. 750: „Paternal (Paternalism): of or like a father, or the grandmother, if it is the father's grandmother. Related to the Father. (Used in connection to Government or Legislation): Limiting the freedom of the subject by well-meant regulations“. Min brug af begrebet dækker med andre ord noget, som i en situation relateres til en faderskikkelse, og som begrænser subjektets frihed med kærlige og tryghedsskabende, men lidt nedladende ordninger.
76. I sommeren 1860 foretog NZ en (ud)dannelsesrejse til Tyskland, Belgien og Frankrig (Paris) for at besøge forskellige uddannelsesinstitutioner. Hun søgte og fik en anbefalingskrivelse med sig fra Kultusministeriet, se Kultusministeriets 2. kontor, Journalsager 1848-1915, 672/1860, RA.
77. NZ, „Til mine Klasselærerinder. Et stille Ord til Overvejelse i en stille Time“, D., NZ-arkiv, LA.
78. *ibid.*
79. Louise Tauber i hyldestdigt til Natalie Zahles 30 års fødselsdag 11.6.1857, G. 11, NZ-arkiv, LA.
80. Martha Steintahl i: Thejll (red.): B & N, nr. 6, 1927, s. 90.
81. *ibid.*
82. *ibid.*, s. 91.
83. Se kapitel „Kulturbyggeren“.
84. Lauritz Gjerløff (1828-1878), cand.theol., læ., præst. Se biografilisten. Om Gjerløffs og NZ's indbyrdes forhold, se H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 17-19.
85. L. Gjerløff til NZ, 18.3.1863, A. 21, NZ-arkiv, LA.
86. *ibid.*
87. A. Mundt til NZ, 7.3.1863, A. 21, NZ-arkiv, LA.
88. Lützen 1986, s. 78-79.
89. M. Steinthal, i: NZ-minde 1927, s. 53-54, og H. Skram, M.L., s. 287.

„Renhed, disciplin og stræbsomhed“

1. Det var primært Henriette Skram, der opsamlede disse erfaringer, men tendensen bekræftes af samtidige breve, se H. Skram: M.L., s. 126. Om hele affæren, ss. 116-130 og H. Skram, upubl. erindr., ss. 66-73, H. Skrams privatarkiv, RA.
2. Paul Hennings (1875-1927), DBL-3.
3. Personalhistorisk Tidsskrift 1926, 8. Rk., 5, s. 6-117. Elisabeth Buntzen (1827-1913), g.m. kabinetssekretær Sophus Hennings (1846-1916).
4. Hennings, Personalhistorisk Tidsskrift, op. cit. 1926, s. 115.
5. H. Skram, M.L.: s. 127.
6. *ibid.*, s. 125-126.
7. *ibid.*, s. 128.
8. H. Skram: Erindringer, s. 69.
9. H. Skram, M.L., s. 129-30.
10. H. Skram, Erindringer, s. 67. Om hendes tilbagevendende ulykkelige stilling, se ss. 87-101, 106-112, 141-142.
11. H. Skram: En Udsigt ...“, 1916, s. 53.
12. Hennings, op.cit., 1926, s. 6-117. Det følgende bygger på denne beretning. Kun ved direkte citater angiver jeg sidetal.
13. De var døtre af forfatter og grosserer Gottlieb Euchel (DBL-1, IV, s. 618) og levede henholdsvis Caroline 1801-88, Augusta 1808-55 og Adel Euchel 1812-1860. Skolen lå i Adelgade 12, og var oprettet i 1851. I 1852 havde den 10 elever, i 1853 13 og 1854 15 elever, jvf. Beretninger for Københavns Borger- og Almueskolevæsen. Se også J. Sødrings Erindringer, I, s. 44.
14. Hennings, op.cit. 1926, s. 105-06. I NZ's vidnesbyrd fra 1858 undrede skolen sig direkte over Elisabeths „mærkelige Dristighed, hvormed hun tør vedkjende sig ej alene sin Mangel paa Interesse, men ogsaa sin Mangel paa Flid“ (Vidnesbyrdprotokol 1, Barneskolen, RK-kontor, nr. 141).
15. Luise Ahrensen (1837-1909).
16. Hennings op.cit., 1926, s. 115.
17. Camilla Jacobsen, skolebestyrerinde (1810-1878). Hennings 1926, s. 115, note 5. Jomfru Camilla Jacobsens Pigeskole var oprettet før 1845 og havde i 1853 49 elever og 1854 52 elever. Stigningen fortsatte til midten af tresserne, hvor den stagnerede. Jvf. Beretninger for Københavns Borger- og Almueskolevæsen og Adda Hilden, som takkes for oplysningerne.
18. Anna de Jonquières (1847-?) og Alice de Jonquières (1848-1921). De fik begge ret positive vidnesbyrd alle de år, de gik på skolen – dog især Anna. Om Alice, som Elisabeth refererede til som sin gode veninde, skrev skolen, at man var overbevist om hendes gode hjerte, men bekymret for hendes

„ualmindelige stærke Sands for det Comiske“ og kritiske indstilling over for sine foresatte, Vidnesbyrd-protokol 1, Barneskolen (RK-Kontor), nr. 139 (Anna) og 140 (Alice).

19. Hennings, op.cit., 1926, s. 116.

20. *ibid.*, s. 117.

21. I indledningen til NZ's første vidnesbyrdprotokol stod der: „Vidnesbyrd om Elevernes Flid og Forhold i N. Zahles Skole efter min Tiltrædelse af Bestyrelsen i April 1852. – Hensigten med disse Vidnesbyrd er, foruden at Lærerne ved Sammenkomsten til deres Affattelse indbyrdes erfare hinandens Meninger om Eleverne, at ogsaa disses Forældre modtage en anden Dom over deres Børn fra Skolen, end den, der ved den offentlige Prøve kun vagt kan meddeles gennem Karaktererne, og som foruden Dygtigheden ogsaa kan paapege det sædelige Forhold, Fliden og den formentlige Evne“. Vidnesbyrddene skulle meddeles før juleferien hvert år, se Vidnesbyrd-protokol for barneskolen, bd. I og Bd. II, RK. – Disse to protokoller indeholder årlige vidnesbyrd over i alt 255 elever og dækker perioden 1852-1868. Visse steder er efterladt enkelte kladder til vidnesbyrddene mellem siderne. Protokollerne indeholder kopier af de originale vidnesbyrd, som blev sendt til hjemmet. Af disse originaler har jeg kun fundet Henriette Skrams, se note 36. Denne original stemmer ordret overens med protokollen.

22. Det følgende om Natalie Zahles gennemførelse af traditionen med at give vidnesbyrd, og processen med at udarbejde dem bygger på H. Skram, *En Udsigt*, 1916, ss. 64-68.

23. V. Skovgaard-Petersen, 1976, s. 35.

24. H. Skram: „*En Udsigt...*“, 1916, s. 64. NZ-sk. progr. 1863, s. 33-34. Her meddelte NZ under overskriften „Om Characterbogen eller de ugenlige Meddelelser til Hjemmet“, at både karakterer og de skriftlige, ugentlige omtaler af eleverne fra da af ville indskrænke sig til „*Bemærkninger* om det mer *Usædvanlige* i den ene eller den anden Retning“.

25. De voksne Cursus-elever modtog også vidnesbyrd. Se senere.

26. I alt er fundet 5 slags vidnesbyrd-protokoller bevaret:

A. de 2 vidnesbyrd-protokoller fra barneskolen, som beskrevet i note 22. De opbevares på N. Zahles Skole (RK).

B. 3 vidnesbyrd-protokoller „fra Vejledningen for unge Piger i min kvindelige Opdragelses- og Undervisningsanstalt, udgaaede Elever“. Jeg kalder dem vidnesbyrdprotokollerne fra Cursus. De skulle indeholde vidnesbyrd for i alt 378 afgangselever – eet for hver og de dækker perioden 1854-1871. Det første vidnesbyrd i den første protokol var skrevet over Henriette Haderup, der startede hos Natalie Zahle i nov. 1851. Et par enkelte vidnesbyrd er sprunget over, i alt 150 navne er oplyst her. Den anden protokel er komplet, og med i alt 174 vidnesbyrd dækker den

perioden 1864-70 iflg. omslaget. Den rækker dog kun til 1869. Den tredje protokol indeholder 51 nummererede vidnesbyrd og tre unummerede anbefalinger (1883-1892), og den dækker tiden 1870-71. Disse protokoller er fundet og bevaret i NZ-skolearkiv, „Privatlærerindeskolen“, LA.

C. 2 vidnesbyrdbøger fra „Vejledningen for unge Piger i min kvindelige Opdragelses- og Undervisningsanstalt. Elever, der kun have deltaget i enkelte Læregjenstande“. Jeg kalder dem vidnesbyrdprotokollerne fra enkeltfag. De skulle indeholde vidnesbyrd for i alt 499 elever, men det første bind, som dækker tiden 1855-79, er ikke udfyldt de første år. Her er oplistet i alt 238 elever. Det andet bind, som dækker tiden 1879-92 indeholder vidnesbyrd for 260 elever. I disse vidnesbyrd har Natalie Zahle vurderet elevernes frem- eller tilbagegang i forhold til de forkundskaber, som de mødte op med (det indbefattede åndelige evner, flid og personkarakter). Vidnesbyrdbøgerne er fundet og bevaret i NZ-skolearkiv, „Privatlærerindeskolen“, LA. I denne gruppes 2. bind ligger f.eks. den senere overbestyrerinde, Martha Steinthals vidnesbyrd fra 1879 som nr. 255. Hun vurderedes kun på sine kundskaber og sin flid i de enkelte fag – ikke på sin personkarakter. Endelig findes i samme arkiv

D. de store vidnesbyrdprotokoller, som dækker elevnumre fra 130-1704, består af 3 bind og rummer tiden 1873-1916. De indeholder vidnesbyrd for hvert fag.

Som E. tillæg til det første bind (1873-90) af disse findes – stadig i samme samme arkivgruppe – vidnesbyrdbøger over elevnumrene 130-1031 med et samlet vidnesbyrd pr. elev. Se også N. Zahles Skole. Arkivregistratur. LA, s. 43-45. Vidnesbyrdene fortsatte som fag-udtalelser ved siden af karakterbøger i de såkaldt „sociale Klasser“. Herfra er bevaret nogle få fra tiden 1915-1929, samme arkivgruppe. Tendensen i udviklingen af vidnesbyrdbøgerne var, at udtalelserne drejede stadig mere i retning af kundskabsvurderinger, snarere end dannelsesvurderinger. De sidste to grupper af vidnesbyrdprotokoller har jeg kun taget stikprøve-kontroller af – de er ikke gennemgået systematisk.

27. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 66.

28. *ibid.*

29. NZ-sk. progr. 1868, s. 3-5. Formen for eksamen og bedømmelse var gennem årene til konstant diskussion, eksperimenteren og under stadig ændring – i 1872 havde NZ større overvejelser om den årlige eksamen, se NZ-sk. progr. 1872, s. 15-20.

30. H. Skram, „En Udsigt...“, 1916, s. 66.

31. Vidnesbyrdprotokoller fra Cursus (B). Disse er som nævnt protokollerede fra 1854, men i de første år dog langt fra fuldstændige. Jeg vil tro, at den travle skoleleder simpelt hen ikke havde tid nok til at kopiere dem i starten. Disse vidnesbyrd kan følges indtil 1871, hvor de langsomt ebbede ud med

- afskrivningen af nogle (tilfældige?) anbefalinger, NZ-skolearkiv, LA. Se note 26.
32. H. Skram, 1917, s. 20-21.
 33. *ibid.*
 34. Skovgaard-Petersen 1976, s. 262.
 35. *ibid.*, s. 264, citeret efter Rigsdagstidende 1902/03. Tillæg B, sp. 106 f.
 36. Vidnesbyrd over H. Skram 1854, 1855, 1856 inkl. Natalie Zahles personlige tilføjelse, H. Skrams Privatarkiv, RA. Kopierne af disse vidnesbyrd kan også læses i Vidnesbyrdprotokol for barneskolen (A), bd. I, nr. 109, RK. I protokollen fandtes dog ingen kopi af NZ's personlige tilføjelse.
 37. H. Skram, upubl. erindring, s. 78-79. H. Skrams Privatarkiv, RA.
 38. Vidnesbyrdprotokol over barneskolen, Bd. I, nr. 1, RK.
 39. M.L., s. 84.
 40. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. 1, nr. 25, NZ-skolearkiv, LA. Hansine Gerdtzen gik på Cursus 1854- 56.
 41. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. 1, nr. 24, NZ-skolearkiv, LA. Anna Hjort gik på Cursus 1854-56.
 42. Nikoline Stenstrøm gik på Cursus 1852-54. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. 1, nr. 6, NZ-skolearkiv, LA. Hendes vidnesbyrd er også citeret i H. Skram, 1917, s. 22, her dog uden navneangivelse.
 43. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. I, nr. 30. NZ-skolearkiv. Vidnesbyrdet er også citeret i H. Skram, 1917, s. 23.
 44. H. Skram, 1917, s. 24, note 1.
 45. Brev fra Anna Mundt til NZ, 27.11.1862, NZ-arkiv, gr. A.21, LA.
 46. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 123 (Caroline Frederikke Müller), N. Zahles Skole (RK).
 47. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 132 (Caroline Gravesen), N. Zahles Skole (RK).
 48. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 49 (Clara Charlotte Elise Haagensen), N. Zahles Skole (RK).
 49. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 72 (Christine Amalie Petersen), N. Zahles Skole (RK).
 50. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr 33 (Fanny Elisabeth Ahrensen), N. Zahles Skole (RK).
 51. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 2, nr. 255 (Marie Frederikke Beate Delblancs), N. Zahles Skole (RK).
 52. C.501, NZ-arkiv, LA. Som omtalt i afsn. om brevmaterialet, har jeg systematisk gennemgået bl.a. denne brevgruppe. Den består af breve fra forældre, værger, tidligere og kommende elever. Jeg har systematiseret disse breve i takke-, klage-, anmodnings- og udmeldelsesbreve. Heraf er mængden af takkebreve den største. Det er naturligvis ikke et bevis på, at NZ fik flest takkebreve, – det viser kun, at der er bevaret flest af denne

- afskrivningen af nogle (tilfældige?) anbefalinger, NZ-skolearkiv, LA. Se note 26.
32. H. Skram, 1917, s. 20-21.
 33. *ibid.*
 34. Skovgaard-Petersen 1976, s. 262.
 35. *ibid.*, s. 264, citeret efter Rigsdagstidende 1902/03. Tillæg B, sp. 106 f.
 36. Vidnesbyrd over H. Skram 1854, 1855, 1856 inkl. Natalie Zahles personlige tilføjelse, H. Skrams Privatarkiv, RA. Kopierne af disse vidnesbyrd kan også læses i Vidnesbyrdprotokol for barneskolen (A), bd. I, nr. 109, RK. I protokollen fandtes dog ingen kopi af NZ's personlige tilføjelse.
 37. H. Skram, upubl. erindring, s. 78-79. H. Skrams Privatarkiv, RA.
 38. Vidnesbyrdprotokol over barneskolen, Bd. I, nr. 1, RK.
 39. M.L., s. 84.
 40. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. 1, nr. 25, NZ-skolearkiv, LA. Hansine Gerdtzen gik på Cursus 1854- 56.
 41. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. 1, nr. 24, NZ-skolearkiv, LA. Anna Hjort gik på Cursus 1854-56.
 42. Nikoline Stenstrøm gik på Cursus 1852-54. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. 1, nr. 6, NZ-skolearkiv, LA. Hendes vidnesbyrd er også citeret i H. Skram, 1917, s. 22, her dog uden navneangivelse.
 43. Vidnesbyrdbog for Cursus, bd. I, nr. 30. NZ-skolearkiv. Vidnesbyrdet er også citeret i H. Skram, 1917, s. 23.
 44. H. Skram, 1917, s. 24, note 1.
 45. Brev fra Anna Mundt til NZ, 27.11.1862, NZ-arkiv, gr. A.21, LA.
 46. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 123 (Caroline Frederikke Müller), N. Zahles Skole (RK).
 47. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 132 (Caroline Gravesen), N. Zahles Skole (RK).
 48. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 49 (Clara Charlotte Elise Haagensen), N. Zahles Skole (RK).
 49. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr. 72 (Christine Amalie Petersen), N. Zahles Skole (RK).
 50. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 1, nr 33 (Fanny Elisabeth Ahrensen), N. Zahles Skole (RK).
 51. Vidnesbyrdprotokol for barneskolen, bd. 2, nr. 255 (Marie Frederikke Beate Delblancs), N. Zahles Skole (RK).
 52. C.501, NZ-arkiv, LA. Som omtalt i afsn. om brevmaterialet, har jeg systematisk gennemgået bl.a. denne brevgruppe. Den består af breve fra forældre, værger, tidligere og kommende elever. Jeg har systematiseret disse breve i takke-, klage-, anmodnings- og udmeldelsesbreve. Heraf er mængden af takkebreve den største. Det er naturligvis ikke et bevis på, at NZ fik flest takkebreve, – det viser kun, at der er bevaret flest af denne

- slags. C.501 dækker tiden 1851-1900. Derudover findes en gruppe udaterede breve, og endelig findes denne type breve ikke udelukkende i C.501, jvf. min kritik af arkiveringen af NZ-arkivet i kapitlet „En historisk biografi“.
53. Hennings, Pers.Hist. Tidsskrift, 8. Rk, III, 1924, s. 123-24. Der offentliggøres vidnesbyrdet fra „december 1861“, som bestod af 2 dele, først skolens egentlige vidnesbyrd, dernæst Natalie Zahles personlige tilføjelse hertil. Det er disse to, som nedenfor refereres og citeres.
 54. Vidnesbyrdprotokol fra barneskolen, bd. 1, nr. 141 (Elisabeth Henriette Thomine Buntzen). Her er kopieret 6 vidnesbyrd, – et fra hvert af de år, eleven gik på skolen 1856-1862. Fra disse refereres og citeres i det følgende.
 55. Paul Hennings Privatarkiv, RA, og Håndskriftsamlingen XIII, Paul Hennings samlinger, litra E. I læg nr. 33 ligger bl.a. Elisabeth Buntzens døds- og begravelsesattester og et par maskinskrevne sider af kladden til hendes erindringer. I Paul Hennings seddelkartotek over familiearkivet, litra A.1-2.5, står Elisabeth Buntzen opført med et selvstændigt læg (nr. 21), men dette findes ikke på sin plads. Heller ikke i samlingerne „personer af navnet Hennings“ (litra D) eller „udkast til familien Hennings historie“ (litra B) har papirer ang. vidnesbyrdet kunnet findes, RA. Endelig er 3 breve fra Elisabeth Hennings (Buntzen) i C.L.With-Seidelins Privatarkiv, RA, checket uden resultat.
 56. P. Hennings, Pers. Hist. Tidsskrift, 8. Rk, III, 1924, s. 124.
 57. H. Skram, M.L., s. 123 og 125. NZ's reaktion på Hansine Gerdtzens afvisning af hende tyder på det samme, – nemlig at hun havde svært ved at leve med at være blevet forsmået eller forkastet.
 58. Se kapitlet „Hvor kvinden vandrer...“
 59. Blyfærdighed brugtes iflg. ODS (Kbh. 1920) på samme måde som blufærdig. Blyhed brugtes „især om Kvinder“, fra hvem man forventede „Blyhed og Tilbageholdenhed“, bd. 2, sp. 892-893.
 60. Breve fra J.J. Wincken til NZ 3.6.1855 og 17.5.1856, C. 501, NZ-arkiv, LA.
 61. Louise Laudrup til NZ 14.2.1889, C.501, NZ-arkiv, LA.
 62. P. Thomsen til NZ 13.5.1890, C.501, NZ-arkiv, LA.
 63. NZ til P. Thomsen 9.1.1891, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.

„Den lange længselsdrøm“

1. H. Skram, upubl. erindr. s. 139.
2. FT 1855, 1860, 1870.
3. M.L., s. 85.
4. Sange til enkeltpersoner ved skolen, G.1 og Sange til skolen, de enkelte afdelinger, begivenheder på skolen G.2, NZ-arkiv LA.

- slags. C.501 dækker tiden 1851-1900. Derudover findes en gruppe udaterede breve, og endelig findes denne type breve ikke udelukkende i C.501, jvf. min kritik af arkiveringen af NZ-arkivet i kapitlet „En historisk biografi“.
53. Hennings, Pers.Hist. Tidsskrift, 8. Rk, III, 1924, s. 123-24. Der offentliggøres vidnesbyrdet fra „december 1861“, som bestod af 2 dele, først skolens egentlige vidnesbyrd, dernæst Natalie Zahles personlige tilføjelse hertil. Det er disse to, som nedenfor refereres og citeres.
 54. Vidnesbyrdprotokol fra barneskolen, bd. 1, nr. 141 (Elisabeth Henriette Thomine Buntzen). Her er kopieret 6 vidnesbyrd, – et fra hvert af de år, eleven gik på skolen 1856-1862. Fra disse refereres og citeres i det følgende.
 55. Paul Hennings Privatarkiv, RA, og Håndskriftsamlingen XIII, Paul Hennings samlinger, litra E. I læg nr. 33 ligger bl.a. Elisabeth Buntzens døds- og begravelsesattester og et par maskinskrevne sider af kladden til hendes erindringer. I Paul Hennings seddelkartotek over familiearkivet, litra A.1-2.5, står Elisabeth Buntzen opført med et selvstændigt læg (nr. 21), men dette findes ikke på sin plads. Heller ikke i samlingerne „personer af navnet Hennings“ (litra D) eller „udkast til familien Hennings historie“ (litra B) har papirer ang. vidnesbyrdet kunnet findes, RA. Endelig er 3 breve fra Elisabeth Hennings (Buntzen) i C.L.With-Seidelins Privatarkiv, RA, checket uden resultat.
 56. P. Hennings, Pers. Hist. Tidsskrift, 8. Rk, III, 1924, s. 124.
 57. H. Skram, M.L., s. 123 og 125. NZ's reaktion på Hansine Gerdtzens afvisning af hende tyder på det samme, – nemlig at hun havde svært ved at leve med at være blevet forsmået eller forkastet.
 58. Se kapitlet „Hvor kvinden vandrer...“
 59. Blyfærdighed brugtes iflg. ODS (Kbh. 1920) på samme måde som blufærdig. Blyhed brugtes „især om Kvinder“, fra hvem man forventede „Blyhed og Tilbageholdenhed“, bd. 2, sp. 892-893.
 60. Breve fra J.J. Wincken til NZ 3.6.1855 og 17.5.1856, C. 501, NZ-arkiv, LA.
 61. Louise Laudrup til NZ 14.2.1889, C.501, NZ-arkiv, LA.
 62. P. Thomsen til NZ 13.5.1890, C.501, NZ-arkiv, LA.
 63. NZ til P. Thomsen 9.1.1891, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.

„Den lange længselsdrøm“

1. H. Skram, upubl. erindr. s. 139.
2. FT 1855, 1860, 1870.
3. M.L., s. 85.
4. Sange til enkeltpersoner ved skolen, G.1 og Sange til skolen, de enkelte afdelinger, begivenheder på skolen G.2, NZ-arkiv LA.

5. M.L. s. 85 og FT 1855. Iflg. denne boede NZ i nr. 37. Erindringen kalder den nr. 38.
6. M.L. s. 81 og H. Skram, M.L., s. 190.
7. FT 1860.
8. S. Bugge (1830-1884), Li. v. NZ-skolen 1861-72 i dansk, fransk og skrivning, NZ-minde 1927.
9. E. Selmer. Li. v. NZ-skole 1865-71 i dansk. Forstanderinde v. Pensionatet. Der boede i disse år også en cand.phil. Weeke, som dog ikke optræder i lærerlisterne. I et brev fra Gjerløff til NZ 8.9.1862, A.21, NZ-arkiv, LA hed det, at familien Gjerløff anså det for lykkeligt, at NZ havde besluttet at opgive pensionen. Det havde altid været Gjerløff „ubegribeligt“, at NZ kunne leve et „offentligt Liv“ fra morgen til aften, sådan at hun måtte sidde oppe om natten for at få lidt ensomhed: „De har vist haft den Tanke, at det var en Pligt for Dem ogsaa at virke paa denne Maade“. Det skulle senere vise sig, at hun ikke opgav pensionen alligevel på dette tidspunkt.
10. Povline Govl (1834-1882), lærerinde, husmoder. Se biografilisten.
11. NZ til Chr. Richardt, 3.1.1869, KB. Det andet omtalte brev, NZ til F.V. Christensen, 12.1.1869, RA.
12. FT 1870. FT berettede naturligvis kun om boligsituationen netop det år, optællingen blev foretaget. Der var ingen folketælling i 1865. Kbh.s Vejviser er ikke nær så præcis i sine oplysninger som FT, da den ikke skelner mellem for- og baghusbeboere ligesom den ikke opfører tjenestefolk, elever og børn.
13. Der er kun fundet et trykt, publiceret program for pensionen, som stammede fra Nørrevold-tiden. I dette program henvistes til en „frk. Unna“ som forstanderinde for pensionen. Vilhelmine Unna optrådte først i folketællingen fra 1885 som husmoder og forstanderinde her. Programmet må altså stamme fra denne tid. Det er bevaret som løs publikation på DPB i kassen: „N. Zahles Eftermiddagsundervisning for unge Piger – navnlig Privatlærerinder. Meddelelse nr. 3, 4, 5 og 7 fra 1870-84“, gr. 37.18. Ellers omtaltes pensionatet kun i hovedprogrammerne fra 1870-1884, hvor der henvistes til bilag. Disse bilag er ikke fundet. Om pensionslivet i øvrigt: Det har været fristende at sammenligne Natalie Zahle og hendes klare dannelsesbudskab i det citerede program om, at hovedhensigten med opholdet i pensionen var uddannelse og udvikling – ikke tant og fjas – med bestyrerindeskikkelsen frk. Hermine Bloms pigeskolepensionat i romanen „Kursuskammerater“ af Zahle-eleven Ingrid Jespersen. Ingrid Jespersen dimitteredes i 1889 fra N. Zahles Seminarium. I 1894 oprettede hun selv sin private pigeskole på Østerbro, og udgav samme år „Kursuskammerater“ under pseudonymet Hella S. Lyng. Bogen beskrev pensionatet som et kærligt væksthus for unge kvinder, hvis meget forskellige baggrund, visioner og ambitioner tegnede et fascinerende billede af tonen mellem de unge,

5. M.L. s. 85 og FT 1855. Iflg. denne boede NZ i nr. 37. Erindringen kalder den nr. 38.
6. M.L. s. 81 og H. Skram, M.L., s. 190.
7. FT 1860.
8. S. Bugge (1830-1884), Li. v. NZ-skolen 1861-72 i dansk, fransk og skrivning, NZ-minde 1927.
9. E. Selmer. Li. v. NZ-skole 1865-71 i dansk. Forstanderinde v. Pensionatet. Der boede i disse år også en cand.phil. Weeke, som dog ikke optræder i lærerlisterne. I et brev fra Gjerløff til NZ 8.9.1862, A.21, NZ-arkiv, LA hed det, at familien Gjerløff anså det for lykkeligt, at NZ havde besluttet at opgive pensionen. Det havde altid været Gjerløff „ubegribeligt“, at NZ kunne leve et „offentligt Liv“ fra morgen til aften, sådan at hun måtte sidde oppe om natten for at få lidt ensomhed: „De har vist haft den Tanke, at det var en Pligt for Dem ogsaa at virke paa denne Maade“. Det skulle senere vise sig, at hun ikke opgav pensionen alligevel på dette tidspunkt.
10. Povline Govl (1834-1882), lærerinde, husmoder. Se biografilisten.
11. NZ til Chr. Richardt, 3.1.1869, KB. Det andet omtalte brev, NZ til F.V. Christensen, 12.1.1869, RA.
12. FT 1870. FT berettede naturligvis kun om boligsituationen netop det år, optællingen blev foretaget. Der var ingen folketælling i 1865. Kbh.s Vejviser er ikke nær så præcis i sine oplysninger som FT, da den ikke skelner mellem for- og baghusbeboere ligesom den ikke opfører tjenestefolk, elever og børn.
13. Der er kun fundet et trykt, publiceret program for pensionen, som stammede fra Nørrevold-tiden. I dette program henvistes til en „frk. Unna“ som forstanderinde for pensionen. Vilhelmine Unna optrådte først i folketællingen fra 1885 som husmoder og forstanderinde her. Programmet må altså stamme fra denne tid. Det er bevaret som løs publikation på DPB i kassen: „N. Zahles Eftermiddagsundervisning for unge Piger – navnlig Privatlærerinder. Meddelelse nr. 3, 4, 5 og 7 fra 1870-84“, gr. 37.18. Ellers omtaltes pensionatet kun i hovedprogrammerne fra 1870-1884, hvor der henvistes til bilag. Disse bilag er ikke fundet. Om pensionslivet i øvrigt: Det har været fristende at sammenligne Natalie Zahle og hendes klare dannelsesbudskab i det citerede program om, at hovedhensigten med opholdet i pensionen var uddannelse og udvikling – ikke tant og fjas – med bestyrerindeskikkelsen frk. Hermine Bloms pigeskolepensionat i romanen „Kursuskammerater“ af Zahle-eleven Ingrid Jespersen. Ingrid Jespersen dimitteredes i 1889 fra N. Zahles Seminarium. I 1894 oprettede hun selv sin private pigeskole på Østerbro, og udgav samme år „Kursuskammerater“ under pseudonymet Hella S. Lyng. Bogen beskrev pensionatet som et kærligt væksthuse for unge kvinder, hvis meget forskellige baggrund, visioner og ambitioner tegnede et fascinerende billede af tonen mellem de unge,

lærerinderne og bestyrerinderne. Som romanens ene pensions- og skolebestyrerinde, frk. Hermine Blom var skildret, kunne det se ud som om Natalie Zahle havde stået model. Hun karakteriseredes som den menneskekloge, lidt tilbagetrukne og i alle henseender myndige skikkelse med „de forskende graa Øjne“. Frk. Blom hadede „Driverter, der kun kom til Hovedstaden for at more sig og være lidt hjemmefra“. Samtidig forstod hun på ejendommelig vis at gøre pensionatet til „et virkeligt Hjem for de Unge og et godt Hjem. Der udgik fra hende selv en saadan Glæde ved at arbejde, en saadan Virkelyst, at den uvilkaarligt paavirkede alle“, *ibid.*, s. 200-201. Problemerne ved en umiddelbar sammenligning af NZ og frk. Blom og af det historiske pensionat på Gl. Strand hhv. Nørre Vold hhv. det fiktive pensionat i romanen er oplagte: For det *første* var „Kursuskammerater“ fiktion og gav sig ikke ud for at være andet. For det *andet* foregik den i 1880'erne, som på mange måder var en afgørende anden tid end i 1860'erne: ikke kun 20 år skilte dem, men også et skift i mentalitet. Tresserne var det mørke årti, præget af politisk reaktion og nationalt nederlag, mens firserne var et opbruddets og brydningernes årti, præget i politikken af den indenrigspolitiske strid, i kulturen af det moderne gennembrud og i arbejdslivet af gentagne klassesammenstød mellem arbejdsgiverne og den voksende arbejderbevægelse. Og for visse af borgerdøtrene vedkommende af en lystfuld fremtidsforventning om emancipation. For det *tredje* har det ikke været muligt at finde dokumentation og bekræftelse på, at Ingrid Jespersen selv havde haft sin gang på N. Zahles Skoles Pensionat og dermed haft mulighed for at kende det indefra (: Ifølge Kbh.s vejviser boede Ingrid Jespersen ikke på N. Zahle-pensionatets adresse eller hos N. Zahle selv under eller efter sin uddannelse her. Men kostgængerne blev heller ikke registrerede her, hvorfor hun teoretisk set godt kunne have boet her. Et opslag i FT giver ingen besked, fordi I. Jespersen gik på seminariet i perioden mellem to folketællinger). Se om I. Jespersen (1867-1938), DBL-2 og -3. Selv om hun altså kunne have hentet inspiration i Natalie Zahles Pensionat og skikkelse til sin bog, og efter al sandsynlighed gjorde det, kan romanen strengt taget ikke kaste lys over det faktiske pensionsliv i tresserne på grund af forskel i genre, tid og sted.

14. Sangene er samlede i 5 indbundne bind med påskriften „N. Zahle 1852-92“, og de deler sig i sange for: pensionen, barneskolen, almuelærerindeskolen, fest- og bryllupssange, gr. G.1-G.5, NZ-arkiv, LA.
15. H. Skram, M.L., s. 189-190.
16. H. Skram, M.L., s. 196-97.
17. G. Mundt 1940, slægtstavlen. Interviews med hhv. Inga Hauge, f. Mundt og Elna Mundt i august-september 1989 og breve fra Inga Hauge til BP, 28.6.1989, 11.9.1989, 10.10.1989 og 28.10.1989. Brevene opbevares hos BP.

lærerinderne og bestyrerinderne. Som romanens ene pensions- og skolebestyrerinde, frk. Hermine Blom var skildret, kunne det se ud som om Natalie Zahle havde stået model. Hun karakteriseredes som den menneskekloge, lidt tilbagetrukne og i alle henseender myndige skikkelse med „de forskende graa Øjne“. Frk. Blom hadede „Driverter, der kun kom til Hovedstaden for at more sig og være lidt hjemmefra“. Samtidig forstod hun på ejendommelig vis at gøre pensionatet til „et virkeligt Hjem for de Unge og et godt Hjem. Der udgik fra hende selv en saadan Glæde ved at arbejde, en saadan Virkelyst, at den uvilkaarligt paavirkede alle“, *ibid.*, s. 200–201. Problemerne ved en umiddelbar sammenligning af NZ og frk. Blom og af det historiske pensionat på Gl. Strand hhv. Nørre Vold hhv. det fiktive pensionat i romanen er oplagte: For det *første* var „Kursuskammerater“ fiktion og gav sig ikke ud for at være andet. For det *andet* foregik den i 1880'erne, som på mange måder var en afgørende anden tid end i 1860'erne: ikke kun 20 år skilte dem, men også et skift i mentalitet. Tresserne var det mørke årti, præget af politisk reaktion og nationalt nederlag, mens firserne var et opbruddets og brydningernes årti, præget i politikken af den indenrigspolitiske strid, i kulturen af det moderne gennembrud og i arbejdslivet af gentagne klassesammenstød mellem arbejdsgiverne og den voksende arbejderbevægelse. Og for visse af borgerdøtrene vedkommende af en lystfuld fremtidsforventning om emancipation. For det *tredje* har det ikke været muligt at finde dokumentation og bekræftelse på, at Ingrid Jespersen selv havde haft sin gang på N. Zahles Skoles Pensionat og dermed haft mulighed for at kende det indefra (: Ifølge Kbh.s vejviser boede Ingrid Jespersen ikke på N. Zahle-pensionatets adresse eller hos N. Zahle selv under eller efter sin uddannelse her. Men kostgængerne blev heller ikke registrerede her, hvorfor hun teoretisk set godt kunne have boet her. Et opslag i FT giver ingen besked, fordi I. Jespersen gik på seminariet i perioden mellem to folketællinger). Se om I. Jespersen (1867–1938), DBL-2 og -3. Selv om hun altså kunne have hentet inspiration i Natalie Zahles Pensionat og skikkelse til sin bog, og efter al sandsynlighed gjorde det, kan romanen strengt taget ikke kaste lys over det faktiske pensionsliv i tresserne på grund af forskel i genre, tid og sted.

14. Sangene er samlede i 5 indbundne bind med påskriften „N. Zahle 1852–92“, og de deler sig i sange for: pensionen, barneskolen, almuelærerindeskolen, fest- og bryllupssange, gr. G.1–G.5, NZ-arkiv, LA.
15. H. Skram, M.L., s. 189–190.
16. H. Skram, M.L., s. 196–97.
17. G. Mundt 1940, slægtstavlen. Interviews med hhv. Inga Hauge, f. Mundt og Elna Mundt i august-september 1989 og breve fra Inga Hauge til BP, 28.6.1989, 11.9.1989, 10.10.1989 og 28.10.1989. Brevene opbevares hos BP.

18. NZ til A.D. Jørgensen, 15.5.1889, kopibog 2, C. 50, NZ-arkiv, LA.
19. Det følgende bygger på følgende breve til NZ fra Peter Christian Zahle (PCZ), Ida Zahle (IZ) Nora og Rasmus Bøttger. Brevene findes alle i gr. A.21, NZ-arkiv, LA, hvor de ligger i kronologisk orden: 21.11.1850, 11.6.1852, 13.6.1854 (PCZ til NZ), 25.9.1854 (PCZ og IZ til NZ), 10.8.1855, 31.7.1855, 12.8.1855 (PCZ til NZ), 5.7.1855 (IZ til NZ), 12.8.1856, juni 1857, juli 1857, 10.6.1858, 13.10.1860, 23.7.1861, juni 1861, 9.6.1861, 23. juli 1861, 3. maj 1862, 14. maj 1862, 21. maj 1862, 4.6.1862, 2.7.1862, 11.7.1862 (PCZ til NZ). 25.8.1857, 29.6.1858, 14.7.1858 (Bøttgers til NZ). Af de bevarede breve fremgår det, at korrespondancen har omfattet flere breve, som ikke har kunnet findes. Ligesom NZ's svar på dem heller ikke har kunnet findes.
20. Om PCZ i DBL-2.
21. Om PCZ i DBL-3.
22. H. Skram, M.L., s. 180.
23. H.C. Andersen, Dagbøger VI, (K. Weber), 1972, s. 164 om dagen den 12. december 1864.
24. NZ til etatsråd Liebenberg, 6.12.1864, A.21, NZ-arkiv, LA. Liebenberg var forfatter til et skrift, „Om at rydde Kongen af Vejen“. Jeg har ikke kunnet spore dette skrift. Derimod findes skriftet: „Om at rydde Reactionen af Veien“ (1864) af J.F. Petersen, som er en reaktion på Liebenbergs ellers anonyme skrift. Liebenberg nævnes som forfatter til førstnævnte skrift i Petersens svar-skrift. J.F. Petersen forsvarede i sit lille skrift de nationalliberale over for „Heel-“ og „Halvtyskerne“ eller „Reactionen“, som han kaldte Liebenbergs tyskvenlige fløj, imod beskyldningen for ikke at være loyale over for kongen. NZ har klart stået på Petersens fløj, og har måske skrevet sit brev til Liebenberg, før Petersens skrift udkom.
25. Se ovenst. breve, note 19. fra PCZ til NZ, 11.7.1862.
26. PCZ til NZ, 21.5.1862 og 4.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
27. PCZ til NZ 23.7.1861, A.21, NZ-arkiv, LA.
28. Om Søren Kierkegaard, DBL- 3.
29. Refereret af PCZ i brev til NZ 12. august 1856.
30. Sådan som det blev hævdet i Larsen/Tønsberg 1980 og Grønning 1985.
31. Feilberg til NZ 13.7.1861, A.21, NZ-arkiv, LA. Her findes NZ's breve ikke bevaret, men af de her bevarede svar fra Feilberg og Gjerløff fremgår det, at hendes breve har udtrykt bedrøvelse og ensomhed.
32. Gjerløff til NZ 8.9.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
33. Feilberg til NZ 11.3.1861, A.21, NZ-arkiv, LA.
34. Gjerløff til NZ udat. 1864, A.21, NZ-arkiv, LA.
35. samme til NZ 3.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
36. samme til NZ 10.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
37. samme til NZ 13.1. og 18.3.1863, A.21, NZ-arkiv, LA.

18. NZ til A.D. Jørgensen, 15.5.1889, kopibog 2, C. 50, NZ-arkiv, LA.
19. Det følgende bygger på følgende breve til NZ fra Peter Christian Zahle (PCZ), Ida Zahle (IZ) Nora og Rasmus Bøttger. Brevene findes alle i gr. A.21, NZ-arkiv, LA, hvor de ligger i kronologisk orden: 21.11.1850, 11.6.1852, 13.6.1854 (PCZ til NZ), 25.9.1854 (PCZ og IZ til NZ), 10.8.1855, 31.7.1855, 12.8.1855 (PCZ til NZ), 5.7.1855 (IZ til NZ), 12.8.1856, juni 1857, juli 1857, 10.6.1858, 13.10.1860, 23.7.1861, juni 1861, 9.6.1861, 23. juli 1861, 3. maj 1862, 14. maj 1862, 21. maj 1862, 4.6.1862, 2.7.1862, 11.7.1862 (PCZ til NZ). 25.8.1857, 29.6.1858, 14.7.1858 (Bøttgers til NZ). Af de bevarede breve fremgår det, at korrespondancen har omfattet flere breve, som ikke har kunnet findes. Ligesom NZ's svar på dem heller ikke har kunnet findes.
20. Om PCZ i DBL-2.
21. Om PCZ i DBL-3.
22. H. Skram, M.L., s. 180.
23. H.C. Andersen, Dagbøger VI, (K. Weber), 1972, s. 164 om dagen den 12. december 1864.
24. NZ til etatsråd Liebenberg, 6.12.1864, A.21, NZ-arkiv, LA. Liebenberg var forfatter til et skrift, „Om at rydde Kongen af Vejen“. Jeg har ikke kunnet spore dette skrift. Derimod findes skriftet: „Om at rydde Reactionen af Veien“ (1864) af J.F. Petersen, som er en reaktion på Liebenbergs ellers anonyme skrift. Liebenberg nævnes som forfatter til førstnævnte skrift i Petersens svar-skrift. J.F. Petersen forsvarede i sit lille skrift de nationalliberale over for „Heel-“ og „Halvtyskerne“ eller „Reactionen“, som han kaldte Liebenbergs tyskvenlige fløj, imod beskyldningen for ikke at være loyale over for kongen. NZ har klart stået på Petersens fløj, og har måske skrevet sit brev til Liebenberg, før Petersens skrift udkom.
25. Se ovenst. breve, note 19. fra PCZ til NZ, 11.7.1862.
26. PCZ til NZ, 21.5.1862 og 4.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
27. PCZ til NZ 23.7.1861, A.21, NZ-arkiv, LA.
28. Om Søren Kierkegaard, DBL- 3.
29. Refereret af PCZ i brev til NZ 12. august 1856.
30. Sådan som det blev hævdet i Larsen/Tønsberg 1980 og Grønning 1985.
31. Feilberg til NZ 13.7.1861, A.21, NZ-arkiv, LA. Her findes NZ's breve ikke bevaret, men af de her bevarede svar fra Feilberg og Gjerløff fremgår det, at hendes breve har udtrykt bedrøvelse og ensomhed.
32. Gjerløff til NZ 8.9.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
33. Feilberg til NZ 11.3.1861, A.21, NZ-arkiv, LA.
34. Gjerløff til NZ udat. 1864, A.21, NZ-arkiv, LA.
35. samme til NZ 3.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
36. samme til NZ 10.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
37. samme til NZ 13.1. og 18.3.1863, A.21, NZ-arkiv, LA.

38. Feilberg til NZ 13.7.1861, A.21, NZ-arkiv, LA.
39. samme til NZ 6.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
40. samme til NZ 11.8.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
41. samme til NZ 2.1.1864, A.21, NZ-arkiv, LA.
42. H. Skram, M.L., s. 131 f.
43. *ibid.*, s. 133.
44. NZ's egen oplysning i NZ, 1882-83, II, s. 43, noten. På KB findes 11 breve fra NZ til Elisabeth Ploug og 22 fra NZ til Carl Ploug. Carl Parmo Ploug (1813-91), forfatter, journalist, politiker og Elisabeth Ploug (1834-1904). Se biografilisten.
45. H. Skram, M.L., s. 179 og H. Skram, upubl. erindr. s. 113-114. Breve fra NZ til Bjørnstjerne og Karoline Bjørnson, 10.1.1870, 6.9.1872 og K. Bjørnson til NZ, 9.9.u.å., KB.
46. Bjørnstjerne Bjørnson (1832-1910), norsk forfatter. NZ var begejstret for hans bondefortællinger, især „En glad Gut“ (1860) og hans historiske dramaer, her især „Sigurd Slembe“ (1862), som hun atter og atter vendte tilbage til. Udover reaktionen på „signalfejden“, kan NZ også have reageret voldsomt på hans brud med sin tro, hvor han i stedet, påvirket af darwinismen, blev tilhænger af en religiøst farvet udviklingstro, se biografilisten. Under „signalfejden“ udvidede Bjørnson skandinavismen til en slags pan-germanisme, hvilket vakte vrede i hele Norden og førte til et brud med mange af hans danske venner i 1872, se NBL, bd. I, s. 643 f.
47. H. Skram, M.L., s. 186. Om NZ og Mary Archer *ibid.* s. 185-189. Også i H. Skrams upublicerede erindringer blev Mary Archers og NZ's indbyrdes forhold beskrevet som et eksklusivt og nært forhold. Om den ugentlige korrespondance mellem Mary Archer og NZ, se NZ til Chr. Richardt 24.1.1876, KB.
48. H. Skram, M.L., s. 189.
49. *ibid.*, s. 186.
50. Fader William Archer (1786-1869) og moder Julie Archer (1791-1880), brev fra J.R. Archer 29.1.1989 og S.K.L.
51. J.H. Archer: „Colin Archer i hjembyen Larvik“, u.å., s. 190-91.
52. James Ronald Archer i brev til BP, 29. januar 1989. J.R. Archer har venligst stillet familie-arkivets oplysninger til rådighed for mig.
53. Edle Hartmann (1862-1946), forfatter, skrev under pseudonymet Sfinx: Kjent folk gennem årene, 1936, s. 33.
54. Slægten Archers Privatarkiv, Larvik. Interview med J.R. Archer, 8.8.1989, Larvik. Diakonissestiftelsens Journalarkiv, Diakonissestiftelsen.
55. Østlandsposten om Archerhjemmet på Tolderodden, 6.9.1980, slægten Archers Privatarkiv, Larvik.
56. Laurviks kvindelige Understøttelsesselskab (1858), Laurviks Børnehospiti-

38. Feilberg til NZ 13.7.1861, A.21, NZ-arkiv, LA.
39. samme til NZ 6.6.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
40. samme til NZ 11.8.1862, A.21, NZ-arkiv, LA.
41. samme til NZ 2.1.1864, A.21, NZ-arkiv, LA.
42. H. Skram, M.L., s. 131 f.
43. *ibid.*, s. 133.
44. NZ's egen oplysning i NZ, 1882-83, II, s. 43, noten. På KB findes 11 breve fra NZ til Elisabeth Ploug og 22 fra NZ til Carl Ploug. Carl Parmo Ploug (1813-91), forfatter, journalist, politiker og Elisabeth Ploug (1834-1904). Se biografilisten.
45. H. Skram, M.L., s. 179 og H. Skram, upubl. erindr. s. 113-114. Breve fra NZ til Bjørnstjerne og Karoline Bjørnson, 10.1.1870, 6.9.1872 og K. Bjørnson til NZ, 9.9.u.å., KB.
46. Bjørnstjerne Bjørnson (1832-1910), norsk forfatter. NZ var begejstret for hans bondefortællinger, især „En glad Gut“ (1860) og hans historiske dramaer, her især „Sigurd Slembe“ (1862), som hun atter og atter vendte tilbage til. Udover reaktionen på „signalfejden“, kan NZ også have reageret voldsomt på hans brud med sin tro, hvor han i stedet, påvirket af darwinismen, blev tilhænger af en religiøst farvet udviklingstro, se biografilisten. Under „signalfejden“ udvidede Bjørnson skandinavismen til en slags pan-germanisme, hvilket vakte vrede i hele Norden og førte til et brud med mange af hans danske venner i 1872, se NBL, bd. I, s. 643 f.
47. H. Skram, M.L., s. 186. Om NZ og Mary Archer *ibid.* s. 185-189. Også i H. Skrams upublicerede erindringer blev Mary Archers og NZ's indbyrdes forhold beskrevet som et eksklusivt og nært forhold. Om den ugentlige korrespondance mellem Mary Archer og NZ, se NZ til Chr. Richardt 24.1.1876, KB.
48. H. Skram, M.L., s. 189.
49. *ibid.*, s. 186.
50. Fader William Archer (1786-1869) og moder Julie Archer (1791-1880), brev fra J.R. Archer 29.1.1889 og S.K.L.
51. J.H. Archer: „Colin Archer i hjembyen Larvik“, u.å., s. 190-91.
52. James Ronald Archer i brev til BP, 29. januar 1889. J.R. Archer har venligst stillet familie-arkivets oplysninger til rådighed for mig.
53. Edle Hartmann (1862-1946), forfatter, skrev under pseudonymet Sfinx: Kjent folk gennem årene, 1936, s. 33.
54. Slægten Archers Privatarkiv, Larvik. Interview med J.R. Archer, 8.8.1889, Larvik. Diakonissestiftelsens Journalarkiv, Diakonissestiftelsen.
55. Østlandsposten om Archerhjemmet på Tolderodden, 6.9.1880, slægten Archers Privatarkiv, Larvik.
56. Laurviks kvindelige Understøttelsesselskab (1858), Laurviks Børnehospiti-

tal (1869), Larviks Musikselvskap (1878), fra: P. Nyhus, s. 118-119, og J. Archer, 1949, s. 108, og Jarlsberg og Larvik Amtstidende 22.5.1908, og J.H. Archer, 1981-82, s. 186-194. Desuden flg. foredragsmanuskripter i Larvik Sjøfartsmuseums Arkiv: Ths. Arbo Høeg om Larvik Seilforening ved 50 års jubilæet (1939) og samme om Colin Archer (1955). Manuskripterne er venligst stillet mig til rådighed af J.R. Archer.

57. „Frank“s beretning om billedet af Mary Archer: „Hun havde et noe barskt, men usedvanlig klokt ansigt med gode, klare øyne. Dette bilde fængslet mig altid. Det var som om hun hørte hjemme i mine bøger, i „Barna i Nyskoven“ og andre historiske bøger, hvor en møtte sterke karakterer. Det forekom meg at hun hørte med i et vogntog over prærien, eller nordover i bushen under boerkrigen“, i: slægten Archers Privatarkiv, Larvik. Hansen i: Kgl. Norsk Seilforening 1883-1933, s. 43.
58. Hytten „Mayheya“ står endnu og fungerer som fritidshus i privateje. „Tolderodden“ er købt af Larvik Kommune, som (endnu) ikke har bestemt sig for, hvad den skal bruges til. De smukke træbygninger er i ynkeligt forfald, mens haven er bevaret i sit oprindelige anlæg ned til fjorden.
59. Christiane Lund (1851-1932), lærerinde. Se biografilisten.
60. C. Lund: „Familien Archer på Tolderodden. En hengiven hyllest av en beundrer“, Haderslev 1932. Upubl. Manuskriptet er gået i arv i familien Archer og er venligst stillet til min rådighed af J.R. Archer.
61. Beretning fra Karen Archer Pedersen, 16.10.1987, slægten Archers Privatarkiv, Larvik.
62. Refereret fra brev: J.R. Archer til BP, 16.6.1989. Oplysningen hentet i slægten Archers Privatarkiv, Larvik.
63. J.R. Archer til BP, 17.9.1989.
64. Testamentsprotokol II.5. (1921-1925), Oslo Skifterett.
65. Elise Bays dagbøger, 1. bd. (1882-1908), datoen 14.4.1894, Østersøgades Gymnasiums Arkiv, LA.
66. NZ-arkivet på LA, brevsamlinger på KB og de private arkiver på RA er undersøgt på personerne: NZ, H. Skram, M. Archer, I. Vinderen uden resultat. I sept. 1987 sendtes forespørgsler til Riksarkivet og Håndskriftsamlingen på Universitetsbiblioteket i Oslo – uden resultat. I november 1988 fandt forskningsbibliotekar på Universitetsbiblioteket i Bergen, Inger Johnson, på min forespørgsel slægten Archers Privatarkiv i privateje i Larvik. Dette arkiv er ikke offentligt tilgængeligt, men familiens unge slægtsforsker, den historiestuderende James Ronald Archer blev interesseret i sagen. Han har med stor iver og på alle måder været mig behjælpelig under eftersøgningen af brevene, ligesom han har diskuteret teorierne om deres gådefulde forsvinden med mig.
67. Dagbladene Aftenposten i Norge og Politiken og Berlingske Tidende i Danmark.

tal (1869), Larviks Musikselvskap (1878), fra: P. Nyhus, s. 118-119, og J. Archer, 1949, s. 108, og Jarlsberg og Larvik Amtstidende 22.5.1908, og J.H. Archer, 1981-82, s. 186-194. Desuden flg. foredragsmanuskripter i Larvik Sjøfartsmuseums Arkiv: Ths. Arbo Høeg om Larvik Seilforening ved 50 års jubilæet (1939) og samme om Colin Archer (1955). Manuskripterne er venligst stillet mig til rådighed af J.R. Archer.

57. „Frank“s beretning om billedet af Mary Archer: „Hun havde et noe barskt, men usedvanlig klokt ansigt med gode, klare øyne. Dette bilde fængslet mig altid. Det var som om hun hørte hjemme i mine bøger, i „Barna i Nyskoven“ og andre historiske bøger, hvor en møtte sterke karakterer. Det forekom meg at hun hørte med i et vogntog over prærien, eller nordover i bushen under boerkrigen“, i: slægten Archers Privatarkiv, Larvik. Hansen i: Kgl. Norsk Seilforening 1883-1933, s. 43.
58. Hytten „Mayheya“ står endnu og fungerer som fritidshus i privateje. „Tolderodden“ er købt af Larvik Kommune, som (endnu) ikke har bestemt sig for, hvad den skal bruges til. De smukke træbygninger er i ynkeligt forfald, mens haven er bevaret i sit oprindelige anlæg ned til fjorden.
59. Christiane Lund (1851-1932), lærerinde. Se biografilisten.
60. C. Lund: „Familien Archer på Tolderodden. En hengiven hyllest av en beundrer“, Haderslev 1932. Upubl. Manuskriptet er gået i arv i familien Archer og er venligst stillet til min rådighed af J.R. Archer.
61. Beretning fra Karen Archer Pedersen, 16.10.1987, slægten Archers Privatarkiv, Larvik.
62. Refereret fra brev: J.R. Archer til BP, 16.6.1989. Oplysningen hentet i slægten Archers Privatarkiv, Larvik.
63. J.R. Archer til BP, 17.9.1989.
64. Testamentsprotokol II.5. (1921-1925), Oslo Skifterett.
65. Elise Bays dagbøger, 1. bd. (1882-1908), datoen 14.4.1894, Østersøgades Gymnasiums Arkiv, LA.
66. NZ-arkivet på LA, brevsamlinger på KB og de private arkiver på RA er undersøgt på personerne: NZ, H. Skram, M. Archer, I. Vinderen uden resultat. I sept. 1987 sendtes forespørgsler til Riksarkivet og Håndskriftsamlingen på Universitetsbiblioteket i Oslo – uden resultat. I november 1988 fandt forskningsbibliotekar på Universitetsbiblioteket i Bergen, Inger Johnson, på min forespørgsel slægten Archers Privatarkiv i privateje i Larvik. Dette arkiv er ikke offentligt tilgængeligt, men familiens unge slægtsforsker, den historiestuderende James Ronald Archer blev interesseret i sagen. Han har med stor iver og på alle måder været mig behjælpelig under eftersøgningen af brevene, ligesom han har diskuteret teorierne om deres gådefulde forsvinden med mig.
67. Dagbladene Aftenposten i Norge og Politiken og Berlingske Tidende i Danmark.

68. H. Skram, M.L., s. 184.
69. Povline Govl (1834-1882), lærerinde, husmoder. Se biografilisten.
70. NZ til Elisabeth Ploug, 6.9.1869, KB.
71. Københavns Veiviser 1865-1880 og FT 1870 og 1880.
72. De stod opført under betegnelsen „husmødre“, hvor de skulle angive „stilling i familien“, mens de som profession angav, at de var lærerinder, FT.
73. NZ til Povline Govl, 6.2.1870, A. 21 NZ-arkiv, LA.
74. H. Skram, upub.erindr., s. 112.
75. NZ til Hauch & Trier, 14.12.1880, i privateje, Skovgaard-Petersen, København.
76. ibid.

„Kulturbyggeren“

1. H. Skram. M.L., s. 166, Th. Lang, B & N, 1897, s. 109, „Fra Natalie Zahles Undervisning for unge Piger med særligt Henblik paa Dem, som ville uddanne sig til Privat- eller Skolelærerinder“ (sk.progr. 1870; her: et delvist optryk af progr. fra 1862, s. 4), DPB 37.91 Za, og Sk.progr. for Almueli.skolen og Privatseminariet for Kvinder 1895, DPB og Særtryk af Hovedprogram 1911: „Privatlærerindeskolen, dens Begyndelse (1851) – dens Omdannelse“ (H. Skram), her er uddrag af det i original, forsvundne 1862-program citeret. Om bevarede sk.progr., se Possing & Glenstrup 1988.
2. „Den bedste Skat“, optrykt i M.L., s. 70.
3. „Fra Natalie Zahles Undervisning for unge Piger ...“, 1870, se delvist optrykte 1862-progr.
4. „Comiteen for Selskabet til uformuende Embedsmænds Døttres Undervisning“ (herefter kaldet: Comiteen). Se korrespondance ml. NZ og Comiteen, diverse breve fra 1852-1882, C.1, NZ-arkiv, LA. Og Comiteen til NZ, 25.10.1860, C.1, NZ-arkiv, LA.
5. NZ til Comiteen, 2.6.1882, gr. C.1, NZ-arkiv, LA.
6. NZ til Comiteen, okt. 1865, gr. C.1, NZ-arkiv, LA.
7. H. Skram, M.L., s. 202-3.
8. NZ til Comiteen, oktober 1865.
9. Comiteen til NZ, 11.11.1865, gr. C.1, NZ-arkiv, LA. Edv. Collin (1808-86), departementschef, litterær samler, g.m. Henriette Oline Thyberg (1813-1894). Nær ven af H.C. Andersen, DBL-3. Collins formandskab i Comiteen er ikke nævnt i DBL.
10. NZ til E. Collin, 29.4.1866 og 8.7.1867, KB.
11. NZ til Collin, 29.4.1866, KB.

12. Vilhelm Klein (1835-1913), arkitekt, g.m. Charlotte Unna (1834-1915), DBL-3.
13. Arkitekt Frederik Bøttger var søn af Rasmus og Nora Bøttger, NZ's tante og onkel på mødrene side.
14. Fr. Bøttger til NZ, 18.10.1867, BC.1, NZ-arkiv.
15. Paul Strømstad 1977, s. 98 og note 18.
16. NZ til Kultusministeriet (afskrift) 10.2.1868, BC.1, NZ-arkiv, LA.
17. NZ til Kultusministeriet, 1869, BC.1, NZ-arkiv, LA.
18. I „Dupl. materiale til udstillingen 1976“, NZ-skolearkiv „Overbestyrelsen“, LA ligger en maskinskrevet udskrift af denne ansøgning. På originalen har NZ med blyant tilføjet: „Ansøgning til Kultusministeriet 1869 i Anledning af Museet i Stormgaden. Ministeriets Tilbud forekom ikke min juridiske Consulent liberale nok til, at jeg turde vove Forsøget“.
19. *ibid.*, s. 5.
20. Paul Strømstad, 1977, s. 98.
21. NZ til C.F. Tietgen 9.2.1870, KB. C.F. Tietgen til Comt. Moltke, 28.1.1876, KB. NZ til C.F. Tietgen, 29.1.1876, KB og NZ til C.F. Tietgen, 4.12.1876, KB. NZ fik aldrig økonomisk støtte fra Tietgen, og det fremgår af korrespondancen mellem dem, at de misforstod hinanden. NZ mente, at han opr. lovede støtte, mens han nægtede at have haft nogen interesse for sagen.
22. NZ til etatsråden, 20.2.1870, BC.1, NZ-arkiv, LA. Se også NZ til Kultusministeriet, 1869, *op. cit.*
23. Kyrre, 1920, s. 164: Der vedtoges på et møde i Pædagogisk Selskab d. 12.12.1870 et andragende til Rigsdag og minister om fri statsseminarier for kvinder, og andragendet var blevet til, bl.a. på NZ's opfordring.
24. H. Skram, M.L., s. 180-82 og H.C. Andersens Dagbøger, DSL 1972 f., bd. IV, s. 200, bd. V, s. 124, 145- 46, bd. VI, s. 161, 164, bd. VII, s. 188, bd. VIII, s. 241, 253, 411, 432, 443, 444, bd. IX, s. 89, bd. X, s. 35, 339, 394, 412, 414.
25. *op. cit.*, bd. VIII, s. 432.
26. *op. cit.*, bd. VI, s. 161 (1864): om den lukulliske middag.
27. NZ til E. Ploug, udat., KB, og H. Skram, M.L., s. 181 f.
28. *op. cit.*, bd. VIII, s. 411.
29. *ibid.* og Prolog til Stueurets 100-årsdag, af B. Hahn, F, NZ-arkiv, LA. Historien berettes også i H. Skram, M.L., s. 183.
30. Louise Westergaard (1826 -1880), bestyrerinde, se biografilisten.
31. L. Westergaard til NZ, marts 1872, 31.5.1872, 10.7.1872, A. 21, NZ-arkiv, LA, og E. Ploug til NZ, 26.1.1872, KB.
32. L. Westergaard til NZ, 13.6.1872, A.21, NZ-arkiv, LA.
33. Karoline Bjørnson til NZ, 9.9.1872, A.21, NZ-arkiv, LA.
34. NZ til E. Ploug, 6.10.1872, KB.

35. samme.
36. Pastor Christensen, til NZ, 22.1.1872, A.21, NZ-arkiv, LA.
37. S. Schmidt til NZ, 14.12.1872, C.501, NZ-arkiv, LA.
38. NZ til S. Schmidt, „udat.“ 1872, C.501, NZ-arkiv, LA.
39. Beskrivelse af den øjnenes magt, som NZ besad: Alvilda Reimann til NZ, C. 501, „udat“, NZ-arkiv, LA. Øvrige breve om NZ's måde at løse konflikter med forældrene om børnene: Elisa sel Fick-sagen: Moderen til NZ 13.9.1851, feb. 1852, juni 1852, juli 1852, nov. 1852, 30.3.1853, 4.6.1853, 21.10.1853, C.501, NZ-arkiv, LA. Om Elisass ophold i NZ's hus, om NZ's „kærlige Pleje“ af hende, og om NZ's senere reaktion på Elisass „upassende“ opførsel. Malvina de Falsen-sagen: forældrene til NZ 22.1.1860, 3 udat. breve (i 1861-konvolutten), 4.6.1861, 3.7.1861, 12.9.1861, NZ til forældrene 29.8.1861 (2 breve), NZ til Capitain de Falsen, udat., C.501, NZ-arkiv, LA. Om en voldsom konflikt mellem NZ og moderen angående Malvinas opførsel og moderens ønsker om at besøge datteren. Emma Jensen-sagen: Jensen til NZ 25.5.1863, 26.5.1863, C.501, NZ-arkiv, LA. (Sagen endte med udmeldelse af datteren). Om forældrenes reaktion på, hvordan „Barnets Middelmaadighed“ ikke kunne leve op til NZ's store forhold. Cecilie Ryder-sagen: forældre til NZ 15.7.1866 og 17.7.1866, C.501, NZ-arkiv, LA. NZ's svar ikke bevaret. Moderen klagede over, at Cecilie var blevet kaldt „en stridig Canalje“ af en af sine lærerinder. Det fremgår af hendes breve, at hun til sidst blev overbevist om NZ's udlægning af sagen og trak sin klage tilbage. Thekla Scheer-sagen: til NZ 1.12.1888 (m. NZ's påtegning) 3.12.1888, 14.12.1888, 2.1.1889, 4.1.1889, C.501, NZ-arkiv og NZ til fru Scheer 21.12.1888 og 3.1. 1889, C.50 kopibog, NZ-arkiv, LA. Thekla Scheer udvist af skolen p.g.r.a. „Letsindighed og Raahed“. NZ skrev om skolens opdragelsesmetoder og indbød forældrene til en samtale. Caroline Brorson-sagen: til NZ 23. og 24.10.1888, C.501, NZ-arkiv, LA. Moderen udmeldte Caroline p.g.r.a. hendes manglende fremgang i skolen. A.Hindenburg-sagen: til NZ 30.11.1888, 10.12. 1888 C.501 og NZ til Hindenburg kopibog C. 50, ss. 224-25, NZ-arkiv, LA. Faderen klagede over, hvad han mente var en „politisk“ forfølgelse af hans døtre i N. Zahles Skole. Adolpha Hoff-sagen: til NZ 27.11.1889, NZ til A. Hoff 7.12.1889, Hoff til NZ 5.12.1889, 8.12.1889, 13.12.1889, C.501, NZ-arkiv, LA. Om at Adolpha en overgang havde været på Femmer, men nu gerne ville tilbage til N. Zahles Skole. H.P. Olsen-sagen: til NZ 20.5.1889, 23.5.1889, C.501 og NZ til H.P. Olsen 21.5.1889 og udat. s. 252-53 i kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA. I denne konflikt mellem skolen og hjemmet omtalte NZ, at skolen kun 3 gange i hendes 40-årige virksomhed havde udvist børn. Hun hævdede, at skolen kun foreslog „Skilsmisse“, hvis den var utryk over for hjemmet. Grosserer Schleisner-sagen: til NZ 10.10.1890 og NZ til Schleis-

- ner 13. og 17.10.1890, C.501, NZ-arkiv, LA. Diskussion om, hvorvidt forældrene eller skolen bestemte, hvornår et barn skulle have fri.
40. NZ til Chr. Richardt 3.1.1869, KB.
 41. H. Skram, M.L. s. 198.
 42. NZ til Chr. Richardt, 24.1.1876, KB.
 43. NZ til hr. og fru Schrøder, 20.8.1879, KB.
 44. NZ til Trier 23.6.1869, E. Triers Privatarkiv, RA.
 45. Charlotte Klein til NZ 9.10.1907, KB.
 46. NZ til L. Schrøder 19.4.1885, KB.
 47. NZ til L. Schrøder 5.10.1873, KB. Her spurgte NZ Schrøder til råds om, hvorvidt han fandt det betænkeligt at modtage offentlige tilskud til sin skole. NZ-Schrøder-korrespondancen omfatter i alt 53 bevarede breve, KB.
 48. NZ efterlod sig sin egen beskrivelse af, hvordan Th. Moltke i 1870 havde startet Borgerskolen for Pigebørn, „en billig Skole for Børn af saadanne Forældre, der gerne vilde have deres Børn oplærte noget henimod, hvad den højere Pigeskole tilbød, men som ikke magtede de store Skolepenge“. Og hvordan denne skole blev tilknyttet – ikke underlagt – NZ-skolen i 1877, og Th. Moltke indvalgt som medlem af NZ-skolens bestyrelse. Det fremgik således, at Moltkes Borgerskole skulle være en selvstændig skole, og dog tilknyttet NZ-skolen, se NZ i Kristeligt Dagblad, 1.11.1910.
 49. NZ til Kultusministeren, dec. 1873, BC.1., NZ-arkiv, LA.
 50. Kultusministeren til NZ 19.1.1874, BC.1., NZ-arkiv, LA.
 51. Comiteen til NZ 24.4.1874, C.1 NZ-arkiv.
 52. T. Knudsen, 1988, s. 37-77, og C. Ploug til NZ (Kbh.s Kommune), 16.6.1874.
 53. Dokument, underskrevet af J.H. Mundt og Fr. Zahle af 25.8.1874, BC.1, NZ-arkiv, LA.
 54. Tegninger og økonomiske overslag over ejendommene „Lille Kjøbmagergade“ af 16.7.1875, Gothersgade af 18.10.1875 og en bygningsbeskrivelse for en grund på Gl. Holm og andre uplacerede, udaterede skitser, i BC.1, NZ-arkiv, LA.
 55. Fæstningsudvalgets Journal 1875-76, sag nr. 47 og Forhandlingsprotocol for Udvalget til Fæstningsterrainets Realisation, 29. nov. 1872-26. oktober 1889, (selve sagsakterne for denne sag mangler i U.J.S. nr. 47, men andragender og svarskrivelser er protokolleret), i: Reg. nr. 89, Stadsarkivets folioereg., St.A., Kbh. Fenger til NZ 21.9.1875, BC.1, NZ-arkiv, LA.
 56. Kbh.s Magistrat til NZ 22.12.1875, BC.1, NZ-arkiv, LA.
 57. C. Ploug til NZ 23.9.1875, BC.1, NZ-arkiv, LA.
 58. Trykt andragende til offentligheden med anbefalinger, november 1875, BC.1, NZ-arkiv, LA, har kaldet Novemberandragendet.
 59. H. Skram, M.L., s. 220.

60. NZ til Chr. Richardt, 24.1.1876, KB.
61. Novemberandragendet, J.H. Mundts og Fr. Zahles efterskrift.
62. Testamente af 27. juni 1876, gr. A. 2, NZ-arkiv, LA.
63. I.C. Jacobsen (1811-1887), brygger, Se biografilisten.
64. Byggeregnskab af Fr. Zahle, BC.1, NZ-arkiv, LA.
65. Brygger Jacobsen til NZ 11.5.1877, BC.1, NZ-arkiv, LA.
66. NZ til samme, 17.9.1876, A. 21, NZ-arkiv og 1.2.1877, 24.3.1877, BC.1, NZ-arkiv, LA.
67. NZ til C. Ploug, 22.9.1876, KB.
68. Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1879-80, bd. 20, St.A., Kbh. Fr. Zahle til NZ 10.6.1876, BC.1, NZ-arkiv.
69. de Coninck Schmidt, Hist. Medd., 1986, s. 72-73.
70. *ibid.*, s. 76.
71. Fr. Bøttger var den, der i NZ's foretagende var sat til at regne kubikfod luft pr. elev ud, Fr. Bøttger til NZ 7.9.1875, BC.1, NZ-arkiv, LA, og NZ's novemberandragende, s. 7-8.
72. Om Ludvig Fengers byggeri, de Coninck Schmidt, 1986. Ludvig Fenger (1833-1905), arkitekt, DBL-3. L. Fenger var brodersøn til C.E. Fenger (1814-1884), læge og politiker. Denne sidste var den, der forgæves forsøgte at bringe Nielsine Nielsen og NZ sammen, se N.N.'s erindringer, 1985, s. 30-31.
73. de Coninck Schmidt, *op. cit.* 1986, s. 82 og samme, 1988, ss. 82-88. Forfatteren hævder, at dette først og fremmest gjaldt skolebyggeriet for arbejderklassens børn, og at byggestilen skulle lægge en distance til børnenes egne hjem.
74. *ibid.*, s. 87-88 og Possing, Politiken 2.7.1988.
75. Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger, 1879-80, bd. 20, St.A., Kbh.
76. NZ-sk.progr. 1876, s. 4.
77. *ibid.*
78. H. Skram, 1916, „En Udsigt...“, s. 62- 63.
79. Fr. Zahle til NZ 10.8.1876, 11.3.1877, 10.6.1877, 1.10.1877, 14.11.1877, og Novemberandragendet 1875, og I.C. Jacobsen til NZ 11.5.1877, BC.1, NZ-arkiv, LA.
80. NZ til brygger Jacobsen, kopibog 2, C. 50, 8.2.1877, NZ-arkiv, LA.
81. Hansine Gerdtzen, 1877, og NZ til Chr. Richardt 9.9.1876, KB, og NZ til C. Ploug 16.9.1876, KB.
82. Sangen er optrykt i Gerdtzen, 1877, s. 3, og bevaret i G.4, NZ-arkiv, LA.
83. Breve i anledning af NZ's 25 års jubilæum 25. april 1877 A.21, NZ-arkiv, LA.
84. 1876, A.2, NZ-arkiv, LA.
85. Gerdtzen, 1877, s. 21.

„Zahlenisme og emancipation 1870-80“

1. Huveröd 1989, s. 88.
2. Broch 1977, Emerek & Siim 1976, Højgård 1977, Liversage 1980, Possing 1980, Kochendorff (upubl.) 1983.
3. Dalsgård (red.) 1975, s.199. Om valgretsforeningerne, se i øvrigt Højgård 1977, Liversage 1980 og Jensen 1987.
4. Dalsgård (red.) 1975, s. 199.
5. Kochendorff (upubl.) 1983, s. 85.
6. Dette er naturligvis groft skematiske modstillinger, som dog tjener til at klargøre, hvilke materielle og ideologiske elementer, der adskilte kræfterne i tidens folkelige bevægelser.
7. Lemche 1911, s. 25-39, Dalsgård (red.) 1975, s. 192, om Charlotte og Vilhelm Klein DBL-3.
8. Lemche 1911, s. 56-75 og Beyer 1974-75, s. 204 ff.
9. Se også Jensen 1987 og D. Dahlerup 1984 og 1986.
10. Gyrithe Lemche (1866-1945). Student fra NZ-skolen, lærer, forfatter, kvindesagsforkæmper. Skrev bl.a. Dansk Kvindesamfunds Historie (1911) og i tyverne romancyklusen Tempeltjenerne, en nøgleroman om den danske kvindebevægelse, se DBL-3 og Dalsgård (red) 1975, s. 420-21.
11. Julie Ahrenholt (1873-1952), fabriksinspektør, kvindesagsforkæmper, se Dalsgård (red.) 1975, s. 372.
12. Jensen 1987, s. 33-34 og D. Dahlerup 1977.
13. Feminist Dictionary, Pandora Press, 1985. Om begrebet feminisme, se endvidere D. Dahlerup 1973 og 1977, hvor hun analyserer forholdet mellem den borgerlige og den socialistiske feminisme. Se også Cott 1987, hvis historiske analyse er interessant, for så vidt som den fremlægger en sofistikeret forståelse af, hvordan feminismen har ændret sig historisk, især i 1920'erne og 1930'erne på baggrund af spændingen mellem sine indre positioner: mellem kønsmæssig lighed og særart, mellem individualitet og solidaritet, mellem forskellighed og en(s)hed. I Feminist Dictionary citeres den amerikanske historie- og samfundsforsker, Joan Kelly, for følgende, overordnede definition af feminismen, 1985, s. 158: „A movement with a long history. Three basic positions of feminism during 1400-1789: (1) a conscious stand in opposition to male defamation and mistreatment of women; a dialectical opposition to misogyny. (2) a belief that the sexes are culturally, and not just biologically, formed; a belief that women were a social group shaped to fit male notions about a defective sex. (3) an outlook that transcended the accepted value systems of the time exposing and

opposing the prejudice and narrowness; a desire for a truly general conception of humanity“ (1982). I Encyclopedia of Feminism (Tuttle) 1986, s. 107-108 dateres termen „feminisme“ til 1890'erne. „It began to be used in reference to the theory of sexual equality and the movement for women's right (...) in the 1890's. Alice Rossi has traced the first usage in print to a book review published in The Athenaeum, 27. April 1895“.

14. Rossandra, 1981 (oversat fra italiensk „Le Altre“, 1979, Som det ses ligger Cotts definition i positionerne (2) og (3) meget tæt på Rossandas to-fasede definition. Kelly supplerer med den sidste etisk-filosofiske position (1), hvis rødder går længere tilbage i historien end det 19. århundrede. Ifølge Dansk Sprognævn var ordet „feminisme“ indgået i det danske sprog senest fra 1937.
15. SKL, XV, s. 33.
16. Vicinus 1977: „Widening Spheres“.
17. Huveröd 1989.
18. Fra 1884 var NZ første gang opført på medlemslisterne i Dansk Kvinde-samfund. Betalingen ophørte først ved hendes død i 1913. Hun optræder ikke på medlemslisterne fra 1876 og 1880. Hun må altså være indmeldt i første halvdel af 1880'erne, Medlemslisterne, Dansk Kvindesamfunds Arkiv, Kvindehistorisk Samling, Statsbiblioteket i Århus.
19. Huveröd 1989, s. 87f: Her rejser Huveröd det samme problem blandt de svenske skolepionerer. Hun skriver: „Beröringspunkterna var således talrika. Ända är det slående hur litet beröring dessa skolepionjärer hade med varandra! De var som personligheter mycket olika – men det behöver ju inte förhindra kommunikation? Mellan Anna Whitlock och Anna Sandström fanns en uttalad konkurrens. Mellan Anna Sandström och Sofi Almquist skymtar en animositet fram“. Indbyrdes *konkurrens* og *modvilje*, eller simpelthen blot *dårlig personlig „kemi“* var måske også, hvad der stod på spil i forholdet mellem Athalia Schwartz, Pauline Worm og Natalie Zahle? Der er ikke fundet dokumentation, der kan be- eller afkræfte disse spørgsmål.
20. Lemche 1911, s. 63-64.
21. *ibid.*, s. 162.
22. Se afsnit om sygeplejerskerne og privatlærerinderne i kvindebevægelsens skygge, A.M. Berg 1984, bd. 1, s. 338. Om NZ og P. Worm *ibid.* s. 321-25. I Højgård 1977 er NZ og lærerindernes indsats ikke omtalt.
23. Hilden 1989, upubl. „Køn, Kultur, Magt“.
24. M.L., s. 47-48.
25. Bolette Charlotte Klein (1834-1915), født Unna. Se biografilisten.
26. NZ til Ch. Klein 29.10.1907, KB.
27. NZ til Ch. Klein 30.10.1912, KB.
28. Th. Lang (1855-1933). Se biografilisten.

29. Th. Lang refererede hende for begge holdninger i: Dansk Lærerindekalendar for 1890 med Portræt af Frk. N. Zahle. Silkeborg 1889, s. 215-16.
30. NZ, Om den kvindelige Uddannelse her i Landet. Et Par Ord til Overvejelse. Th. Linds Forlag. Kbh. 1873 (Særtryk af artikelserie, bragt i „Fædrelandet“ nr. 172-74 og 177-78 – med en Efterskrift) (NZ, 1872-73), og Om Kvindens Uddannelse her i Landet. Et par Ord til Overvejelse“ I og II, Th. Linds Forlag, Kbh. 1882 og 1883 (I: genoptryk af 1872-73-udgivelsen, og II: særtryk af artikler, bragt i Vor Ungdom, ss. 431-471, 1882) (NZ, 1882-83 I eller II). *1872-73 skriftet* blev således genudgivet 10 år efter i form af *1882-83 skriftets bind I*.
31. NZ, 1882-83, II, s. 41.
32. C. Ploug til NZ 24.6.1872 og 31.7.1872, A.21, NZ-arkiv, LA.
33. *ibid.*
34. Hilden 1989, upubl. „Køn. Kultur, Magt“, s.9 og Hilden, Da kvinder lærte ..., 1987.
35. P. Dahlerup 1983.
36. NZ, 1872-73, s. 3-4.
37. H. Skram, M.L., s. 174.
38. NZ, „Om den kvindelige Opdragelse og Undervisning fra det 6te til 22 å 25 Aars Alderen“ (1881). Det håndskrevne manuskript s. 5-9 og s. 21-22 er ikke NZ's. Manuskriptet findes ikke, hverken i original eller kopi, i NZ-arkiv, men er derimod delvist optrykt i Skolehistorisk Materialesamling, 2. udg. 1985, s. 133-139.
39. NZ, 1872-73, s. 4.
40. *ibid.*
41. *ibid.*, s. 31-32.
42. *ibid.*, s. 32.
43. Citeret efter H. Skram, upubl. erindringer, i: Hilden & Possing, 1988, s. 31, sp.2.
44. Se lovoversigten bagest i afhandlingen.
45. NZ, 1882-83, II, s. 41 og ff.
46. Se kapitlet „Kulturbyggeren“.
47. Se f.eks. Jacobsen 1925, s. 138-39.
48. H. Skram, upubl. erindr., s. 125, RA.
49. Indberetninger til Skolekommissionen i Helliggejstes Sogn fra N. Zahles Skole 1859-90, NZ- skolearkiv, Gymnasieskolen, LA.
50. NZ, 1882-83 II, om eksamen s. 11-27.
51. H. Skram, M.L. s. 229-30 og NZ's ansøgninger og svarskrivelser til Kultusministeriet, Journalsager 725/1885, Kultusministeriets Arkiv, 3. kontor, RA.
52. NZ, 1882-83 II, s. 42.
53. Badinter (1980), dansk overs. 1981.

54. *ibid.*, s. 129.
55. Erna Juel-Hansen (1845-1922), Se biografilisten.
56. NZ, 1872-73, s. 7 og NZ 1882-83 II, s. 11-12.
57. NZ, 1872-73, s. 8-9.
58. NZ, 1882-83 II, s. 12.
59. *ibid.*, s. 4.
60. Rosenbeck 1987, s. 78 og ff. og NZ, 1872-72, s. 13 og 1882-83 II, s. 4 og 10- 11.
61. NZ, 1882-83 II, s. 50-51.
62. NZ, 1882-83 II, s. 4 og 18.
63. *ibid.*, s. 52.
64. NZ, 1872-73, s. 11.
65. Et kildefund i sidste øjeblik, inden afhandlingen her afsluttedes, har bekræftet denne teori: Natalie Zahle skrev nogle udkast til manuskriptet „Om Kvindens Uddannelse her i Landet II.“, hvoraf nogle uddrag er bevaret. Disse uddrag er holdt i en ganske anderledes direkte, vred og fornærmet tone end den, vi ellers kender fra Natalie Zahles hånd. Men selv om form og stil således divergerer, stemmer indholdet overens med det publicerede manuskript. Dette manuskript er mere udførligt i argumentationen og en del mere høfligt og taktfuldt i tonen. Da manuskriptuddraget er skrevet med Natalie Zahles håndskrift, ser det ud, som hun har nedskrevet sine tanker spontant og umiddelbart og først bagefter har gennemarbejdet det endelige manuskript med et klart henblik på publikums accept. Dele af originalmanuskript til „Om Kvindens Uddannelse II“ (1882-83), sandsynligvis skrevet 1881, findes ikke i original i NZ-arkiv, men i privateje. Venligst udlånt af Skovgaard-Petersen, Institut for Dansk Skolehistorie, Danmarks Lærerbhøjskole, København.
66. Jacobsen 1925, hævder, at såvel kvindernes førende stilling indenfor skolen som karakteren af undervisningen skyldtes „en enkelt Kvindes Genialitet. Det var Natalie Zahle, der reformerede Pigeundervisningen, ja, man kan vist sige revolutionerede den (skønt dette Ord ikke falder i Traad med den kloge Varsomhed, hvormed hun gik frem), i hvert Fald var hendes Reformation saa grundig, at al senere Pigeundervisning af Værd bærer dens Præg“, s. 19. Se også s. 15 og s. 138-40.
67. Huveröd 1989, s. 88.
68. Udtrykket er inspireret fra Ehnmark 1986, s. 78.
69. *ibid.*, s. 69.
70. *ibid.*, s. 78-82.
71. Siim (1989) har en oversigtlig gennemgang af denne dobbeltledede forståelsesramme. Hun diskuterer især på baggrund af Hartmann 1979 og 1981, Eisenstein 1979, Hartsock 1984 og Ferguson 1984, 1986 og 1987.
72. Her skal ikke gennemgås rækken af patriarkatsteorier, der blev diskuteret

inden for den anglosaksiske historiske og samfundsvidenskabelige kvindeforskning, blot skal der henvises til nogle af de vigtigste. Fælles for de feministiske forskeres opfattelse af patriarkatet var, at det var et *system*, der underbyggede mandlig dominans. I dansk kvindeforskning har især Heidi Hartmann spillet en rolle, se Ravn m.fl., AUC 1983 (rapport fra seminar om kapitalisme og patriarkat). Hartmann definerer patriarkatet som „et sæt af sociale relationer mellem mænd, som har en materiel basis og som, selv om den er hierarkisk, etablerer eller skaber en uafhængighed og solidaritet mellem mænd, som gør dem i stand til at dominere kvinder“, se Hartmann 1976, 1979, 1981. Om patriarkatsteoriene i øvrigt, se D. Dahlerup 1983. Problemet ved patriarkatsbegrebet var dels, at det tidligere blev brugt i en anden mening, nemlig om et samfund, styret af ældre mænd eller om faderens feudale herredømme over både kvinder, børn, tjenere og andre mandlige undersåtter. Dels at det overbetonede det strukturelle element og underbetonede den subjektive faktor fra kvindesiden.

73. Siim 1989, s. 113. Se også tidligere omtalte Smith-Rosenberg 1975, Koch 1984, Lützen 1986.
74. Siim 1989, Nyt Forum for Kvindeforskning nr.1, 1989.
75. Tetreault 1987 argumenterer for det, hun kalder et multifokalt udgangspunkt for forskningen.
76. Hartsock har formuleret det sådan, men kommer derved til at underforstå, at kvinder pr. definition havde forudsætninger for at opfatte magt som en kapacitet. Hun skriver nemlig: „In contrast, women’s stress on power not as domination, but as a capacity of the community as a whole suggests that women’s experience of connection and relation have consequences for understandings of power and may hold more resources for a more liberatory understanding“, 1984 s. 253.
77. Siim 1989, s. 128.
78. Kvindehistorikere var jo selv en del af oprøret og understregede derfor naturligvis solidariteten frem for konflikter og indbyrdes magtkampe, se Possing 1989.
79. Workshop „Køn, Kultur, Magt“, Rapport fra Kvindeforskningsseminar om videnskabshistorie og -teori, Fåborg 1989, s. 186-188.

„Magtfuldkommenheden“

1. H. Skram, M.L., s. 219 og NZ til Ludvig Schrøder i et brev efter kransegildet på skolens bygning, 11.12.1877, KB.
2. Se kapitlet „At vække lysten til at lære“
3. Gotfred Benjamin Rode (1830-1878), litteraturhistoriker, pædagog, digter. Se biografilisten.

4. G. Rode til NZ, 12.12.1864 og 17.4.1867, C.503, NZ- arkiv, LA.
5. Margrethe Rode, f. Lehmann (1846-1918), journalist, se biografilisten.
6. G. Rode til NZ 28.7.1867, C.503, NZ-arkiv, LA.
7. NZ til G. Rode, 4.8.1867, C.503, NZ-arkiv, LA.
8. *ibid.*
9. G. Rode til NZ, 23.8.1867. Øvrige breve fra G. Rode til NZ, 31.8.1867, 28.9.1867, 20.10.1867, 18.11.1867, 12.1.1868, C.503, NZ-arkiv, LA.
10. Under omtalen af Margrethe Rode, DBL- 3.
11. Carl Ewald (1856-1908), cand.phil., forfatter, journalist. Se biografilisten.
12. Falbe-Hansen, B & N, 1913, s. 4.
13. beraade betyder iflg. ODS „overveje“, „beslutte (til)“. Her er det brugt i betydningen „regne med“. Forløbet i denne historie fremgår af samlingen af NZ's breve til Carl Ewald i 1880, kopibog 2, C.50, LA.
14. Kvittringsbog for Lærrelønninger v. Formiddagsundervisningen 1876-1890“ og „Kvittringsbog for Lærrelønninger v. Eftermiddagsundervisningen 1874-1892“, i: NZ-skolearkiv, „Overbestyrelsen“, LA.
15. Anna Hude (1858-1934), priv.li., historiker. Se biografilisten.
16. A. Hude til NZ, 4.3.1880, 5.3.1880, C.501, NZ-arkiv, LA. Udtalelsen om at Anna Hude deltog i examen artium-undervisningen hos Natalie Zahle, var forfattet af NZ, Jean Pio, C. Jørgensen, H.I.E. Jungersen, J.L. Heiberg, Wiedemann og Henriette Skram, 2.1.1879, i: Paadømte Sager ang. december 1880, Sagsakterne ang. Anna Hude, Kriminal- og Politiretten i Kbh. 1845-1919, Justitskontoret, LA. Sammesteds findes brev fra NZ, 21.6.1880, som udtalte, at hun aldrig havde set andet end „smukt og godt af hende“.
17. Ugeskrift for Retsvæsen, nr. 1, 1882, s. 2.
18. A. Hude til NZ, 4.8.1880, C.501, NZ-arkiv, LA. H. Halkær til S.L.Tuxen, 13.12.1880, C.501, NZ-arkiv, LA.
19. S.L. Tuxen (1850-1919), filolog, undervisningsinspektør. Se biografilisten.
20. NZ til Tuxen, 12.4.1881, A. Hude til Tuxen 23.4.1881, 30.8.1881, 29.9.1881, 23.10.1881, C.501, NZ-arkiv, LA.
21. I øvrigt om Anna Hude, se Rosenbeck 1986, Rimmen Nielsen 1986, og Tandrup 1979.
22. De følgende eksempler er udvalgt blandt flere, sådan så de fordeler sig over et længere tidsrum. De er kun få af mange eksempler på, at NZ blev bedt om gode råd til uddannelsesforløb, se f.eks. 3.12.1854, 26.12.1888, 24.8.1893, C.501, NZ-arkiv, LA.
23. C. Vilstrup til NZ, 26.9.1891, C.501, NZ-arkiv, LA.
24. Mine Poulsen til NZ, 1.7.1889, C.501, NZ-arkiv, LA. Mine Poulsen havde hørt, at NZ så ofte havde hjulpet ubemidlede piger frem.
25. H. Christensen til NZ, 6.7.1884, NZ-arkiv, LA.

26. Cramer fra Boddum Præstegård til NZ, 12.2.1855, C.501, NZ-arkiv, LA.
27. Håndskrevne hefter med oversigter (navne, adresser, betalinger) over lærerinder, Cursusgængere, fripladsansøgere, familier, som søgte lærerinde (m. oplysninger om fag og kvalifikationer) (1864-1874). Ansøgere fra hele landet, CA. 5 og CB. 51, NZ-arkiv, LA. Hefterne er for ufuldstændige til at kunne være kildegrundlag for en systematisk dokumentation af, om alle fik samme behandling ved ansøgningerne, men de vidner om en nøje bogføring. Hvis eleverne fik gode udtalelser ved afgangsklassen, ville skolen gerne arbejde for en „tilkommende Virksomhed“ til dem. Eleverne var i disse tilfælde også i fremtiden velkomne til at søge råd og dåd på skolen til videre ansættelse, se skoleprogram 1884, Privatlærerindeskolen.
28. En systematisk gennemgang af brevene i C.501 og A.21, se kapitlet „Myter om Natalie Zahle“.
29. Ingeborg Vinderen (1850-1924), lærerinde, husmoder. Se biografilisten.
30. H. Skram, M.L., s. 221, og Thelin 1918, s. 141-42.
31. Marthe Vinderen (1816-1878), f. Smestad, g.m. Rasmus Winderen (1802-1854). Se biografilisten under Ingeborg Vinderen.
32. Thelin 1918, s. 141.
33. Se sange til I. Vinderen i G., NZ-arkiv, LA. Der henvises i øvrigt til mundtlige oplysninger fra Wanda Tarras-Wahlberg og Elin Federspiel, døtre af NZ's to fætre, hhv. kontorchef, kammerherre Herluf Zahle (1873-1941) og hustru Hedvig Marie Sofie Holmblad, og Otto Zahle (1875-1972) og hustru Rita Mercedes Bernhoft (1877-1971), se biografilisten.
34. Dokument for overdragelse af begravelsesplads indtil 18.12.1980, underskrevet af E.Tutein, A.4, NZ-arkiv, LA.
35. NZ til Bokkenhauser, 5.10.1881, 6.10.1881 og 13.10.1881, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
36. NZ-minde 1927, s. 53.
37. H. Skram, upubl. erindr., s. 119-120.
38. *ibid.*, s. 109-110 og 112-113.
39. *ibid.*, s. 117.
40. *ibid.*, s. 120.
41. *ibid.*, s. 121-122.
42. *ibid.*, s. 112 og H. Skram, M.L., s. 222.
43. Vilhelmine Brun (1852-?). Eks. li. 1880, Li. v. N. Zahles Skole 1880-1904 i naturhistorie, geografi, tysk, gymnastik, NZ-minde 1927, s. 253. Og NZ-sk.progr. 1904, s. 7-8.
44. NZ-sk.progr. 1883.
45. Cl. Schousboe, f. Pløyen. Enke efter Julius Schousbo, Tåsinge.
46. NZ til Cl. Schousboe, 3.6.1886, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
47. Elise Bay (1842-1916), lærerinde, skolebestyrerinde. Se biografilisten.
48. NZ, Kristeligt Dagblad 1.11.1910.

49. Martensen 1917, s. 68-69.
50. NZ til Cl. Schousboe, 3.6.1886, kopibog 2, NZ-arkiv, LA.
51. *ibid.*
52. Ellen Drachmann, f. Bentzon (1866-1948), se biografilisten. Ekstrakterne af de citerede breve er venligst udlånt i kopi af tidl. lektor v. N. Zahles Skole, Inga Ludvigsen, som i 1968 modtog dem fra Ellen Drachmanns datter. De er dateret 25.5.1885 og 31.5.1885. I NZ-arkiv, C.501, LA ligger to breve til NZ fra Ellen Bentzons fader, major Michael Bentzon om hendes uddannelse, 30.8.1881 og 9.10.1881. Sæbygård var fra 1881 lejet af forpagter A. Nygaard fra Sophienholm, se Bülow 1962, s. 443-45.
53. H. Trier, V.U., 1879, s. 36. Efter foredrag i „Kvindelig Læseforening“.
54. Wöldike, V.U., 1880, s. 347-359.
55. NZ, V.U., 1882, s. 438.
56. Indberetninger om elever og lærere. Tilsendt skolekommissionen for Helligestenes Sogn, årene 1867 og 1873, NZ-skolearkiv „Gymnasieskolen“, LA. Hilden 1988 (upubl) er ved sammenligning med andre skolearkiver overbevist om, at spiren til den første gymnasieundervisning for danske piger skal findes her.
57. H. Skram, M.L., s. 228.
58. H. Skram, upubl. erindr., s. 125. I 1885 søgte NZ Kultusministeriet om dimissionsret til sine artiumsstuderende. Efter at ministeriets undervisningsinspektion havde besøgt skolen og overværet timerne, fik hun bevillingen den 13. marts 1886, jvf. omtalen i H. Skram, M.L., s. 228 og Kultusministeriets Arkiv, 3. kontor (Protokoller og Journalsager), kopibog 1886: 13.3.1886. Og videre i: Journalsager 725/85, hvor hele sagen ligger med ansøgnings-, udtalelses- og bevillingsskrivelser af 14.10.1885, 2.3.1886, 13.3.1886 og 5.12.1888, RA.
59. Erna Juel-Hansen (1845-1922), f. Drachmann. Lærerinde, forfatter. Se biografilisten. Indførte faderens, A.G. Drachmanns (1810-1892) gymnastik i NZ-skolen.
60. Juel-Hansen, V.U. 1882, s. 213-229.
61. Der blev afholdt en række private, pædagogiske møder. Ifølge et brev fra NZ, der er fundet i privateje, skulle det være skolebestyrer Hauch og redaktøren af „Vor Ungdom“, Herman Trier, der tog initiativ til en række møder, hvor en forsamling af fremtrædende kristne og radikale grundtvigianske skole- og kulturpersonligheder skulle mødes for at debattere dannelse og uddannelse. Der var lagt op til en åben konfrontation af modsatrettede synspunkter til alles bedste, men debatterne synes at være blevet så ophedede, at i hvert fald NZ ikke syntes, at hun kunne lægge lokaler til møderne. Det private pædagogiske selskab, i hvilket regi møderne afholdtes, omtales også i Kyrre 1920, s. 151. „Den fri pædagogiske Forening“, som den kaldtes, synes at være gået i sig selv, se NZ til Hauch og

Trier, 14.12.1880, privateje hos V. Skovgaard-Petersen. Se også brevvekslingen fra januar 1883, i C.2, NZ-arkiv, LA: NZ til Falkenstjerne, Hauch og Trier, 5.1.1883, Trier til NZ, 6.1.1883 og NZ til det „ærede Udvalg for det private pædagogiske Selskab“, 8.1.1883. Referaterne fra foredragene i 1882 blev publiceret i Triers Vor Ungdom, her også Juel-Hansen, V.U., 1882, s. 213-229. NZ, V.U., 1882, s. 431, note 1. For indholdet af NZ's indlæg henvises til kapitlet „Zahlenisme og Emancipation“. NZ's indlæg i V.U. svarede til hendes „Kvindens Uddannelse her i Landet. II“ 1882-1883.

62. NZ til H. Trier, 25.10.1882, H. og A. Triers Privatarkiv, RA.
63. E. Juel-Hansen, V.U., 1883, s. 31.
64. L. Kragballe, V.U., 1882, s. 184-213.
65. E. Juel-Hansen, V.U., 1883, s. 32.
66. *ibid.*, s. 34- 35.
67. H. Skram, V.U., 1883, s. 192-220.
68. „En Mening fra Hjemmet“, 1883. M. Købke, V.U., 1883, s. 52-60. M. Købke, der selv bestyrede en pigeskole, gik ligesom E. Juel-Hansen ind for, at der kun skulle undervises i 2 fremmede sprog i den højere pigeskole af hensyn til, at de unge piger ikke skulle blive overanstrengte. Hun henviste i sin argumentation til, at det også på det nordiske skolemøde i 1880 blev fremhævet, hvor vigtigt det var at indskrænke undervisningen til 2 sprog.
69. NZ til H. Trier, 9.1.1883, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
70. Th. Ebbell 1913, s. 558.
71. NZ til Holbech, 21.11.1884, kopibog 2, C. 50, NZ-arkiv, LA.
72. Ida Falbe-Hansen (1849-1922), pædagog, litteraturhistoriker. Se biografilisten.
73. H. Kyrre, 1920, s. 224.
74. *ibid.*
75. NZ til I. Falbe-Hansen, 11.10.1884, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
76. Der er ikke bevaret noget svar fra Ida Falbe-Hansen, hverken på LA, RA eller KB.
77. E. Grundtvig til NZ, 19.6.1889, C.503, NZ-arkiv, LA. Elisabeth Grundtvig (1856-1945). Litterat, oversætter, kvindesagsforkæmper. Se biografilisten.
78. Kirstine Frederiksen (1845-1903). Lærerinde, redaktør og forfatter. Kvindesagskvinde. Se biografilisten.
79. Augusta Fenger (1844-1931). Lærerinde, kvindesagskvinde. Se biografilisten.
80. Fenger 1932, s. 78.
81. *ibid.*, s. 80.
82. *ibid.*, s. 79.

83. A. Hjort til Harald Holm, dec. 1884, C.62 („Revision af Lærer- og Lærerindeeksamen“), NZ-arkiv, LA. NZ til Holbech, 21.11.1884, kopi-bog 2, NZ-arkiv, LA. Hverken Femmer eller Zahle blev officielt bedt om at forholde sig til sagen. Men NZ's foredrag og artikel affødte et brev til hende fra C.C. Brix: „Det udviklede sig til en årelang korrespondance, stadig hjerteligere i tonen. Den omhandlede efterhånden både store linier og små detaljer i spørgsmålet og må vel have haft samme vægt som sæde i et ministerielt udvalg. Den kvindelige seminarieleder var blevet professionel. På maskulin vis trak hun fra kulissen i trådene som en anden grå eminence“, Hilden 1989, unpubl.manus s. 26.
84. A. Hjort til NZ, 14.12.1884, C.62, NZ-arkiv, LA.
85. *ibid.*
86. NZ, V.U., 1885, s. 1-19, A. Hjort til NZ, 14.12.1886 og CC. Brix til NZ, 10.9.1886 og NZ til C.C. Brix, 4.10.1886, C.62, NZ-arkiv, LA. A. Hjort til H. Holm, dec. 1884, begge C.62, NZ-arkiv, LA. Forhandlingerne om en statskole for lærerinder, om revisionen af læreruddannelsen og om forholdet mellem det offentlige og de private lærerindeskoler er en historie for sig selv, som der hidtil ikke er forsket i, men det vil være et oplagt emne for undersøgelsen af, hvordan den danske stat forholdt sig tøvende og forskelligt til de to køns uddannelsesmuligheder. Hilden berører det i sin forskning. Jeg vil ikke behandle det videre her, men henvise til relevante Natalie Zahle-kilder i CC.61, C.62, C.63, C.641 og C.642 i NZ-arkiv, LA. Forhandlingerne resulterede i lov af 30.3.1894 om Uddannelse af Lærere og Lærerinder i Folkeskolen.
87. NZ til A. Hjort 20.9.1886, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv.
88. NZ-minde 1927, s. 55.
89. *ibid.*, s. 55 og s. 57.
90. NZ til A. Hjort, 29.6.1886, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
91. A. Hjort til NZ, 14.12.1886, C.62, NZ-arkiv, LA.
92. *ibid.*
93. H. Skram, M.L., s. 224.
94. NZ til Kultusminister J.F. Scavenius, 16.7.1885, kopibog 1, C.50 (m. S.L. Tuxens pen), NZ-arkiv, LA. H. Skram, M.L., s. 225 og NZ-sk.progr. 1885.
95. NZ-skolearkiv, Arkivregistratur, LA, 1984. Se omtalen af arkivet i kapitlet om „Det biografiske problem“. Desuden findes skoleprogrammerne fra N. Zahles Skole komplet på LA, men også i dele på DPB og UB1, se Possing & Glenstrup 1988.
96. Possing & Glenstrup 1988.
97. NZ-sk.progr. 1883.
98. NZ-sk.progr. 1886.
99. „Forhandlingsprotokol for institutionen „N. Zahles Skole“, NZ-skolear-

kiv, Overbestyrelsen, LA. Udskrift af skolens grundlov, BC. 3, NZ-arkiv, LA. Udskriften var beregnet for skolens udstilling 1976. Den bygger på skolens grundlov fra 1924.

100. NZ-sk.progr. 1886 og „Forhandlingsprotokol for institutionen „N. Zahles Skole“, NZ-skolearkiv, Overbestyrelsen, LA, og NZ til C.Ploug, 29.6.1885 og 5.7.1885, KB.
101. H. Skram, upubl. erindr., s. 127, RA.
102. H. Skram, M.L., s. 226.
103. *ibid.*, s. 227.
104. *ibid.*, s. 227 og H. Skram, upubl. erindr., s. 127.
105. NZ til kultusminister J.F.Scavenius, 16.7.1885, kopibog 1, C.50, NZ-arkiv, LA.
106. NZ til Th. Moltke, H. Gerdtzen, A. Hjort, H. Skram, B. Hahn, K. Lønborg, 19.10.1884, BC.3, NZ-arkiv, LA.
107. H. Gerdtzen til NZ, okt. 1884, H. Skram til NZ, 1.11.1884, B. Hahn til NZ, 11.11.1884, K. Lønborg til NZ 29.11.1884, A. Hjort til NZ, dec. 1884, alle i BC.3, NZ-arkiv, LA.
108. Frederik Zahle til NZ, udat. BC.3, NZ-arkiv, LA.

„Arvepleje og retræte 1887-1899“

1. Hyppige er de gange, hun i brevene nævner sygdom blandt lærerinderne som grund til travlhed.
2. M.L., s. 71.
3. NZ-sk.progr., 1887.
4. Johs. Steenstrup (1844-1935), historiker, dr. phil. Se biografilisten.
5. Korrespondance m. Johs. Steenstrup og NZ: 13.3.1880, 15.4.1880, 11.9.1880, 5.1.1883, 29.12.1884, 11.5.1888, 13.5.1888, 28.9.1893, 23.3.1895, 27.7.1895, 12.3.1896, 29.4.1905, 31.5.1902, 14.12.1906, 28.9.1907, KB.
6. Leo Tandrup om Johs. Steenstrup i DBL-3.
7. NZ til Johs. Steenstrup, 11.5.1888, KB og kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA. Og Johs. Steenstrup til NZ 13.5.1888, KB.
8. Thelma Jexlevs indledning til 1982-udgaven af Den danske Kvindes Historie og H. Rimmen Nielsen, 1986, s. 173.
9. J. Steenstrup, 1917, bd. 2, s. 112-121.
10. Ingeborg Appel, 1940, s. 8-18 og korrespondancen ml. Ernst Trier og NZ, 23.6.1869, 15.12.1869, 23.1.1871, 11.3.1873, 26.6.1873, 5.6.1873, RA.
11. Korrespondancen mellem Ludvig og Charlotte Schrøder og NZ: 52 bevarede breve fra 1872-1907, KB.
12. NZ til L. Schrøder, april 1885, KB.

13. NZ til Ch. Schrøder, 4.10.1880, KB.
14. Mødet var tilsyneladende det årlige „Lærermøde“, som I. Appel omtalte i sine erindringer. Disse møder omtales også i Ludvig Schrøders biografi i DBL-3. I. Appel skrev, at møderne holdtes i august, men i 1877 syntes det at være løbet af stablen i september, I. Appel, 1940, s. 11.
15. NZ til Schrøders, 11.9., 15.9. og 5.10.1887, KB.
16. P.A. Rosenberg (1858-1935), forfatter, sceneinstruktør.
17. NZ til P.A. Rosenberg, 31.7.1887, KB.
18. NZ-sk.progr., 1888, s. 29-30 og H. Skram, 1916, s. 104.
19. Johanne Margrethe Lange (1842-1887), lærerinde. Se biografilisten.
20. Louise Frank (1842-1887), lærerinde, husmoder. Se biografilisten.
21. NZ-sk.progr., 1888, s. 30.
22. G. Knuth (1856-1940), lærerinde. Se biografilisten.
23. Fenger 1932.
24. Flohr Sørensen 1988. Omtaler bl.a. malerinderne Emilie Mundt og Marie Luplau, Johanne Krebs og Anna Koefoed som samlevende par.
25. H. Skram, upubl.erindr., s. 148.
26. Laura Sarauw (1854-?), li. v. NZ-skolen 1874-99 i tegning, NZ-minde 1927, s. 250.
27. NZ til V. Sarauw, 5.12.1887, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv LA. Hvilken forbindelse Vilh. Sarauw stod i til Laura Sarauw vides ikke.
28. NZ-sk.progr. 1888, s. 29 og Forhandlingsprotokol for institutionen, 28.4.1888, NZ-skolearkiv, LA.
29. NZ til A. Lange, St. Bededag 1889, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
30. Marie Brunyulfson, f. Gerdtzen (1829-1900), Li. i NZ-skole 1861-1899 i tegning. Gift m. Gisli Br. 1859.
31. Forhandlingsprotokol for institutionen, NZ-skolearkiv, 24.4.1890.
32. ibid., 11.4.1891.
33. ibid., 12.11.1893.
34. De ikke helt komplette legatregnskaber findes i NZ-skolearkiv, „Legater og fonds“, i i alt 7 pakker, LA. Ingeborg Vinderens legat på kr. 7.000, jvf. hendes testamente, Oslo Skifterett Testamentsprotokol, II.5 (1921-1925).
35. Natalie Zahles Legat. NZ skulle leve af renterne fra det. Efter hendes død skulle det bruges til fremme af lærerinders uddannelse. Bidragsyderne var bl.a. K. Frederiksen, I. Falbe-Hansen, L. Engelhardt, Th. Lang, M. Mørk, M. Kruse, K. Kjær, N. Moltke, L. Winteler, A.2, NZ-arkiv, LA. NZ til Jakob Marstrand, 1897. Heri ligger også det trykte takkebrev af 16.7.1897, J. Marstrands Arkiv, A.I.2, RA.
36. M.L., s. 46-47.
37. NZ-minde 1927, s. 252 og Poulsen & Bendixen 1914, s. 127.
38. NZ til A.F. Asmussen, 27.3.1889, RA og kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
39. ibid.

40. NZ til A.F. Asmussen, 17.10.1893, RA.
41. Skrivelse fra og NZ-brev til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen, 14.12.1891, 17.1.1893, venligst udlånt af forh. lektor Inga Ludvigsen, København.
42. Fr. Rønning (1851-1929), dr. phil, litteraturhistoriker. Læ. v. forsk. københavnske skoler. Undervisningsinspektør f. private og kommunale real-skoler i Kbh. Forsk. pædagogiske hverv. Forfatter af litt. hist. skrifter, NZ-minde 1927, s. 258, DBL-3.
43. Vilh. Andersen (1864-1953), litteraturhistorisk forfatter. Se biografilisten.
44. NZ til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen 17.1.1892. De bevarede breve – også fra Rønning, Andersen, Simesen, Falbe-Hansen og Lund til NZ som svar på henvendelsen – ligger kun i udskrift sammen med brevet til Ministeriet, i Inga Ludvigsens privateje.
45. A.D. Jørgensen (1840-1897), historiker, arkivar. Se biografilisten.
46. A.D. Jørgensen til NZ. 4.5.1889, med vedlagt slægtstavle A. 21, NZ-arkiv, LA.
47. NZ til A.D. Jørgensen, 15.5.1889, kopibog 2, C.50, NZarkiv, LA.
48. NZ til H. Trier, 7.12.1889, RA. Legatoprettelse og lykønskningstelegrammer i anledn. af 50, 70 og 80-årsdagene i A.2, NZ-arkiv, LA dokumenterer, at NZ faktisk var blevet temmelig meget omtalt allerede.
49. Julie Meyn var tidligere elev på skolen, jvf. Julie Meyn til NZ, 3.3.1894, C. 504, NZ-arkiv, LA.
50. NZ til Julie Meyn, 3.10.1890, kopibog 2, C. 50, NZ-arkiv LA.
51. Henrik von Nutzhorn (1833-1925), højskolelærer. Se biografilisten.
52. C. Berg (1829-1891), politiker, venstremand, g.m. Maren Bertelsen (1836-1906). Læ.eks. 1850, huslærer og lærer i Kolding, senere på Bogø. Fra 1865 rigsdagspolitiker. Grundlægger af den bergske presse, DBL-3.
53. NZ til H. Nutzhorn, 29.1.1892, RA. NZ's brev blev dog aldrig offentliggjort i bogen: H. Nutzhorn: Til Minde om Folkethingsmand C. Berg. Udg. af hans Partifæller paa Rigsdagen, feb. 1892.
54. NZ til A.F. Asmussen, 10.3.1893, 15.9.1893 (2 breve), 17.10.1893, 14.4.1894, RA.
55. August A. Jerndorff (1846-1906), maler. Se biografilisten.
56. NZ til A. Jerndorff, 29.9.1889, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
57. NZ til A. Jerndorff, 18.4.1891, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
58. „Fortegnelse over de ved det kongelige Akademi for de skønne Kunster offentlig udstillede Kunstværker“ Kbh., 1890, 1891, 1892 og 1893. Heller ikke på Charlottenborg blev maleriet udstillet, se: „Fortegnelse over Kunstværker paa Charlottenborg“ 1891-1898.
59. H. Skram, M.L., s. 233-34. Fortjenstmedaljen, der kunne tildeles både mænd og kvinder var i den form, som blev Natalie Zahle til del, indstiftet den 28.7.1845. Den blev tildelt enten i sølv eller i guld og sorterede under

- de kgl. ordeners kapitul Det var en medaljon i sølv eller guld med en egekrans, der omkransede indskriften: „FORTIENT“, SKL, bd. XVI, s. 826. Tildelingen til Natalie Zahle blev omtalt, bl.a. i Nordstjernen, 18.12.1891 og i Kvinden & Samfundet, 1891, ss. 222-223.
60. NZ til Kronprinsen v. kammerjunker O. Bull, 30.3.1892, 6.5.1892, 21.5.1892, 13.6.1892, 1.11.1893, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA og NZ-sk.progr. 1893, 1894, 1895, 1899 og NZ til pastor Johansen, 7.1.1892, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
 61. H. Skram, upubl. erindr., s. 140.
 62. Arkivalier om prinsesse Margrethes og komtesse Birgitte Juels undervisning, 1956-1960 i: „Gymnasieskolen“ i NZ-skolearkiv, LA.
 63. Fr. Zahle til NZ, 14.11.1877, BC.1, NZ-arkiv, LA.
 64. NZ til hr. kommandør Normann, 30.9.1891, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
 65. NZ til M. Melchior 30.9.1891, til Normann 30.9.1891 og til grosserer Rønne 30.9.1891, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv LA.
 66. NZ til J. Martensen, 12.8.1893, RA.
 67. Martensen 1917, s. 71 og Elise Bays dagbog, bd. 1, 1882-1908, i: Østersøgades Skole Arkiv, LA.
 68. H. Skram, M.L., s. 237- 38.
 69. Martensen 1917, s. 70.
 70. H. Skram, M.L., s. 238 ff.
 71. *ibid.*, s. 239.
 72. NZ til A.F. Asmussen, 17.10.1893, RA. H. Skram, M.L., s. 265. Her omtaler hun drømmen om at være blevet den, der fik statsstøtte til en prøvetid på 10 år som statsseminarium. Ifølge brevene til Asmussen og ifølge 1914-biografien (s. 265-66) skulle hun have indsendt ansøgning herom til ministeriet i 1886, og søgt om anbefaling af denne ansøgning hos Direktionen for Borger- og Almueskolevæsenet. Hun havde ikke fået nogen af delene. En sådan ansøgning har ikke været mulig at finde i arkiverne. Spørgsmålet er, om hun nogen sinde har indsendt hhv. udarbejdet et sådant detaljeret forslag. Måske har hun blot forelagt en skitse, måske har drøftelserne været mundtlige, måske har hun selv senere destrueret en sådan skitse af hensyn til sit eftermæle? Hun havde jo lidt nederlag i sagen og havde, som vi har set, tidligere givet udtryk for sin nervøsitet over for de kolleger, der faktisk var mere lærde end hun selv.
 73. Martensen 1917, s. 87.
 74. H. Skram, M.L., s. 240.
 75. Martensen 1917, s. 88.
 76. NZ til Moltke og Bay, 24.6.1894, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
 77. Elise Bays dagbog i afskrift, 1882-1908, bd. 1, Østersøgades Skoles Arkiv, LA.

78. Forslag til Realskoleordning, august 1892. Bestyrelsen for dansk Realskoleforening, C.2, NZ-arkiv, LA.
79. Th. Lang til NZ, 11.10.1892, C.2, NZ-arkiv, LA.
80. H. Kyrre, 1920, s. 226 og Th.Lang til NZ, 22.11.1892, C.2, NZ-arkiv, LA.
81. Th. Lang til NZ, 22.11.1892, C.2, NZ-arkiv, LA.
82. NZ's svar påført med blyant på brevet fra Th. Lang af 22.11.1892: „Betsvaret i al velvillighed og Imødekommenhed, forbeholdende mig Bestyrelsens endelige Beslutning“.
83. Forhandlingsprotokol for NZ-skolen: alle årgange 1892-1913, NZ-skolearkiv, LA.
84. NZ til Th. Lang, 1.12.1892, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
85. Bog & Naal, jan. 1894, s. 21- 22: Foreningens Love.
86. Bog & Naal, april 1894, s. 86-88: medlemslister optrykt. NZ til Th. Lang, 23.2.1893, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
87. Bog & Naal, april 1894, s. 86-88 og juli 1894, s.157- 58.
88. Bog & Naal, jan. 1899, s. 17-19. Originale, fortløbende medlemslister er søgt i Kvindehistorisk Samling, Statsbiblioteket i Århus uden resultat. Det kan ikke afvises, at de findes i Th. Langs Arkiv, Silkeborg Lokalarkiv, som imidlertid ligger i 250 kasser uden registrant. Her er der kun taget stikprøver, arkivet er af tidsmæssige grunde ikke gennemgået systematisk.
89. Kgl. Anordning af 1. marts 1895, paragraf 14. Forud for vedtagelsen af denne aldersgrænse, var både fællesundervisning og spørgsmålet om aldersgrænsen for eksamen blevet debatteret heftigt: V.U., 1888, s. 25-40, H. Skram: „Om Lavalderen ved den almindelige Forberedelseseksamen for Kvinder“, Bog & Naal, feb. 1894: Th. Lang: „Bør Aldersgrænsen for Indstilling til den alm. Forberedelseseksamen nedsættes for Pigebørnenes vedkommende?“ Bog & Naal, marts 1894, Valdemar Andersen: „Om Aldersgrænsen ved almindelig Forberedelseseksamen“ Bog & Naal, april, maj og juni 1895: O. Rybner Petersen: „Bør Aldersgrænsen ved almindelig Forberedelseseksamen nedsættes for Pigebørn?“ O. Rybner Petersen, der var bestyrer for Esbjerg Realskole stod alene med sit synspunkt over for H. Skram, Th. Lang og V. Andersen, der alle ønskede den høje alder for piger til alm. forberedelseseksamen fastholdt p.gr.a. deres faste overbevisning om, at menstruationens indtræden hos pigerne krævede ekstra hvile.
90. Lov af 30. marts 1894 om Seminarier og Prøver for Lærere og Lærerinder.
91. J. Th. Huus, Kv. & S., 1894, s. 91-97.
92. NZ, Kv. & S., 1894, s. 147-50.
93. NZ til sine medbestyrere, 5.4.1894, BC.3, NZ-arkiv, LA.
94. Martensen 1917, s. 56.
95. NZ til sine medbestyrere, 5.4.1894, BC.3, NZ-arkiv, LA.
96. H. Skram, M.L., s. 255. Samme sted hed det, at hun i et brev havde bedt

om at gå af allerede her i 1894, men at hun var blevet overtalt til at blive endnu i 3 år. Et brev med en sådan ordlyd har ikke været til at opspore.

97. H. Skram, M.L., s. 257.
98. NZ til Hans Martensen-Larsen, 11.9.1892, RA.
99. Hans Martensen-Larsen (1867-1929), cand.theol. Se biografilisten.
100. Josepha Martensen, datter af biskop Martensen, H. Martensen-Larsens tante. Forfatterinde, bl.a. skrevet om Elise Bay, 1917 og faderen H.L. Martensen, 1918.
101. NZ-minde 1927, s. 261 og NZ til H.M-L., 7.9.1894, RA.
102. NZ til H. Martensen-Larsen, 22.4.1895, RA.
103. NZ til H. Martensen-Larsen, 2.10.1895, RA.
104. NZ til H. Martensen-Larsen, april 1897, RA.
105. Forhandlingsprotokol for institutionen, 5.6.1896, NZ-skolearkiv, LA.
106. NZ til H. Martensen-Larsen, april 1897, RA.
107. P.G. Lindhardt i DBL-3 om H. Martensen Larsen.
108. NZ til H. Martensen-Larsen, 18.11.1897, RA.
109. *ibid.*
110. NZ til H. Martensen-Larsen, 1.10.1909 og 2.9.1910. I øvrigt sendte han hende trofast sine bøger, og de stod hinanden meget nær resten af livet, hvad hun gav udtryk for i sine breve til ham: 4.10.1898, 18.2.1900, 20.3.1903, 2.9.1904, 30.9.1905, 1.1.1910, 31.12.1912, 2.9.1912, RA.
111. Bertha Hahn, Katrine Lønborg og Hansine Gerdtzen til NZ, 25.3.1898, BC.3, NZ-arkiv, LA.
112. Forhandlingsprotokol for institutionen, 6.5.1899, NZ-skolearkiv, LA.
113. Otto Zahle (1875-1972), cand.mag., rektor. Se biografilisten.
114. NZ til Otto Zahle, 23.1. og 16.3.1894, RA.
115. NZ-minde 1927, s. 265.
116. NZ til Otto Zahle, 10.6.1895, julen 1896, 7.7.1897, RA.
117. NZ til Otto Zahle, 19.1.1897, RA.
118. Henrik Ibsen: John Gabriel Borkman (1896). Skuespillet omtales i Beyer (red.): Norges Litteraturhistorie, bd. 3, s. 365-370.
119. NZ til Otto Zahle, 19.3.1899, RA.
120. NZ til Otto Zahle, 22.8.1899, RA. Øvrige NZ-breve til Otto Zahle, 10.6.1899, 21.1.1901, 16.7.1901, 27.4.1902, 28.4.1902, 8.6.1902, 5.7.1902, 10.11.1902, 22.3.1907, 22.1.1908, 22.10.1908, påskesøndag 1909, 23.5.1909, 14.7.1909, 4.8.1909, aug. 1909, 23.1.1913, RA.
121. NZ til Otto Zahle, 21.1.1901, RA.
122. NZ til S.L. Tuxen, 30.4.1898, RA.
123. NZ til J.H. Monrad, 7.5.1898, RA.
124. H. Skram, M.L., s. 255.
125. J.H. Monrad (1848-1903), præst, forfatter. Se biografilisten. Monrad var på dette tidspunkt sognepræst for Vartovmenigheden, der efter C.F. Tiet-

gens ønske knyttedes til Marmorkirken på grund af den gyldne kuppel. J.H. Monrad tog afstand fra den brandesianske kulturradikalisme og fra venstregrundtvigianske synspunkter. Fra Vartovmenigheden udspaltedes en venstrepolitisk gruppe, der dannede Københavns Valgmenighed. Til denne gruppe hørte Th. Moltke, mens Natalie Zahle blev hos J.H. Monrad i Marmorkirken. Splittelsen var dog ikke så politisk eller kirkepolitisk alvorlig, at den førte til brud på personlige ven- eller bekendtskaber, se: NZ til distriktsforstander Peter Mouritzen, 10.6.1894, læg om præsteskitet 1894, Vartov Valgmenigheds Arkiv, og Balslev (udg. Vartov Valgmenighed), s. 35-37, 1955 og Bording (udg. Københavns Valgmenighed), s. 5-8, 1965. NZ til J.H. Monrad, 7.5.1898, RA.

126. *ibid.*

127. *ibid.* og NZ til J.H. Monrad, „søndag“ 1898, RA. Her var hun tilsyneladende blevet flov og undskyldte „sin Udgydelse“ til ham i forrige brev.

„Under viljens tugt 1900-1913“

1. NZ til Otto Zahle, 7.7.1897, RA.
2. NZ-sk. progr. 1900 og 1901 og NZ til H. Nutzhorn, jan. 1901, RA.
3. NZ's fratrædelsestale 28.4.1900, NZ-sk. progr. 1901.
4. NZ's referat til Eva Moltesen, 4.11.1903, RA.
5. A.B. Drachmann (1860-1935), filolog. Se biografilisten.
6. NZ-sk. progr. 1901, s. 8 og I. Simesen, 1919, s. 125.
7. NZ's fratrædelsestale, NZ-sk. progr. 1901, s. 11.
8. Th. Lang til „Bibs“ (Anna Höltzermann), 3.12.1902, Th.Langs Arkiv, Silkeborg Lokalarliv.
9. H. Skram, M.L., s. 262 og Grundbestemmelser for N. Zahles Skole, herunder: „Midlertidige Bestemmelser“, i: Forhandlingsprotokol for N. Zahles Skole, NZ-skolearkiv, LA og NZ-sk. progr. 1901.
10. NZ til H. Nutzhorn, jan. 1901, RA og H. Skram, M.L., s. 262 og 276.
11. *ibid.*, s. 263.
12. Vilhelm Meyer (1824-1895), læge. Se biografilisten. H. Skram, M.L., s. 247. Det var iflg. 1914-biografien V. Meyer, der fik NZ til at tage sundhedslære ind som fag.
13. NZ, „I hvilken Udstrækning bør Kjendskab til det menneskelige Legeme meddeles i Pigeskolen, og af hvem bør en saadan Undervisning gives?“, 1885.
14. *ibid.*, ss. 200-204 og ss. 214-16.
15. Rosenbeck 1987, s. 43, Bjørnson 1884 og Norges Litteraturhistorie, bd. 3 (Beyer) 1975, s. 184-212.

16. H. Skram, Om Privatlærerindeskolen 1916, s. 65.
17. *ibid.*, s. 65-66.
18. *ibid.*, s. 66 og NZ til Poul la Cour, 1.12.1889, kopibog 2, C.50, NZ-arkiv, LA.
19. Referat fra debatten efter NZ's foredrag, jvf. note 13., s. 214.
20. Poul la Cour (1846-1908), fysiker, højskolelærer. Se biografilisten.
21. Sevel Ribbing: „Om den seksuelle Hygiejne og nogle af dens etiske Konsekvenser“, Kbh. 1889.
22. NZ til Poul la Cour, 1.12.1889, kopibog C.50, NZ-arkiv, LA.
23. NZ, Skolen og Forplantningslæren, i Dansk Tidsskrift, dec. 1903, (ss. 819-825), ss. 822-24.
24. E. Lehmann, NZ-minde 1927, s. 35-36.
25. S. Knudsen, i Kvindfolk II, 1984, s. 309- 11.
26. Eva Moltesen, f. Hällström (1871-1934), forfatter. Se biografilisten. Dansk Tidsskrift var i årene 1898-1906 redigeret af L.M. som også stod for dets fortsættelse, Gads danske Magasin 1906-07, så det har ikke været svært for E.M. og NZ at få adgang til bladets spalter.
27. Ellen Key (1849-1926), svensk lærerinde, forfatter og pioner for kvindebevægelsen. Fulgte først sin faders, bondeføderen Emil Keys liberale ideer. Lærerinde ved Whitlocks Fællesskole 1878-98. Docent v. Stockholms Arbejderinstitut 1883-1903. Foredragsvirksomhed, også i udlandet. Individualist med udpræget frihedstrang, påvirket af bl.a. Rousseau, Darwin og Spencer. Forf. af forsk. biografier. Fra 1888 kendt som kvindesagsforkæmper med bogen „Om enderett og myndighed för den gifta kvinnan“. Dernæst „Missbrukad kvinnokraft“ (1896), hvor hun hævdede moderskabet som kvindens egentlige mission. Dette emne videreførtes i „Barnets århundrede“ I-II (1900), Keys mest kendte værk. „Kvinnepsykologi och kvinnlig logik“ (1896) og „Livslinjer“ I-III (1903-06) var nogle af hendes andre værker. På et tidspunkt blev hun kaldt „Sveriges åndelige Regent“. Hendes kompromisløse kvindefrigørelsesstrategi hvilede på tanken om den kvindelige særart med moderskabet i centrum. Ægteskabet opfattede hun som naturligt, men uden at det krævede borgerlig eller kirkelig pagt, se: Lexikon der Frau in Zwei Bänden, Zürich, Encyclios Verlag, 1953-54, Kvinnenes Kulturhistorie, bd. 2, Oslo, Universitetsforlaget 1985 og SKL.
28. Eva Moltesen, Dansk Tidsskrift, Nogle Betragtninger ..., 1903, s. 229-238.
29. Eva Moltesen, Dansk Tidsskrift, Delt Ansvar, 1903, s. 589-594.
30. NZ, Dansk Tidsskrift, Om Ægteskabet, 1903, s. 770-72.
31. Eva Moltesen, Dansk Tidsskrift 1903, svar til NZ, s. 772-73.
32. NZ til Eva Moltesen, 4.11.1903, RA.
33. NZ, foredrag om Det menneskelige, det kvindelige og det mandlige, udat. håndskrevet, gr.E., NZ-arkiv, LA.

34. NZ, Strøtanker I-II, 1906, gr.E., NZ-arkiv, LA.
35. *ibid.*, I, s. 2-3. James Mill (1774-1836) var økonom og historiker. Han var fader til James Stuart Mill (1806-1873), som han opdrog som vidunderbarn, s. Kvindebevægelsens Hvem Hvad Hvor 1975, s. 104 og 423. Det har ikke kunnet spores, om NZ kendte til James Mills teorier om kvindernes repræsentation gennem deres fædre og ægtemænd.
36. Strøtanker, I., s. 2.
37. *ibid.*, II., s. 4.
38. *ibid.*
39. *ibid.*, II., s. 2-3.
40. NZ, Digressioner. Spørgsmaalet om Klasselærerinderne, gr.D., NZ-arkiv, LA.
41. *ibid.*, s. 1.
42. H. Skram, upubl. erindr., s. 141-42, RA.
43. Anna Nielsen var datter af skomagemester Nielsen, Borris, Vestjylland. NZ til Anna Nielsen, 16.6.1908, A.21, NZ-arkiv, LA.
44. Jvf. sprogforskere på Institut for dansk sprog og litteratur, Danmarks Lærerbhøjskole og på Dansk dialektforskningsinstitut, Københavns Universitet. ODS definerer „husbond“ på 4 måder: 1. fast bosat, selvstændig *mand* i betydningen, at vedkommende står i spidsen for en husstand, 2. en *mandsperson*, betragtet i forhold til sine undergivne i husstanden: en husfader eller husherre, 3. en *mandsperson*, betragtet i forhold til hustruen, en mandlig ægtefælle ell. ægtemand, 4. en (*mands*)person i forhold til undergivne *uden for* familien og husstanden, herre, drot, konge, regent. I den betydning findes den eneste brug af udtrykket i forb. med en kvinde ordene om valget af dronning Margrethe „til fuldmægtig Frue og Husbonde“, bd. 8, s. 734-35. NZ kan næppe have været i tvivl om udtrykkets associationer.
45. NZ til Anna N., 18.3.1907 og 23.4.1907, A.21, NZ-arkiv, LA.
46. NZ til Anna N., 23.4.1907, A.21, NZ-arkiv, LA.
47. NZ til Anna N., 18.4.1908, A.21, NZ-arkiv, LA.
48. H. Skram, upubl. erindr., s. 145, RA.
49. NZ til Anna N., 16.6.1908, A.21, NZ-arkiv, LA.
50. James R. Archer til BP, 16.6.1989. Opbevares hos BP.
51. H. Skram, upubl. erindr., s. 145, RA.
52. Inga Hauge til BP, 31.5.1989, Opbevares hos BP. Inga Hauge, (1895-), f. Inga Natalie Mundt. Gift og bosat i Norge fra 1917. Student 1915 fra NZ-skolen. 7 børn. Både over for NZ's sociale og biologiske familie optrådte Ingeborg Vinderen som „tante Geb“. Informanter: Elin Federpiel, f. Zahle (1907-) og Wanda Tarras-Wahlberg (1902-).
53. Inga Hauge til BP, 31.5.1989, opbevares hos BP.
54. Martensen 1917, s. 161-62.

55. *ibid.*, s. 158.
56. *ibid.*, s. 162-63.
57. *ibid.*, s. 164.
58. H. Skram, M.L.; s. 302-303.
59. Simesen 1919, s. 119-120.
60. Christiansen 1989, s. 389- 392.
61. Skovgaard-Petersen 1976, s. 107-128 og Kyrre og Langkilde 1926, s. 299-300 og Kyrre 1926, s. 44 ff.
62. Skovgaard-Petersen 1976, s. 126.
63. Diakonissestiftelsens Arkiv 1908.
64. H. Skram, *upub.erindr.*, s. 144. Og: Axel Krag i „Tale ved Forældremødet 4. febr. 1910“ på Østersøgades Gymnasium, i: *Redegørelse*, 1911, s. 32, se note 64.
65. To publikationer fra hver sin part i sagen udkom med de vigtigste taler, regulativer, presseudtalelser, artikler etc. Den ene var udgivet af A. Boysen og H. Mølgård som repræsentanter for „de 25“, som de lærere blev kaldt, der havde sagt deres stillinger ved Østersøgades Gymnasium op den 16. juni 1910. De havde påtaget sig at „tilvejebringe en historisk Fremstilling af Sagens Hovedpunkter“. De kaldte den: „Konflikten ved Østersøgades Gymnasium. En Redegørelse“ (1910) og udgav den på Gads Forlag. Samme forlag udsendte året efter svaret på denne lille 57 sider lange publikation. Det fyldte 97 trykte sider og var udgivet af skolens bestyrelse: „Privatskolens fagordnede Lærerforening og Østersøgades Gymnasium. En Redegørelse“ (1911). Heri udlagde Elise Bay og Th. Moltke i et lille forord *deres* version af sagens forløb. NZ fulgte trop med sin artikel med hendes version. Sagen havde bragt sindene i kog og været godt avisstof. Derfor findes der her rigeligt materiale til en oplagt skolehistorisk analyse, der desværre endnu ikke er foretaget. Her ville man finde stof til en analyse af 1) forholdene mellem den private og den offentlige skole, der først faldt i fastere rammer ved 1918-loven, og disses relationer til stat og kommune, 2) spændingerne mellem de skolepolitiske „magter“ i de private skoler: de nye organisationer, de u-organiserede lærere og skoler og forældre-kredsen, 3) udviklingen af kaldsbegrebet i forhold til lønarbejderbevidstheden blandt lærere og lærerinder i både offentlige og private skoler, med en kønssynsvinkel på, hvorvidt mænd og kvinder stillede sig forskelligt i denne udvikling, og 4) forholdet mellem den konfessionelle og den konfessionsløse skole i disse år.
66. H. Skram, M.L., s. 269-70. At NZ virkelig var og optrådte som harmfuld, fremgår af hendes breve til S.L.Tuxen under konflikten, hvori hun undskyldte sin ubeherskede optræden, NZ til Tuxen 30.4. 1908, 4.5.1908 og 8.1.1910, KB. Hendes tidligere artiumsforstander var i mellemtiden blevet undervisningsinspektør for de højere almenskoler (1908-1918).

67. NZ, Et Indlæg, i „Redegørelse“ (1911), s. 7-18.
68. *ibid.*, s. 18.
69. NZ, 1912.
70. Brevet fra NZ til Nelly Moltke er ikke bevaret, men er citeret og refereret af Th. Moltke, M.L., s. 87 og af Simesen 1919, s. 121-22. Simesens kommentar til drømmen var flg.: „Der er noget gribende skønt i at se dette lange, virksomme Menneskeliv omsluttet af de to Drømme, der begge bringer Bud fra oven, hendes Barnedrøm efter Moderens Død og den gamle Kvindes Drøm i hendes sene Livsaften, da det stunder mod Døden“.
71. Forhandlingsprotokol for Institutionen N.Zahles Skole, 4.marts 1913, „Overbestyrelsen“, NZ-skolearkiv. Som det væsentligste punkt på mødet refereres, at nye grundbestemmelser blev vedtaget, bl.a. paragraf 18 om initiativer i tilfælde af institutionens ophør. Her blev det bestemt, at skolens ejendele da skulle anvendes til „Undervisning og Udvikling af Pigebørn og unge Kvinder eller paa anden Maade til Støtte af Kvinder i deres Studieaar, fx. ved Oprettelse af et Hjemsted, saaledes at den Institution eller de Institutioner, der i den Anledning oprettes, bærer N. Zahles Navn“. Formuleringen skrevet på mødet d. 8.12.1912. H. Skram, M.L., s. 277. Her omtalte H. Skram NZ's interesse for mødets øvrige forhandlinger bl.a. om foredrag på skolen i anledning af S. Kierkegårds 100-års fødsel.
72. H. Skram, M.L., s. 271.
73. H. Skram, *pub. erindr.*, s. 142.
74. Martha Steinthal (1861-1948), Lærerinde, forstanderinde. Se biografifilisten.
75. Brevet er ikke bevaret, men er refereret i H. Skram, M.L., s. 271.
76. *ibid.*, s. 278.
77. *ibid.*, s. 278-79. Om NZ's sidste uger og timer findes kun beretninger fra Henriette Skram.
78. NZ til H. Skram, 31.7.1913, A. 21, NZ-arkiv, LA. Brevet ligger stadig glasindrammet i arkivet. H. Skram har citeret dele af det i M.L., s. 279. I H. Skram, *pub. erindr.*, s. 148 fortalte hun, at hun havde testamenteret brevet til skolen. Natalie Zahle fortalte i øvrigt i dette brev, at hun havde drømt, at folk forstod, at Ploug var den, der havde elsket det danske folk højest, og at Henri endelig måtte hilse alle Ploug'er fra hende. Hun var vendt tilbage til sin gamle yndlingsdigter, hvilket måske kan ses som et sidste personligt udtryk for, at det var i nationalliberalismen, hun følte sig hjemme, uanset hvad hun tidligere måtte have kritiseret Ploug for.
79. Otto Zahle refereret i H. Skram, M.L., s. 280.
80. *ibid.*, s. 280.

„Vilkår, strømninger og skole i dannelsens århundrede“

1. Jacobsen 1925, s. 19.
2. Hilden 1991, manus til bd. 2, Læreruddannelsernes historie 1791-1991 (under udarbejdelse), s. 24.
3. Hilden 1989.
4. Hilden op. cit., 1991, s. 43.
5. Langkilde 1951-54, s. 563.
6. Hilden op. cit., 1991 s. 13.
7. Se også Possing & Glenstrup 1988.
8. Fenger 1932, s. 77.
9. Hilden 1987.
10. Se også kapitlet „Døtrene og Dannelsen“.
11. Gold 1985 og Badinter 1981.
12. Rosenbeck 1987 og Badinter 1981.
13. Hilden har som den første historiker samlet disse tråde i sit manus til læreruddannelsens historier (op. cit.)
14. Hilden op. cit. 1991, s. 36 og 47.
15. Linderstrøm-Lang 1955, s. 47.
16. NZ-sk.progr. 1862.
17. Jacobsen 1913.
18. Skram 1916 og Tuxen 1890.
19. Hilden op. cit. 1991, s. 33.
20. Berlingske Tidende 11.2.1890.
21. Berlingske Tidende 17.2.1890.
22. Berlingske Tidende 25.2.1890.
23. Berlingske Tidende 25.2.1890.
24. Politiken og Berlingske Tidende er gennemgået systematisk med henblik på en undersøgelse af dette emne for perioden 1884-1900.
25. „Kvinden & Samfundet“ var organ for Dansk Kvindesamfund, og „Hvad Vi Vil“ var organ for Kvindelig Fremskridtsforening.
26. Kroman 1890.
27. ibid. K. Kroman var medlem af eksamenskommissionen for almuelærerinder, også kaldet censurkommissionen.
28. NZ til Kroman 15.11.1895 og K. Kroman til NZ 17.11.1895, C. 62, NZ-arkiv, LA.
29. Hilden op. cit. 1991, s. 80.
30. ibid., s. 21.
31. Johansen 1979, s. 167.

32. *ibid.*, s. 243-267.
33. Dybdahl 1982, s. 114 og 116.
34. Dybdahl 1978, s. 369-406.
35. Bjørn 1991. Hvidt 1990, s. 278.
36. Christiansen 1990, s. 105-106.
37. Berlingske Tidende 9.10.1877.
38. Steenstrup 1917, bd. 2, s. 112-121.
39. Skram, „En Udsigt...“ 1916, s. 57-58.
40. Indberetninger om elever og lærere, tilsendt skolekommissionen for Helligestenes Sogn, Lærerne, Gymnasieskolen, NZ-skolearkiv, LA.
41. Spørgsmål om oprindelse af klasselæreren som institution i den offentlige skole er undersøgt af Coninck-Schmidt i: *Klasselærerens historie 1875-1975*, Danmarks Lærerhøjskole, Projekt Klasselæreren. Institut for Pædagogik og Psykologi, PPP serien nr. 58, 1990. Coninck-Schmidt fører institutionens oprindelse tilbage til N. Zahles Skole, dog uden bevislig dokumentation.
42. Skitsen bygger på følgende kilder: Hoved- og Særprogrammer for N. Zahles Skole 1862-1913, LA og DPB.
 NZ-skolearkiv, LA.
 N. Zahles Skole. Arkivregistratur, LA, 1984.
 NZ-minde 1927.
 Skram 1917, i: NZ-skolearkiv, LA.
 Skram 1916, KB.
 Jensen 1983 (upubl.) og Jensen 1985.
 NZ 1881 (upubl.)
 NZ 1872-73 og NZ 1882-83.
 Diverse sager i Kultusministeriets Arkiv, 2. og 3. kontor, RA.

„Konklusion: Natalie Zahles liv og værk“

1. Kildegård 1984, s. 215.
2. Th. Lang til NZ 22.11.1892, C.2, NZ-arkiv, LA.
3. Kyrre 1920, s. 226.
4. Ebbell 1913, s. 558.
5. Th. Lang, Berlingske Tidende 17.2.1890 og 25.2.1890.
6. Dahlerup 1983, s. 478.
7. Berg m.fl. 1881, bd. 1, s. 319-346 (s. 338).
8. Dette er som vist delvist inspireret fra Ehn & Löfgren 1982.

Personregister

Registret omfatter personer, der er nævnt i teksten og hovedpersoner, ægte- og husfæller i den biografiske liste, undtagen Natalie Zahle. Personregistret omfatter ikke guder, sagnpersoner eller fiktive personer, ligesom det ikke dækker navne i noter, kilde- og litteraturoversigter, billedtekster eller i det engelske summary.

- Abel, Marie, 481
Adler, Hanna, 303, 395
Adler, Emma, 482
Agerholm, Adeleida Stellavine (se Ida Zahle), 239, 485
Ahrenholt, Julie, 282
Ahrensen, Fanny Elisabeth, 221
Ahrensen, Luise, 212
Allen, C.F., 136
Andersen, Anna Luise, 466
Andersen, H.C., 238, 262 f., 461
Andersen, cand.polit., skoleleder, 357
Andersen, Vilhelm, 346, 462
Antonsen, Inge Meyer, 12
Archer, Colin, 246 f., 462
Archer, James Ronald, 12, 249, 463
Archer, Jane, 248
Archer, Julia, 246, 462
Archer, Mary, 57, 245-51, 263, 391, 454, 462
Archer, slægten, 50, 57, 245 ff.
Archer, William, 246, 462
Arenstoft, Johanne Marie Charlotte von, 482
Asmussen, A.F., 344
Badinter, Elisabeth, 297
Balling, E., 99
Bang, A.K., 80
Barfod, Hulda Christine N. Birke-
dal, 472
Bartley, Paula, 12
Bay, Axel, 463
Bay, Karl Axel, 317 f., 463, 475
Bay, Elise, 57, 250, 294, 316-319,
342, 351-56, 362, 392 f., 396, 409,
463, 475
Bay, Karl Helge, 316 f., 463, 475
Bay, Ludvig, 317 f., 351-56, 451, 463,
475
Bayer, Frederik, 280, 281, 285
Bayer, Mathilde, 281, 285
Beauvoir, Simone de, 170
Beecher, Catharine, 65, 183, 188
Beethoven, Ludwig v., 62
Benedict, Ruth, 75
Bentzon, Ellen Sophie, 319, 463, 464

- Berg, Chresten, 349
 Bernhoft, Rita Mercedes, 485
 Bertelsen, Ane Johanne, 477
 Beyer, Anestine, 122, 125 f., 128,
 136, 142, 408, 410, 415, 443, 463
 Billeskov-Jansen, F. J., 239
 Bjerrum, Laura, 12
 Bjørn, Claus, 424
 Bjørnson, Bjørnstjerne, 58, 244, 251,
 264, 372, 376, 463
 Bjørnson, Karoline, 244, 463
 Blom, Camilla, 212
 Blom, Ida, 137, 174, 186
 Bock, Gisela, 172
 Bock, professor, 164, 179
 Boe Larsen, Anne, 13
 Bohse, Mathilde, 145
 Bohr, skolebestyrer, 407
 Boisen, Eline, 76
 Boisen, E., skolebestyrer, 122, 126 f.
 129
 Bokkenhauser, cand.theol, 315
 Bondesen, Elisabeth, 32
 Borgen, David, 122, 143, 144, 147,
 464
 Borgen, V.A., 96, 167 f., 179, 180
 Brammer, G.P., 167 f., 179, 180
 Brandahl, Madam, 99
 Brandes, Georg, 281, 290, 309,
 Brandis, læge, 71
 Brandt, J.C., 276
 Brandt, Louise Esther, 476
 Bredsdorff, Lene, 12
 Bredsdorff, Thomas, 12
 Bretton, Catherine Jane de, 475
 Brix, C.C., 329, 330
 Brun, Minne (Wilhelmine), 316, 343
 Brøndsted, Julie, 32
 Brynjulfson, Marie, 343
 Bugge, Sophie, 235
 Bull, Luise, 212 f.
 Bulwer Lytton, E.G.E.L., 75
 Buntzen, Elisabeth (se også E. Hen-
 nings), 210, 222, 226
 Bøttger, Carl, 240, 348
 Bøttger, Emil, 240, 348
 Bøttger, Frederik, 259, 271 f.
 Bøttger, Frederikke, 73
 Bøttger, Melchior, 73
 Bøttger, Nora, 113, 240
 Bøttger, Rasmus, 113, 240
 Bøttger, Wilhelmine Frederikke, (se
 W. Zahle)
 Baagø, Christoffer, 198, 464
 Christensen, F.V., 194, 236, 251, 264
 Christensen, Marie, 48
 Christiani, Tora (Toto), 294, 480
 Christiansen, Niels Finn, 59, 394,
 424
 Collin, Edvard, 259
 Cooper, J.F., 75
 Dahlerup, Pil, 12, 439
 Dahlerup, 259
 Dalgas, Susette, 25, 191 f., 212
 Dalsgård, Inga, 42,
 Damsholt, Torben, 12
 Davidoff, Leonora, 170, 171, 178
 Davidsen, David, 46
 Delblancs, Marie Frederikke, Bente,
 221
 Dissing, Karen, 13
 Drachmann, A.B., 24, 38, 47, 372,
 437, 464
 Drachmann, A.G., 271, 320
 Dybdahl, Vagn, 424
 Ebbell, Thea, 31
 Ehn, Billy, 30
 Ehnmark, Anders, 304
 Engelhardt, frk., 357
 Engelstoft, P., 26

- Erslev, Kr., 313, 469
 Eschricht, D.F., 39 f. 107 f., 112, 119,
 137, 465
 Eschricht, Mariane, 39 f., 107 f., 131,
 269, 465
 Esmarch, Christina, 347
 Esmarch, Henrik Kr., 347
 Euchel, Adel, 212 f.
 Euchel, Augusta, 212 f.
 Euchel, Caroline, 212 f.
 Ewald, Carl, 57, 309 ff., 465

 Falch, Hanna, 462
 Falbe-Hansen, Ida, 32, 57, 89, 102,
 207, 311, 325, 326-28, 345, 346,
 409, 465
 Federspiel, Elin, 12
 Feddersen, Anna Margrethe Inge-
 borg, 464
 Feilberg, Anna, 243, 466
 Feilberg, H.F., 196, 198, 241 ff., 466
 Feldbæk, Ole, 13, 118
 Femmer, Nikolaj, 206, 311, 329, 344,
 350, 360, 407, 408, 411, 415, 423,
 445, 466
 Fenger, Augusta, 325, 328, 332, 346,
 409, 466
 Fenger, Ludvig, 271 f.
 Fibiger, frk. 357
 Fibiger, Mathilde, 35, 144, 159, 285
 Fick, justitsråd, 146, 258
 Fink, Troels, 11
 Florin, Christina, 56, 174
 Foersom, Sophie C.M., 146 f., 189,
 199, 214, 258, 286, 467
 Franck, Louise, 343, 467, 472
 Frederik d. 6., kong, 73, 76, 260
 Frederik d. 7., kong, 145
 Frederik, kronprins, 351
 Frederiksen, Kirstine, 325, 328, 467
 Frontin, Betsy, 235 f.
 Frykman, Jonas, 75

 Frøbel, F., 128, 415, 444

 Gad, Emma, 435
 Gerdtsen, Hansine, 23, 189, 203,
 207-209, 219, 235 ff., 242, 248,
 269, 313, 315, 334, 342, 351, 364,
 366, 452, 467, 472
 Ginzburg, Carlo, 58, 250
 Gjerløff, Nathanael Christian Zahle,
 242, 319
 Gjerløff, Lauritz, 208, 211, 241-42,
 244
 Glenstrup, Kristian, 12
 Gold, Carol, 12, 93, 95, 97-99, 105,
 174, 410
 Goos, A.H.F.C., 350, 423
 Govl, Povline, 57, 235 f., 251-54,
 269, 315-16, 321, 334, 335, 371,
 378, 452, 467
 Gravesen, Caroline, 221
 Greg, W.R., 174
 Grundtvig, Elisabeth, 281, 285, 325,
 327, 409, 468
 Grundtvig, N.F.S., 104-05, 115 f.,
 196, 244, 267, 371, 415, 444
 Grønning, Gerda, 43
 Gyllembourg, Thomasine, 102
 Gude, 462

 Hagemann, Gro, 172
 Hahn, Bertha, 207, 319, 324, 345,
 355, 366, 468
 Hahn, købmand, 468
 Hall, Catherine, 178
 Hall, kultusminister C., 238, 267
 Hammerich, Marie Köes, 478
 Hansen, Edmund, 271
 Hansen, Emma, 462
 Hansen, Hansine, 48
 Hansen, Manicus, 342, 466
 Hansen, Preben, 12
 Hansteen, M., 462

- Hartmann, Edle, 247
 Hauch, Carsten, 162 f., 179, 254
 Hauge, Inga (se også Inga Natalie Mundt), 12, 392, 452
 Hausen, Karin, 181 f., 229
 Hedemann, P., 31
 Heiberg, Johan Ludvig, 88, 102, 121, 133, 144, 162, 468
 Heiberg, Johanne Luise, 102, 154, 156 f., 159, 166, 168, 180, 231, 301, 349, 413, 468
 Hennings, Elisabeth, 210, 212, 217, 222-226
 Hennings, Paul, 210, 222-226
 Henningsen, Agnes, 29, 309
 Henningsen, Poul, 309
 Hertha, 202
 Hertz, Henrik, 154 f.
 Heward, Christine, 12
 Hilden, Adda 13, 90 f., 183, 185, 286, 408, 418, 423
 Hjort, Anna, 47, 57, 203, 207, 219, 235, 265 f., 327-332, 334, 336 f., 350, 409, 469
 Hohlenberg, pastor, 276
 Holbeck, skoledirektør, 325
 Holberg, Ludvig, 346
 Holm, Anna Henriette Johanne, 482
 Holst, H.E., 113, 119
 Holst, frk., 357
 Holst, Laura Cathrine, 469
 Hornemann, Agnes Elisabeth, 479
 Hvidt, L.N., 147
 Haagensen, Clara Charlotte Elise, 221
 Hude, Anna, 311-314, 347, 409, 469
 Huus, J. Th., 350, 360
 Huveröd, Susel Hedström, 278, 284, 303
 Hvidt, Kristian, 424
 Hysing, Christiane, 462
 Ibsen, Constance Martha Elise, 466
 Ibsen, Henrik, 367-368
 Jacobsen, Hanne, 235
 Jacobsen, I.P., 470
 Jacobsen, Lis, 32, 303, 405, 409, 470
 Jacobsen, Vilhelmine Amalie Lovise, 485
 Jakobsen, C.F., 80
 Jakobsen, I.C., 234, 269 f., 274, 335, 338, 340, 469
 Jacobsen, frk., 212
 Jensen, Grethe, 12, 67
 Jensen, Olga, 237
 Jerndorff, August, 350, 470
 Jespersen, Ingrid, 410
 Johansen, H.C., 424
 Johnson, Inger, 12
 Jonquières, Alice de, 213
 Jonquières, Anna de, 213
 Juel-Hansen, Erna, 299, 320-25, 337, 409, 447, 471
 Juel-Hansen, Niels, 320, 471
 Jørgensen, A.D., 313, 347 f., 471
 Jørgensen, Johanne Margrethe, 482
 Jørgensen, John Chr., 13
 Key, Ellen, 303, 380
 Kierkegaard, Søren, 83, 239 f.
 Kildegård, Bjarne, 435
 Kjær, Karen, 410
 Klein, Charlotte, 259, 266, 281, 288, 471
 Klein, Vilhelm, 259, 281, 471
 Knudsen, Birdie, 13
 Knudsen, Anna Marie Charlott(e), 485
 Knuth, Georgine, 342, 343, 471, 480
 Koefoed, Anna, 343
 Kragballe, L., 322, 324
 Kragelund, Minna, 12
 Kragh, Axel, 396

- Krebs, Johanne, 343
 Krestensen, frk. 357
 Kroman, Kristian, 423
 Kruse, Marie, 207, 409, 410
 Kuhn, Anette, 187
 Kyle, Gunhild, 174
 Køhlert, Anette, 11

 la Cour, Poul, 377, 472
 Lang, hr., 315
 Lang, Theodora, 32, 50, 89, 289,
 354-57, 372 f., 386, 410 f., 416,
 420, 422, 472
 Lange, familien, 343
 Lange, generalinde, 342
 Lange, generalmajor, 342
 Lange, Johanne Margrethe, 343, 467,
 472
 Lange, Thor, 19, 440, 472
 Langkilde, H.P., 98, 410
 Larsen, Joakim, 90 f., 94 ff., 103
 Laudrup, Louise, 232
 Leerbeck, C.J., 312
 Lehmann, Edvard, 37 ff., 40, 45,
 211, 371, 437, 473
 Lehmann, Margrethe (se Margrethe
 Rode), 478
 Lehmann, Orla, 308
 Lehmann S., 335
 Lemche, Gyrithe, 31, 282, 285 f.,
 325, 473
 Lemche, Johan Heinrich, 473
 Levi, G., 59
 Liebenberg, etatsråd, 238
 Lind, P.E., 110-111, 473
 Liljanto, Kaarina, 12
 Linde, Madam, 87 f.
 Listov, Jens, 57, 195 f., 199, 222,
 240, 253, 474
 Lorck, Lorentz, 78
 Lorentzen, vekselerer, 269
 Louise, kronprinsesse, 351

 Louise, prinsesse, 351
 Ludvigsen, Inga, 12
 Lund, Agnes, 473
 Lund, Christiane, 209, 248, 315,
 342, 346, 373, 452, 467, 474
 Lützen, Karin, 44
 Löffler, E., 222
 Löfgren, Orvar, 30, 55, 75, 172, 184
 Lønborg, Katrine, 207
 Løvmænd, Christiane, 199, 474

 Machiavelli, 304
 Madsen, familien, 330
 Madvig, J.N., 371
 Mammen, Karen, 109, 112
 Manley, James, 13
 Maribo, Carl R.F., 25, 138, 192 f.
 Marius, 13
 Margrethe d. 2., dronning, 351
 Martensen, Hans Lassen, 167, 179
 Martensen, Josepha, 317, 363, 365,
 392 f.
 Martensen-Larsen, Hans, 32, 365 ff.,
 474
 Marie Sophie Frederikke, dronning,
 84
 Marstrand, Christine Marie, 472
 Marstrand, Julie Wilhelmine, 481
 Matthison-Hansen, Betty Marie Ch.
 Vilhelmine, 470
 Meinertz, Magna, 212
 Melbye, Clara E.E., 485
 Merwede, familien, 113
 Meyer, Wilhelm, 271, 374, 475
 Meyn, Julie, 348
 Michelsen, Fr. Elisabeth (se også Eli-
 sabeth Ploug), 477
 Mill, James, 385
 Mill, John Stuart, 281, 291, 385
 Milo, F.A., 190
 Moltesen, Eva, 11, 380 f., 475
 Moltesen, Laust, 11, 475

- Moltesen, Mette, 11
- Moltke, Thusnelda (blandt venner kaldet Nelly), 20-23, 120, 150, 249 f., 266, 268, 272 f., 294, 316, 334 f., 342, 351-356, 392, 396, 399, 401, 409 f., 430, 475
- Mortensen, Birthe Melgaard, 13
- Mortensen, Klaus P., 133
- Monrad, D.G., 167 f., 238
- Monrad, J.H., 369, 476
- Munch, Elna, 89
- Mundt, Astrid, 363, 474
- Mundt, Anna (se også Anna Paulsen), 189, 208, 211, 237, 353, 363, 392, 476
- Mundt, Ejvind, 237, 392
- Mundt, Elna, 12, 237, 452
- Mundt, Emilie, 343
- Mundt, Gerda, 237
- Mundt, Inga Natalie (se også Inga Hauge), 237, 392, 452
- Mundt, Jodochus Henrik, 189, 208 f., 237, 259, 263, 267, 363, 392, 452, 476
- Müller, Caroline Frederikke, 220
- Münter, Balthasar, 146 f.
- Mynster, J.F., 72, 76, 79, 84, 133, 146
- Møller Kristensen, Sven, 103
- Mørk Hansen, Lene, 13
- Napoleon I., kejser, 62
- Nansen, Fridtjof, 246 f.
- Nielsen, Anna, husjomfru, 390 f.
- Nielsen, Anna, 88, 101-102
- Nielsen, Frederik, 276 f.
- Nielsen, Ingeborg, 71, 80 ff.
- Nielsen, Nielsine, 332
- Nielsen, Vagn Oluf, 13
- Nissen, Hartvig, 138-142, 187, 443
- Nisted, frk. 357
- Nobel, tobakshandler, 269
- Nordentoft, dr. med., 378
- Nutzhorn, Henrik von, 349, 477
- Nørgård, Ellen, 13
- Nørr, Erik, 46
- Nørregaard, Jens, 198 f., 207, 432
- Nygaard, familien, 319
- Oehlenschläger, A., 84
- Okkels, Ellinor, 12
- Olsen, Caj, 12
- Olsen, Fr., 104
- Paludan-Müller, Fr., 441
- Paulli, J.H., 119, 144, 145,
- Paulsen, Anna (se også Anna Mundt), 189, 235, 240, 452
- Pestalozzi, J.H., 39, 95, 128, 129, 138, 190, 415, 444
- Petersen, Christine Amalie, 221
- Plehanov, Georgij Valentinovitj, 62,
- Ploug, Carl, 117, 136, 234, 238, 244, 262, 264, 267 f., 270, 276, 280, 289, 309, 335, 338, 340, 417, 477
- Ploug, Elisabeth, 244, 252, 264 f., 417, 477
- Ponsaing, Betty, 465
- Possing, Birgitte, 13
- Protopopov, Nathalia Michailovna de, 473
- Rahbek, Just, 159,
- Ravn, Anna Birte, 172
- Ribbing, professor, 377
- Richardt, Christian, 197 f., 222, 236, 251 f., 262, 265 f., 268, 276, 309, 478
- Ringberg, Marie, 343
- Rode, Gotfred, 308 ff., 429, 478
- Rode, Helge, 309, 478
- Rode, Margrethe, 308, 478
- Rode, Ove, 309, 478
- Rosenbeck, Bente, 105, 171, 185

- Rosenberg, P.A., 342, 479
 Rosing, Ulrikke, 149 f.
 Rossandra, Rossanna, 283
 Rousseau, J.J., 39, 126, 190, 298,
 415, 444
 Rubin, Marcus, 417
 Rung, G.F.F., 128 ff., 137-142, 443
 Røgind, Kirsten, 12
 Rønne, grosserer, 353
 Rønning, Frederik, 346
- Salomon, Emilie, 465
 Salzmann, C.G., 39
 Sarauw, Oline Adolphine Laura, 479
 Sarauw, Vilhelmine, 343
 Saxtorph, J.S., 71
 Scavenius, J.F., 333, 350, 423
 Schmidt, Agnes, 319 f.
 Schmidt, fru, 265
 Schmidt, Josephine, 264
 Schneekloth, Hans, 190 f.
 Schou, frk. skolebestyrer, 415
 Schoubye, Jørgen, 13
 Schousboe, Cl., 316 ff.
 Schougaard, frk., 357
 Schönau, frk., 345
 Schöning, Wilhelmine Andrea, 464
 Schrøder, Charlotte, 266, 341, 479
 Schrøder, Ludvig, 198, 244, 266,
 293, 341, 479
 Schwartz, Athalia, 57, 103, 134, 144,
 159, 164, 166, 180, 183, 284 ff.,
 408, 416, 444, 480
 Scott, J.W., 172
 Selmer, Elisabeth, 235 f.
 Siim, Birte, 305
 Simesen, Ingeborg, 20, 24, 35 f., 341,
 346, 393, 471, 480
 Sklar, Kathryn Kish, 65, 188
 Skovgaard-Petersen, Vagn, 13, 102,
 104, 214
 Skram, Emma, 343
- Skram, Henriette, 20-30, 38, 40, 47,
 53, 147 f., 153, 189, 191, 193 ff.,
 196 f., 200, 206 f., 211, 216 ff.,
 225, 227, 234 ff., 240, 242, 244,
 250, 251, 253, 266, 269, 273, 286,
 292, 294 ff., 307, 313, 315, 323 f.,
 334 ff., 341, 343, 345, 351, 355,
 357 f., 363 f., 366, 373 f., 376, 390
 ff., 395, 399 ff., 409, 418, 432,
 436, 452 f., 480
 Skræbbemanden, 111
 Smith-Rosenberg, Carroll, 44, 188
 Spencer, Herbert, 103, 165 f., 180,
 413
 Steen, Hilda, 220
 Steenstrup, Johannes, 33 f., 37, 340,
 426, 429, 481
 Steinthal, Martha, 33, 206, 331, 343,
 373, 400, 481
 Stenstrøm, Nikoline, 220
 Stowe, Harriet Beecher, 188
 Stremme, Louise, 409
- Tarras-Wahlberg, Wanda, 12
 Tauber, Louise, 202 f., 206, 409, 481
 Tengenagel, Anna de, 477
 Tengenagel, Elisabeth de, 477
 Tiemroth, Jens Henrik, 26
 Thaulow, fru, 462
 Thelin, Carla, 35 f., 481
 Thillerup, Ellen Marie, 73
 Thillerup, I.K., 73
 Timmermann, pastor, 462
 Thomsen, Anine, 232
 Thomsen, P., 232
 Tode, C.F., 99
 Topsøe, Marie, 342
 Toto, (se Christiani, Tora), 480
 Trap, Cordt, 92 ff.,
 Trier, Ernst, 198, 266, 341, 481
 Trier, Herman, 20, 254, 313, 319,
 321, 324, 347 f., 399, 482

- Trolle, frk., skolebestyrer, 410
 Tuxen, S.L., 47, 313, 333, 344, 482
- Ulrik, kommunelæge, 271
 Unna, Charlotte (se Klein)
- Valentiner, Dorothea, 166 f.
 Valløe, Knud E., 196 f., 482
 Vaupell, Chr. Theodor, 197, 222, 483
 Vicinus, Martha, 44, 174 f., 179, 182, 186, 284
 Vinderen, Ingeborg, 249 f., 314, 316-19, 341 ff., 367, 373, 390 ff., 399, 401, 452 f., 483
 Vogelmann, Ragna, 12
- Wagner, Charlotte C.E.J., (se Charlotte Schrøder), 479
 Wagner, Peter, 13
 Wamberg, Bodil, 29
 Wegmann, Cattarine, 479
 Welling, H.C., 12, 46 f.,
 Westergaard, Louise, 263, 483
 Whitlock, Anna, 303
 Widerström, dr. med., 378
 Wiehe, Karen Marie, 473
 Wiesen Cook, Blanche, 67
 Wincken, Amalie, 232
- Wincken, J.J., 232
 Winderen, Marthe, 314
 Winge, Mette, 76, 101, 104
 Winteler, Louise, 357, 410, 420 ff., 484
 Worm, Pauline, 57, 145, 159, 164 ff., 180, 183, 284 ff., 295, 416, 444, 484
 Wägner, Elin, 303
 Wöldike, U., 319 f., 322
- Zahle, Ernst Sophus, 50, 71 ff., 77 ff., 84, 119, 238, 262, 277, 486
 Zahle, Frederik, 77 f., 486
 Zahle, Frederik, højesteretsadvokat, 267 f., 274, 333, 337 f., 348, 367, 485
 Zahle, Ida, 239, 486
 Zahle, Martin Samuel, 73, 487
 Zahle, Otto, 35, 117, 367 ff., 400, 485
 Zahle, Peter Christian, 75-77, 83 ff., 108, 238 ff., 348, 368, 485 f.
 Zahle, Wilhelm, 77 f., 486
 Zahle, Wilhelmine (se også Wilhelmine Bøttger), 71 ff., 76 ff., 84, 87, 486

Illustrationsliste

Forkortelser:

DKBB: Det kgl. Biblioteks Billedsamling.

DKFA: Danske Kvinders Fotoarkiv i Det kgl. Biblioteks Billedsamling. Her ligger hele N. Zahle-billedsamlingen også. Registratur på Kvindefoto.

LA: Landsarkivet for Sjælland m.m.

NZ-arkiv: Natalie Zahles privatarkiv.

NZ-skolearkiv: N. Zahles Skolearkiv.

1. Mary Steen Foto, ca. 1880. Privateje. Findes også i NZ-skolearkiv, LA.
2. Bag på billedet: H. Skram 1859-63. DKFA i DKBB.
3. NZ-skolearkiv, LA.
4. DKBB.
5. DKFA i DKBB.
6. DKFA i DKBB.
7. DKFA i DKBB.
8. NZ-skolearkiv, LA.
9. NZ-skolearkiv, LA.
10. DKFA i DKBB.
11. DKBB. Anna Hoffmann skrev dokumentets tilblivelseshistorie i: *Bog & Naal*, XXIII, juni 1916, s. 103-111.
12. Katalognr. A 1801, Frederiksborg Slot. Det Nationalhistoriske Museum.
13. DKFA i DKBB.
14. NZ-arkiv, A. 21, LA.
15. Privateje, sognepræst Preben Hansen, Hvedstrup.
16. NZ-skolearkiv, LA.
17. DKBB.
18. Illustreret Folkeblad nr. 251 1873.
19. Illustreret Folkeblad nr. 170 1871.
20. DKBB.

21. 1914-biografien af Natalie Zahle, s. 83.
22. DKFA i DKBB.
23. NZ-skolearkiv, LA.
24. NZ-skolearkiv, LA.
25. NZ-skolearkiv, LA.
26. DKFA i DKBB.
27. Privateje: J. R. Archer.
28. Privateje: J. R. Archer.
29. Maleri af Emilie Mundt i privateje: Elna Mundt.
30. Maleri af Emilie Mundt i privateje: Elna Mundt.
31. DKFA i DKBB.
32. DKBB: Dirckinck-Holmfeld 1860. Trykt i I. W. Tegnér & Kittendorffs lith. Inst.
33. V. Møller: Danske Kunstnerportrætter fra vore Dage, Kbh. 1883, s. 24.
34. V. Møller: Danske Kunstnerportrætter fra vore Dage, Kbh. 1883, s. 42.
35. E. Lange Foto, Østergade 24, Kbh. Privateje: J. R. Archer.
36. E. Lange Foto, Østergade 24, Kbh. Privateje: J. R. Archer.
37. Privateje: J. R. Archer.
38. DKFA i DKBB og NZ-skolearkiv, LA.
39. DKFA i DKBB.
40. DKFA i DKBB.
41. DKFA i DKBB.
42. DKFA i DKBB.
43. DKFA i DKBB.
- * 44. NZ-skolearkiv, LA.
45. NZ-skolearkiv, LA.
46. NZ-skolearkiv, LA.
47. NZ-skolearkiv, LA.
48. Ny Illustreret Tidning nr. 19, 1885.
49. Søndagsposten 13.10.1889.
50. DKBB.
51. DKBB.
52. DKBB.
53. DKBB.
54. DKFA i DKBB.
55. DKFA i DKBB.
56. DKFA i DKBB.
57. DKFA i DKBB.
58. DKFA i DKBB.
59. DKFA i DKBB.
60. DKFA i DKBB.
61. DKFA i DKBB.

580

44. DKFA i DKBB
45. DKFA i DKBB

62. NZ-skolearkiv, LA.
63. DKFA i DKBB.
64. DKFA i DKBB.
65. DKFA i DKBB.
66. DKFA i DKBB.
67. Privateje: J. R. Archer.
68. Privateje: J. R. Archer.
69. Privateje: J. R. Archer.
70. Privateje: Justus H. Archer.
71. Privateje: B. Possing.
72. Privateje: Justus H. Archer.
73. DKFA i DKBB.
74. DKFA i DKBB.
75. DKFA i DKBB.
76. DKFA i DKBB.
77. DKFA i DKBB:
78. Illustreret Familiejournal, 2. Tillæg, 17. okt. 1897, s. 3.
79. Johs. Steenstrup (udg. Den danske historiske Forening): Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer, Kbh. 1934, s. 34-35.
80. DKBB.
81. DKBB.
82. NZ-skolearkiv, LA.
83. NZ-skolearkiv, LA.
84. DKFA i DKBB.
85. DKFA i DKBB.
86. DKFA i DKBB.
87. NZ-skolearkiv, LA.
88. DKFA i DKBB.
89. DKFA i DKBB.
90. NZ-skolearkiv, LA.
91. DKFA i DKBB.
92. DKFA i DKBB.
93. DKFA i DKBB.
94. DKFA i DKBB.
95. DKFA i DKBB.
96. Privateje: J. R. Archer.
97. DKFA i DKBB.
98. Privateje: Elna Mundt.
99. DKFA i DKBB.
100. DKBB.
101. DKFA i DKBB.
102. Privateje: Inga Hauge.

103. Privateje: Inga Hauge og J. R. Archer.
104. Privateje: Elna Mundt.
105. Privateje: Inga Hauge.
106. DKFA i DKBB.
107. DKFA i DKBB.
108. NZ-skolearkiv, LA.
109. DKFA i DKBB.
110. DKFA i DKBB.
111. NZ-arkiv, A. 21, LA.

Litteratur

Af Natalie Zahle

Litteraturlisten omfatter både Natalie Zahles publicerede artikler og bøger og de af hendes utrykte arbejder som foredrag, taler, strøttanker etc., der *ikke* er breve.

- „Opgaver i Undervisningslæren“ (omkr. 1850, udat.), utrykt, i: LA, NZ-arkiv, gr. A.1.
- „Plan til en Pigeskole. Skolens Formaal, dens Udgangs- og Endepunkt“ (1851), utrykt, i: LA, N. Zahles Skoles Arkiv, „Overbestyrelsen“.
- „Svar til Spectatrix i Anledning af hendes Ytringer om Byens Skoler og deres Lærerinder“ (af „En Lærerinde“), i: Ugentlige Blade nr. 22, 2.3.1859.
- „Til mine Klasselærerinder! Et stille Ord til Overvejelse i en stille Time“ (1861), utrykt, LA, NZ-arkiv, gr. D.
- „3 foredrag i Pædagogisk Forening“, I: udat., II: 4. dec. 1867 og II: 13. dec. 1867, utrykt, LA, NZ-arkiv, gr. „N. Zahles Private Papirer 1848-1910“.
- „Om den kvindelige Uddannelse her i Landet. Et Par Ord til Overvejelse“. Th. Linds Forlag. Kbh. 1873 (særtryk af artikler, bragt i „Fædrelandet“ nr. 172-74 og 177-78 – med en Efterskrift).
- „Om den kvindelige Opdragelse og Undervisning fra det 6te til 22 á 25 Aars Alderen“ (1881), utrykt, upubl. Manuskriptets side 5-9 og s. 21-22 er ikke Natalie Zahles håndskrift. Original i privateje hos Vagn Skovgaard-Petersen, Danmarks Lærerhøjskole. Original eller kopi findes ikke i NZ-arkiv. Dele af manus trykt i afskrift i Skolehistorisk Materialesamling, 2. udgave 1985, Danmarks Lærerhøjskole, ss. 133-139.
- „Om Kvindens Uddannelse her i Landet. Et Par Ord til Overvejelse.“ I + II, Th. Linds Forlag. Kbh. 1882 og 1883. (I: genoptryk af 1873-udgivelsen, og II: særtryk af artikler, bragt i Vor Ungdom s. 431-471, 1882.
- „Om Oprettelse af en Statsskole for Kvinders Uddannelse til Lærerinder“, i Vor

- Ungdom s. 1-19, 1885.
- „I hvilken Udstrækning bør Kjendskab til det menneskelige Legeme meddeles i Pigeskolen, og af hvem bør en saadan Undervisning gives?“ i: Det femte nordiske Skolemøde i Kristiania 9.- 12. august 1885, Kristiania 1886.
- „En Statsskole for Lærerinder. I anledning af det Rigsdagen herom forelagte Forslag“, Berlingske Tidende, 13.1.1891, nr. 264. Aftenudgaven.
- „Lærerinder og Lærere“ i: Kvinden & Samfundet, s. 147-50, 1894. (artiklen er et svar på J. Th. Huus' artikel af samme navn i: Kvinden & Samfundet, s. 91-97, 1894).
- „Om vor Tids Kvindespørgsmaal“, foredrag, utrykt, udat. „Kvindelig Læseforening 1872-1897“. (omkr. 1897, udat.), utrykt, LA, NZ-arkiv, gr. E.
- „En skitse om „det kvindelige“ og om „det mandlige“, utrykt, udateret, uden titel, LA, NZ-arkiv, gr. E.
- „Natalie Zahle om sin Tilbagetræden“, i: Bog & Naal, VII Aargang 1900, maj. Under rubrikken „N. Zahles Skole“. (Optryk af Natalie Zahles ord fra hovedprogrammet for skolen).
- „Nekrolog over Kirstine Frederiksen“, i: Kvinden & Samfundet, 10. oktober 1903. (samme sted også nekrolog af bl.a. E. Grundtvig).
- „Om Indsamlinger i Skoler“, i: Vore Børn. Blad om kristen Opdragelse, udg. af H. Edv. Hass, dec. 1903, 6. Aarg. nr. 3.
- „Om Ægteskabet“, i: Dansk Tidsskrift, s. 770-72, 1903 med svar af Eva Moltesen, samme sted, s. 772-773.
- „Skolen og Forplantningslæren“, i: Dansk Tidsskrift, dec. s. 819-825, 1903.
- „Fru Elise Ploug“, i: Kvinden & Samfundet, s. 104-109, 1904.
- „Strøtanker“ I, august 1906, utrykt, LA, NZ-arkiv, gr. E.
- „Strøtanker“, II, november 1906, utrykt, LA, NZ-arkiv, gr. E.
- „Digressioner. Spørgsmaal om Klasselærerinderne“, april 1908, utrykt, LA, NZ-arkiv, gr. D.
- „Komtesse Moltke og hendes Pigeskole 1870-1910“, i: Kristeligt Dagblad 1. nov. 1910.
- „Et Indlæg“, i: Privatskolens Fagordnede Lærerforening og Østersøgades Gymnasium, s. 7-19, Gad 1911.
- „Min første Barndom“, i: „Mit Hjem“, 2, 1912.
- „Til Vennerne. En Onsdagsdrøm“, ved Nelly M. (Minder om Natalie Zahle). Juleaften 1913.
- „Danmarks Værn“, i: Nationaltidende tirsd. aften, 11. feb. 1913.
- „Natalie Zahles første Barndom“, Med Indledning af Edel Liisberg, i: KFUK's Julebog 1915.
- „I. Mit Liv. N. Zahles efterladte Papirer ved Th. Moltke“, udg. sammen med „II. N. Zahle i sit Liv og sin Virken“ af H. Skram. København 1914.

Om Natalie Zahle

- Appel, I.: Om Natalie Zahle, i: En gammel Gymnasts Ungdomsminder, i: Snoghøjbogen 1940, s. 8-18.
- Bagge, K. (Joakim Larsen): Natalie Zahle, i: DBL, bd. XXVI, 1944, s. 410-14.
- Berlingske Tidende: 11.6.1897 (2 artikler), 7.7.1900, 27.7.1900, 11.8.1913, 12.8.1913 (H. Skram), 17.8.1913 (V. Andersen), 19.8.1913 (B. Hahn: digt), 20.8.1913 (om begravelsen), 8.12.1913 (om mindesmærket).
- Bondesen, E. og Jacobsen, L.: Natalie Zahle, i: Tilskueren XXX, 1913, 2. halvbind, s. 936-45.
- Brøndsted, J.: Minder om Frøken Zahle og den røde Bygning ved Gammel Strand, i: Kvindernes Blad, 3. september 1913.
- Brøndsted, S.: Natalie Zahle. 1827 – 11. juni – 1927, i: Bavnen, nr. 23, juni 1927.
- C., E.: Natalie Zahle. Anmeldelse af „Mit Liv I. og II.“ i: Kvinden & Samfundet, 15. okt. 1914.
- Cedergreen Bech, S.: Natalie Zahle, i: DBL, bd. 16, 1984, s. 121-23.
- Christiansen, M.: Om Natalie Zahle, i: Ingeborg Appel og Askov, Kristeligt Dagblads Forlag, Kbh. 1967, s. 43 og 53.
- Drachmann, A. B.: Natalie Zahle, „11. juni 1827-11. august 1913“, i: Politikens Kronik, 14.8.1913.
- Ebbell, T.: Frøken Zahles Skolegjerning. Et kulturarbejde på kristentroens grund, i: „For Kirke og Kultur“, 1913, bd. XX.
- Falbe-Hansen, I.: Mindeord om Natalie Zahle, i: Bog & Naal, XXI. Aarg., 1914, 1. jan., s. 2- 4.
- Fenger, A.: Erindringer (heri omtale af Natalie Zahle), (udg. af J.Kjær), Kbh. 1932.
- Fra Festen på N. Zahles Skole i Anledning af Hundreårsdagen for Natalie Zahles Fødsel, d. 11. juni 1827, i: Bog & Naal, sept., nr. 6, 1927.
- Gerdtzen, H.: Det gamle og det nye Skolehus. Et Mindeblad fra N. Zahles Skole, Kjøbenhavn 1877.
- Grønning, G.: Natalie Zahle, i: Lærerinder og Pigeskole 1886-1903, unpubl. speciale, KU, 1985, s. 38-47.
- Hedemann, P.: N. Zahle, i: Højskolebladet, 39. Aarg., 1914 nr. 23, sp. 1297-1304.
- Hoffmann, A.: Natalie Zahles Monument, i: Bog & Naal, 23. årg., juni 1916, s. 103-111.
- Jacobsen, L.: Ved Natalie Zahles Død (1913), i: Tolv Epistler, Kbh. 1928, s. 259-267.
- Jagd, A.: Natalie Zahle, i: Kvinden & Samfundet, 1914, s. 327.
- Jensen, B. Skov: Personen N. Zahle og hendes skrifter, i: Gymnastikken på N.

- Zahles Skole 1864- 1899, upubl. speciale, KU 1983.
- Kochendorff, J.: De københavnske kommunelærereunders organisering og deres kamp for ligestilling, upubl. speciale, KU 1983, (heri omtale af Natalie Zahle flere steder).
- Knuth, G.: Nekrolog i: N. Zahles Skole, Seminarieskolen, 1914, s. 3-5.
- Kvinden & Samfundet: Frøken Natalie Zahle, 1891, s. 222-23. (Om erhvervelsen af fortjenstmedaljen i guld).
- Kvinden & Samfundet: Om Monumentet af Natalie Zahle, 1913: ss. 246, 278, 282, 327, 343, og 1914: ss. 46, 79, 92, 184, 257.
- Kvinden & Samfundet: Natalie Zahle – 100 Aar, nr. 10, 1927, s. 109-110.
- Lading, Aa.: Kvindens Stilling i det danske Samfund, 1943. Det danske Selskab, (heri om Natalie Zahle s. 81-82).
- Lading, Aa.: Kvindens Stilling i Samfundet, i: Danmarks Kultur ved Aar 1940, ss. 174-196, (om Natalie Zahle s. 190).
- Lang, Th.: Natalie Zahle, i: Dansk Lærerindekalender for 1890, s. 215-219, Silkeborg 1889.
- Lang, Th.: Natalie Zahle. Et Afskedsord, i: Bog & Naal, XX. Aarg. 1913, 1. sept., s. 207-211.
- Lang, Th.: Natalie Zahle (1827-1913), i: Bog & Naal IV. Aarg. 1897, s. 105-20.
- Larsen, S. og Tønsberg, B.-M.: Natalie Zahle, i: Lærerindeliv-kvindelig. En undersøgelse af lærerindernes arbejds- og levevilkår i Danmark 1860-1900, upubl. speciale, RUC 1980, s. 87-97.
- Lassen, C.C.: Om Natalie Zahle, i: Otte Nordiske Kvinder, Slagelse 1943, s. 113-145.
- Lehmann, E.: Natalie Zahle, i: Illustreret Tidende, XXXVIII, 13.6.1897.
- Lehmann, E.: Natalie Zahle, i: Natalie Zahle, i Natalie Zahle til Minde. 1827. 1852. 1927 (red.: Steinthal, M. m.fl.), Kbh. Reitzel 1927.
- Lemche, G.: Natalie Zahle (nekrolog og digt), i Kvinden & Samfundet, 15.9.1913, s. 225-27.
- Lemche, G.: Natalie Zahle (digt), i: Berlingske Aften, 20.8.1913.
- Levin, P.: Anmeldelse af „Mit Liv I. og II.“, i: Tilskueren XXXI, 1914 II, s. 441-46.
- Lisberg, E.: Indledning, i: Natalie Zahles første Barndom, K.F.U.K.'s Julebog 1916.
- Lund, C.: Frk. N. Zahle i sit Arbejdsværelse: „Værkdagen“, i: Bog & Naal, XXI. Aarg. 1914, 1.3., s. 63-69.
- Lützen, K.: Hvad Hjertet Begærer. Kvinders Kærlighed til Kvinder 1825-1985, Tiderne Skifter 1986, (heri omtale af Natalie Zahle flere steder).
- Minder fra Sørgehøjtideligheden ved Natalie Zahles Død. Fra G. Knudtsons Bogtrykkeri, August, Kbh. 1913.
- Mortensen, R.C.: Nekrolog, i: Gads Danske Magasin VII, 1913, s. 774-777.
- Nielsen, N.: Nielsine Nielsens Erindringer. Danmarks første kvindelige læge.

- Kbh. 1985, (heri en kort omtale af Natalie Zahle).
- N. Zahles Skole 1851-1951. Jubilæumsbog, København 1951.
- Olafsson, I.: Natalie Zahle (Arsrit hins íslenska fræðafjelags i Kaupmannahöfn IV, 1919, s. 41-56.
- Politiken: 11.6.1897, 11.6.1907, 12.8.1913, 14.8.1913, (artikel og A.B. Drachmanns kronik), 21.8.1913 (om begravelsen), 19.10.1913 (B. Hahn – digt).
- Possing, B.: Renhed, Disciplin og Stræbsomhed. Om Natalie Zahle og hendes Pigeskole, i: Pigernes Skole (red. Hilden & Kruse), Klim 1989.
- Possing, B.: Purity, Discipline and Ambition, i: Male and Female Teachers in the History of Education, the Process of Feminization of the Teaching Profession, bd. 5 af „The Social Role and Evolution of the Teaching Profession in Historical Context“, ISCHE X, (ed. S. Seppo), Joensu, Finland 1988.
- Possing, B.: Om at skrive biografi. En ny eller en gammel genre?, i: Noter om Historie og Undervisning, 1988. (heri: om en biografi af Natalie Zahle).
- Simesen, I.: Natalie Zahle, Kbh. 1919.
- Skram, H.: Frk. Zahle som ung Lærerinde, i: Vor Ungdom, X, 1913, s. 453-475.
- Skram, H.: Nogle Mindeord om Frøken Zahle og hendes Klasselærerinder i Skolehuset ved Gammel Strand, i: Bog & Naal, XX. Aarg., 15.10.1913, s. 251-261.
- Skram, H.: Natalie Zahle-biografien, Kbh. 1914 (se under Zahle, N.) (forkortet: 1914-biografien).
- Skovgaard-Petersen, V.: Natalie Zahle – organisator og pædagog, i N. Zahles Skole 1827-1851-1877, ss. 11-29, Kbh. 1978.
- Steenstrup, Johs.: Natalie Zahle og hendes Betydning, i: Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til Vor. 1701-1917, bd. 2, s. 112-121, Kbh. 1917.
- Steinthal, M.: N. Zahle og Den danske Pigeskole, foredrag i Pædagogisk Selskab i Kbh., dec. 1913, i: Bog & Naal, XXI. Aarg., 1.1.1914, s. 4-14.
- Steinthal, M. m.fl. (red.): Natalie Zahle til Minde. 1827. 1852. 1927., Kbh. 1927, Reitzel. (forkortet: NZ-minde) 1927).
- Steinthal, M.: Natalie Zahle 1827-1927, i: Hjem og Skole, udg. af Dansk Skoleforening, 20. årg. 1927, s. 145-149.
- Steinthal, M.: Tale holdt ved Hundredaarsfesten for Natalie Zahle 11. Juni 1927, i: N. Zahles Skole. Seminariskolen 1928, s. 3-10. Også trykt i Bog & Naal, årg. 34, s. 86-93, 1927.
- Thejll, K.: Fra Festen paa N. Zahles Skole i Anledning af Hundredaarsdagen for Natalie Zahles Fødsel. 11. Juni 1927, i: Bog & Naal, nr. 6, sept. 1927, s. 86-106.
- Thelin, C.: Natalie Zahle. En Reformator inom Danmarks Kvinnovärld (m. forord af prof. Edv. Lehmann), Lund 1918.
- Zahle, N. og Skram, H.: Natalie Zahle. I. Mit Liv og II. N. Zahle i sit Liv og sin

- Virken. Kbh. 1914. (forkortet: 1914-biografien).
- Zahle, O.: Lidt om Natalie Zahle og hendes Livsværk, Berlingske Aften, kronik 30.4.1951.

Øvrige trykte kilder – bøger og artikler

- Andersen, H.C.: Dagbøger 1825-1875. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (red. K. Olsen & H. Topsøe-Jensen), Kbh. 1971-1977.
- Andersen, S.: Hvordan skal vi opdrage vore Døtre? i: Kvinden & Samfundet, 1893, s. 162-67. (Svar på J. Overgaards indlæg i samme blad).
- Appel, I.: En gammel Gymnasts Ungdomsminder, i: Snoghøjbogen 1940, s. 8-18.
- Archer, J.H.: Colin Archer i hjembyen Larvik, i: Norsk Slektshistorisk Tidsskrift, bd. XXVIII (28), Oslo 1981-81, s. 186-194. Udg. Norsk Slektshistorisk Forening (red.): G.C. Wasberg, P. Seland og M. Mardal. Og i: Larvik Sjøfartsmuseum, 8. mai 1962-8. mai 1982. Et tilbageblik, Årbok 1982, Larvik 1982.
- Aumont, A. og Collin, E.: Det danske Nationalteater 1748-1889. En statistisk Fremstilling af det Kgl. Teaters Historie fra Skuepladsens Aabning paa Kongens Nytorv 18. dec. 1748 til Udgangen af Sæsonen 1888-89. Udg. i 3 bind: 1896, 1897, 1899. I 1. bd. (1896): håndskrevet ajourførelse af antallet af opførelser. Se Det Kgl. Teaters Bibliotek.
- Bagge, K. m.fl. (red.): N. Zahles Skole 1851-1951. Kbh. 1951.
- Balle, P.: Lærebog i den evangelist-kristelige Religion, udg. 1. gang 1791.
- Balslev, Th.: Af Vartov Kirkes og Menigheds Historie, Udg. af Vartov Valgmenighed 1955.
- Bay, E.: Til Venner! Taler ved Skoleaarets Slutning, Kbh. 1919.
- Berlingske Tidende: 25.4.1870 (Om Natalie Zahles Underviisningsanstalt for Lærerinder – det ny program), 7.5.1870 (Om lærerindeuddannelsen hos N. Zahle, af prof. Bohr), 1.6.1870 (Svar fra Natalie Zahle til prof. Bohr), 4., 6. og 17.8.1870 (Det første nordiske Skolemøde i Gøteborg), 9.8.1877 (Det 3. nordiske Skolemøde), 9.10.1877 (Indvielse af N. Zahles nye Skole), 17.8.1880 (Det 4. nordiske Skolemøde), 12.8.1885 (Det 5. nordiske Skolemøde), 15.8.1885 (Kort referat af N. Zahles tale til 5. nordiske skolemøde om sundhedslæren), 5., 8. og 13.8.1890 (Det 6. nordiske Skolemøde), 11.2.1890 („f“ om kvindelig præliminæreksamen), 17.2.1890 (Svar fra Th. Lang til „f“), 25.2.1890 (Svar fra „f“ til Th. Lang), 25.2.1890 (L. Winteler om kvindelig præliminæreksamen), 20.7.1893 (Om „Den danske Pigeskole“), 14. og 16.7.1894 (Om „Den danske Pigeskole“).
- Beyer, A. og Boisen, J.E.J. (Bestyrelsen): Kort Beretning om den højere Dan-nelsesanstalt for Damer, dens Formaal og Virksomhed, Kjøbenhavn 1846.

- Beyer, A. og Boisen, J.E.J.: Program til de nye Kursus i den højere Dannelsesanstalt for Damer 1847-51, Kbh. 1847-48 og 1850-51.
- Björkstén, E.: Kvinnogymnastik, i: Bog & Naal, XXI Aarg. 1.7.1914, s. 188-93 og 15.7.1914, s. 209-215.
- Bjørnson, Bj.: Det flager i Byen og paa Havnen, Kbh. 1884.
- Birch, H.J.: Billedgallerie for Fruentimmer. 1793-95.
- Bojesen, M.: Nogle Ord om „Queens College“. Forældre og Lærereinder. 1852.
- Brandes, G.: Essays. Danske Personligheder. Kjøbenhavn 1889.
- Brandes, G.: Store Personligheder. 1930. København.
- Bock, J.C.A.: Om Pigebørns Opdragelse i vor Tid, med Hensyn til Helbred og Figur, Kbh. 1852, Reitzel.
- Boesen, J.E.: Abracadabra og Historieundervisning, i: Vor Ungdom, 1892, s. 277-316.
- Bolander, S.: Modern i Hemmet eller några Tanker rörande Uppfostran. Stockholm 1844. (Indledning af Olof Fryxell).
- Bording, F.: Københavns Valgmenighed 1890-1965, s. 5-6, Kbh. 1965.
- Bremer, A.F.: Medicinal-Personalet og Medicin-Anstalterne i det egentlige Danmark udenfor Kjøbenhavn. Kbh. 1840.
- Böttiger, J.L.: Kirkegangskonens Indledning, Skikkens Historie og Betydning. København 1882.
- Christensen, H.V.: Stamtavle over Slægten Ryge. 1915.
- Claudi-Hansen, R.A.: Almuepigebørns Uddannelse til Huslighed, i: Vor Ungdom 1892, s. 328-336.
- „Claus“: Lærerinden eller Marie Lystigs Omvendelse, Kjøbenhavn, 1856.
- Collett, C.: Amtmandens Dötre, I og II, Christiania 1855.
- Collin, J.: H.C. Andersens dagbøger 1868-1875, Kbh. 1906.
- la Cour, P.: Menneskelegemet Bygning og Livsvirksomhed, 1889.
- Drachmann, A.G.: Den private Pigeskole og hr. Skolebestyrer H. Schneekloth, Kbh. 1867.
- Drachmann, A.G.: Om Pigebørns fysiske Opdragelse og om Gymnastikkens Indførelse som Undervisningsfag i vore Skoler, Kbh. 1867, Særtryk af artikler i: Hygiejniske Meddelelser, 1867-1868.
- Drachmann, A.G.: Gymnastik for den kvindelige Ungdom i Skolen og i Hjemmet, Kbh. 1868.
- Ehrencrone-Müller, H.: En fransk Eventyrer fra Guldalderiden, i: Historiske Meddelelser om København, bd. 8, 1921-22, s. 383-94.
- Esche, T.: Erindringer fra mit Liv og min Gerning, Kbh. 1920.
- Ewald, J.L.: Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder, Kjøb. 1805 (oversat af Knud Lyhne Rahbek).
- Falbe-Hansen, I.: Den højere Pigeskole, i: Danmarks Kultur ved Aar 1900, som Slutning af et Hundredaars Udvikling (udg. af J. Carlsen m.fl.), Kbh. 1900, s. 210- 213.

- Fausbøll (udg.): Danske Stile af kjøbenhavnske Pigebørn, Kjøb. 1856. C.A. Reitzels Bo og Arvinger.
- Fenger, A.: Erindringer (udg.: Johanne Kjær). Kbh. 1932.
- Fibiger, E.: Den ubemidlede Klasses Døtre. Kbh. 1888.
- Fibiger, M.: Clara Raphael – Mathilde Fibiger – Et Livsbillede. Kbh. 1891.
- Fischer, R.: Tanker om quindelig Opdragelse. Overs. med forord af J.E. Suhr. 1856.
- Fortegnelse over H.V. Bissens og Vilh. Bissens efterladte Arbejder. Auktion 23. feb. 1915. (buster af N. Zahle, kat.nr. 148, og M. Archer, kat.nr. 156).
- Frøken N. Zahles Skole, i: Ugeskrift for Skolen. Blad for Borger- og Almueskolevæsenets Lærere, Lærerinder og Tilsyn (red.): C. Christensen og C. Engell. Nr. 28, Kjøb. 11. okt. 1877.
- Frøken Zahles nye Skole, i: Illustreret Tidende, Aarg. 19, 1877-78, s. 19-20.
- Fryxell, A.: Forsök att närmere bestämma frågorna om undervisningsverkens reform. Stockholm 1832.
- Funke, C.P.: Lærebog for Pigebørn eller Undervisning i de Videnskaber og Færdigheder, der er nødvendige for velopdragne Fruentimmere. Overs. af J. Werfel. Bd. 1 og 2. 1802-03.
- Gerdtzen, H.: Det gamle og det nye Skolehus. Et mindeblad fra N. Zahles Skole. Kjøbenhavn 1877.
- Hansen, E.: Kvindernes Stilling i Skoleloven, i: Kvinden & Samfundet, 1896, s. 168-173.
- Hansen, M.: Lidt Statistik, I. s. 34-40, II, s. 49-53, i: Kvinden & Samfundet, 1895.
- Hansen, P.: Endnu nogle Danske Stile af Kjøbenhavnske Pigebørn. Kjøbenhavn 1856. H.P. Møllers Forlag.
- Hauch, C.: Nogle Betragtninger angaaende Undervisningstiden i vore Skoler, nr. II (nr. I handlede om skolespørgsmål generelt), i: Fædrelandet, 12.11.1850.
- Heegaard, S.: Om Opdragelse. En Fremstilling af Pædagogikken tillige med et Omrids af dens Historie. Kbh. 1880.
- Heiberg, Johanne Luise (Spectatrix): Om Huusvæsnets og Pigebørns Opdragelse. Fra en Dame til Den, paa hvem det passer, i: Ugentlige Blade nr. 16, januar og nr. 17, februar 1859.
- Heiberg, Johan Ludvig: Aprilsnarrene. Kjøbenhavn 1826.
- Heiberg, Johan Ludvig: En Sjæl efter Døden. En apocalyptisk Comedie, fra Nye Digte, Kbh. 1841.
- Hennings, P.: Elisabeth Hennings, født Buntzen's Barndomserindringer, i: Personalhistorisk Tidsskrift, 8. Rk. V, 1926, s. 81-117.
- Hennings, P.: Om Natalie Zahles udtalelse om Elisabeth Buntzen, i: Personalhistorisk Tidsskrift, 8. Rk., III 1924, s. 123-124.
- Hertel, A.: Grundtræk af Skolesundhedslæren, udg. af Den almindelige Danske

- Lægeforening 1900.
- Hertz, P.: Breve fra og til Henrik Hertz. Kbh. 1895.
- Hornemann, E.: Sundhedspleien og Skolerne, i: Hygiejniske Meddelelser, 3, København 1861.
- Huber, T.: Quindelig Dannelse, en Gave for unge Piger. Overs. af V. Visby 1840.
- Huus, J. Th.: Lærerinder og Lærere, i: Kvinden & Samfundet, s. 91-97, 1894 (artiklen blev besvaret af N. Zahle, s.st., s. 147-50, 1894).
- Højskolebladet 1911, nr. 6: Østersøgades Skolekonflikt.
- Ihre, M.F.: Flickskoler. Några Ord om Statens Fördel og Plikt at inrätte och underhålle sådanne. Stockholm 1850.
- Ipsen, K.: Hvad vil jeg være. Et Bidrag til Barnepsykologien, i: Vor Ungdom 1888, s. 497-528.
- Jacobsen, L. (red.): Kvindelige Akademikere 1875-1925, København, Gyldendal 1925.
- Juel-Hansen, E.: Om en Reform af Pigeskolen. Foredrag ved et pædagogisk Møde i København, april 1882, i: Vor Ungdom 1882, s. 213-229.
- Juel-Hansen, E.: Om en Reform af den højere Pigeskole, II. Foredrag ved et pædagogisk Møde i København, januar 1883, i: Vor Ungdom 1883, s. 31-51.
- Kierkegaard, S.: En literair Anmeldelse, Kbh. 1846.
- Kragballe, L.: Nogle Bemærkninger om Skoleundervisningen – nærmest med Henblik paa kjøbenhavnske Pigeskoler, i: Vor Ungdom 1882, s. 184-213.
- Kroman, K.: „Mandefaldsspørgsmaalet“ i Folketinget og vor nuværende Læreruddannelse. Kbh. 1891.
- Kvinden & Samfundet: Oprettelsen af et Kvindeseminarium, 1891, s. 213.
- Kvinden & Samfundet: Louise Winteler, 13.6.1903.
- Kvinden & Samfundet: Wilhelmine Zahle, 1895, s. 4-5.
- Kvinden & Samfundet: Vore Døtres Fremtid, 15.9.1911, s. 167-168.
- Kyrre, H.: Det pædagogiske Selskabs Historie gennem Hundrede Aar. København 1920.
- Kyrre, H.: Blade af den københavnske Privatskoles Historie. De forenede Skoler 1901-1926. København 1926.
- Københavns Kommunalærerindeforening: Udkast til en Læseplan, Kbh. 1900.
- Købke, M.: Bør den højere Pigeskole undervise i 3 fremmede Sprog?, i: Vor Ungdom 1883, s. 52-60.
- Købke, M.: Et Bidrag til Belysning af nogle Spørgsmaal vedrørende den højere Pigeskole, Kbh. 1883 (særtryk af artikler fra Vor Ungdom 1883, 1., 2. og 3. Hft.).
- Lang, Th. (udg.): Dansk Lærerindekalender for 1890. Med Portræt af Frk. N. Zahle. Silkeborg 1889.
- Lang, Th.: Et Blad af den danske Pigeskole Historie, i Bog & Naal 1895-96 (artikelserie) 1.: II. Aarg. 1895, s. 209-216, 2.: II. Aarg. 1895, s. 233-236, 3.:

- III. Aarg. 1896, s. 51-59.
- Lang, Th.: Atter et Forsøg paa at rokke den lovbefalede Aldersgrænse for Pigebørn, der ville tage almindelig Forberedelseseksamen, i: *Bog & Naal*, 1900, 7. Aarg., s. 60-64.
- Langkilde, H.P.: *Aprilsnarrene i skolehistorisk Belysning*, i: *Historiske Meddelelser om København*, 4. Rk., 3. bd. (1951-54) s. 562-566.
- Larsen, J.: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898*. 1899.
- Larsen, J.: *Bidrag til Københavns offentlige Skolevæsens Historie*, 1881.
- Larsen, J.: *Aktstykker vedrørende Oprettelsen af Lærerindeeksamen og Lærerindens Ansættelse ved Folkeskolen*, i: *Bog & Naal XXIV*. Aargang, januar 1917.
- Lehmann, E.: *Fremtidens Kvindesag*. København 1914.
- Lemche, G.: *Danske Kvindesamfunds Historie gennem 40 Aar 1871-1911*. København 1911.
- Lund, C.: *Af Almuelærerindeskolens saga*. To Tidsbilleder, i: *Natalie Zahle til Minde 1827. 1852. 1927*, Steinthal 1927.
- Lyng, H.S. (pseudonym for Ingrid Jespersen): *Kursuskammerater (roman)*, København 1894.
- Lyng, H.S. (pseudonym for Ingrid Jespersen): *Ungdom (roman)*. 1896.
- Lærerinde, En (anonym). *Skuespil i 2 akter*. København 1864.
- Martensen, H.: *Den christelige Ethik*. 1871-78.
- Martensen, J.: *Elise Bay. Et Karakterbillede*. København 1917.
- Martensen, J.: *H.L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner*, København 1918.
- En Mening fra Hjemmet. Strøtanker i Anledning af Frk. Zahles Skrift*. København 1883.
- Til Minde om Anna Augusta Mundt, f. Paulsen*. København 1905.
- Moltesen, E.: *Nogle Betragtninger over Ellen Key*, i: *Dansk Tidsskrift* 1903, s. 229-238.
- Moltesen, E.: *Delt Ansvar*, i: *Dansk Tidsskrift* 1903, s. 589-594.
- Moltesen, E.: *Om Ægteskabet*, i: *Dansk Tidsskrift* 1903, s. 772-73 (svar på N. Zahles indlæg af samme navn, *Dansk Tidsskrift* 1903, s. 770-72).
- Munch, E.: *Danske Pigeskoler for 100 Aar siden*, i: *Det Ny Aarhundrede*, 1. Aarg., bd. 2 1904, s. 534-47 og 590-96.
- Mundt, G.: *Tegnemesterens Efterkommere. En Slægtsbog i Fortsættelse af Bromme Mølle*. København 1940.
- Mynster, J.P.: *Kirkelige Leilighedstaler*, København 1854, bd. 2., s. 356-363.
- Nelly, M.: *Til Vennerne. En Onsdagsdrøm*. Juleaften 1913, København 1913.
- Nielsen, A.: *Skuespillerinden Anna Nielsens Barndom. Et stykke Selvbiografi*, i: *Tilskueren* 1902, s. 741-52.
- Nielsen, B. Berg: *Hvortil skal vi opdrage vore Døtre?* i: *Kvinden & Samfundet*, 1893, s. 69-70, s. 113-115, s. 177-179. (Svar på indlæg fra Johanne Over-

- gaard).
- Nielsen, N.: Nielsine Nielsens erindringer. Danmarks første kvindelige læge. København 1985 (genoptryk).
- Nissen, H.: Om kvindelig Dannelse og kvindelige Undervisningsanstalter. Christiania 1849.
- Neiiendam, R.: Fru Heiberg og Frk. Natalie Zahle, i: Det Kgl. Teaters Program, feb. 1933.
- Nutzhorn, H.: Til Minde om Folkethingsmand C.Berg. Udgivet af hans Partifæller paa Rigsdagen, februar 1892. Kbh. 1892.
- Nørregård, J.: Minder og Indtryk fra min Studentertid 1856-61, i: Studenterhjemmets Julebog, 9. Aarg. 1909.
- Olrik, H.: Historieundervisningen som led i den nationale Opdragelse, i: Særtryk af Forhandlingerne ved det 7de nordiske Skolemøde i Stockholm 1895, Stockholm 1896.
- Ottosen, J.: Om Børns Undervisning i Historie, i: Vor Ungdom 1897, s. 542-552.
- Overgaard, J.: Hvortil skal vi opdrage vores Døtre? Tanker til Eftertanke, paa Grundlag af Adele Grepaz: „Die Gefahren der Frauenemancipation“, i: Kvinden & Samfundet 1893 s. 46-51.
- Petersen, J.F.: Om at rydde Reactionen af Veien. Et par Ord til Overvejelse for Menigmand, (H.P. Møller 1864). (Dette var et svar på et skrift, „Om at rydde Kongen af Veien“ af Etatsråd Liebenberg, hvilket ikke har kunnet opspores).
- Plan til Undervisningsanstalten for Pigebørn af Embedsmænd. Oprettet januar 1804. 2. uforandrede Oplag. København, J.D. Quist 1844.
- Politiken: 9.6.1885 (Om N. Zahles Skoles overgang til selvejende institution), 20.7.1885 (Om det 5. nordiske Skolemøde), 14. og 15.8.1885 (Om det 5. nordiske Skolemøde), 7., 9. og 10.8.1890 (Om det 6. nordiske Skolemøde).
- Possing, B. & Glenstrup, Chr.: En værdifuld Samling Pigeskoleprogrammer, i: Uddannelseshistorisk Årbog nr. 22, Dansk Selskab for Skolehistorie, 1988.
- Poulsen, B. & Benthin, W.Th.: Lærerne og Samfundet 1814-1914. Folkeskolens kendte Mænd og Kvinder, bd. I-IV, 1914.
- Privatskolens Fagordnede Lærereforening og Østersøgades Gymnasium. En Redegørelse (udg. af) Skolens Bestyrelse. Med et Indlæg af N. Zahle.
- Rahbek, J.: Omkring Johanne Luise Heiberg. Kbh. 1948.
- Rung, G.F.F.: Om quindelig Dannelse, Undervisning og om Oprettelsen af en quindelig Opdragelsesanstalt. København 1842.
- Rung, G.F.F.: Nærmere Bestemmelser angaaende den quindelige Dannelsesanstalt, som Undertegnede agter at begynde i November Maaned d. A., 1842.
- Schrøder, L.: Om den kvindelige Uddannelse, i: Nordisk Maanedsskrift, 1872, 2. Halvaarg., s. 299-311.
- Schwartz, A.: Haandbog i Undervisningskunsten, Kbh. 1850.
- Schwartz, A.: Hr. Prof. Bocks Angreb paa Pigeskolerne nøiere betragtet, Kø-

- benhavn 1852.
- Schwartz, A.: Endnu nogle Ord om Skolevæsenet i Kjøbenhavn, København 1862.
- Schwartz, A.: Den nationale Pigeskole, Kbh. 1867.
- Schwartz, A.: Skal jeg sætte min Datter i Skole?, København 1869.
- Skram, H.: Et lille Indlæg i Spørgsmaalet om Kvindens Uddannelse her i Landet, i: Vor Ungdom 1883, s. 192-220.
- Skram, H.: Om Fremtidens højere Pigeskole og Hjemmenes Fordringer til denne, i: Vor Ungdom 1885, s. 405-429, og i: Det femte nordiske skolemøde i Kristiania 9.-12. august 1885, Kristiania 1886.
- Skram, H.: Atter nogle Ord om Aldersgrænsen ved den almindelige forbedringsseksamen, i: Bog & Naal, juni/juli 1900, s. 114-128.
- Skram, H.: Er Pigeskolen overflødig? i: Vor Ungdom 1904, s. 49-63.
- Skram, H.: Afskedsord i Skolens Hovedprogram, optrykt i: Bog & Naal, XX Aarg. 1.10.1913, s. 238.
- Skram, H. og Winther, L.: Bevægelser indenfor Pigeskoleverdenen, i: Bog & Naal, XX. Aarg. 1.10.1913, s. 237-242.
- Skram, H.: Bør Ændringen af Kvindens retslige Stilling her i Landet kræve en Omdannelse af Barne- og Ungdomsskolen for Pigebørn?, i: Vor Ungdom 1915, s. 301-323.
- Skram, H.: N. Zahles Skole. En Udsigt over den fuldstændig højere Barne- og Ungdomsskoles Udvikling 1852-1913. Trykt som Manuskript. Udg. af Bestyrelsen for N. Zahles Skole, 1916.
- Spencer, H.: Quindernes Rettigheder I + II, i: Fædrelandet, 1. og 2. nov. 1855 (efter „Social Statics: or the Conditions essential to Human Happiness“, London 1851).
- Spencer, H.: Education (1862). Oversat til dansk af H. Høffding: Om Opdragelse, Kbh. 1876.
- Statistisk Tabelværk, Ny Række, 12. bd., 1855.
- Statistisk Tabelværk, 3. Række, 1. bind, 1863.
- Strømstad, P.: Holbergtidens København, skildret af malerne Rach og Egebjerg. En billedrække kommenteret af P. Strømstad og med bidrag af Christian Elling og Victor Hermansen, Kbh. 1977.
- Steenstrup, Johs.: Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til Vor, 1701-1917, bd. 1-2, København 1917.
- Steinthal, M. m.fl. (red.): Natalie Zahle til Minde. 1827. 1852. 1927. København 1927.
- Sødring, J. (f. Rosenkilde): Erindringer. Ny Udg. 1951.
- Søsterlig Velgjørenhed, Aarskr. 42-60, 1841-58.
- Tauber, L.: Meddelelse om min Virksomhed i Haderslev. Haderslev 1890.
- Thejll, K.: Fra Festen på N. Zahles Skole i Anledning af Hundreårsdagen for Natalie Zahles Fødsel. 11. juni 1927, i: Bog & Naal, nr. 6, sept. 1927, s.

86-106.

- Trier, H.: Kvindelig Uddannelse. Efter et Foredrag i „Kvindelig Læseforening“ i Kjøbenhavn nov. 1879, i: Vor Ungdom 1880, s. 16-36.
- Valentiner, D.: Pigebørns Opdragelse og Undervisning, oversat af Charlotte Jacobsen, København 1859.
- Valløe, K.: Emtejægerne, 1861.
- Westrup, A.: Vore Døtres Fremtid. Vejledning til Uddannelse af unge Piger til Beskæftigelse i Hjemmet og Selverhverv. Kjøbenhavn 1894.
- Wiberg, S.V. (udg.): Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til En almindelig dansk Præstehistorie, bd. I, 1894.
- Volf, R.: Om Pigebørns Opdragelse og om Pigeskoler, Kbh. 1866.
- Worm, P.: Om Quindens Kald og Quindens Opdragelse, i: Fædrelandet, 23., 24. og 25. April 1851.
- Wøldike, U.: Nogle Bemærkninger om vore Pigeskoler, i: Vor Ungdom 1880, s. 347-359.
- Zahle, O.: Om Seniorat, i: Bog & Naal, maj, 22. Aarg. 1915, s. 82-87.
- Zahle, S.: Efterladte digteriske Arbejder, udg. af E. Clausen. 1837.
- Zahle, S.: Digte, samlede og udgivne efter hans Død. 1843.
- Öfversigt och Indelingen af Läroämnen i den under H:R. Biskopens M.M. Wallins Ledning staaende Flickskolan. Stockholm 1836.

Sekundærlitteratur

- Andersen, T.: Jeg elsker Arbejdet i samme Grad, som jeg elsker Friheden. Mathilde Fibiger 1830-1872, i: Kvinder Undervejs. Dansk Kvindesamfund i Århus. 1886-1986. Århus 1986.
- Andersen, T. og Busk Jensen, L.: Mathilde Fibiger – Clara Raphael. Medusa 1976.
- Ascher, C. (ed.): Between Women. Biographers, Novellists, Critics, Teachers and Artists write about their Work on Women. USA 1984.
- Badinter, E.: Kærlighed i Tilgift. Moderkærlighedens Historie (L'Amour en Plus, 1980), Kbh. 1981.
- Bagge, P.: Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900, i: Festskrift til Astrid Friis, Kbh. 1963, s. 1-28.
- Bagge, P.: Zur Organisation- und Sozialgeschichte dänischer nationaler Bewegungen im 19. Jahrhundert, i: Th. Schieder & P. Burian (ed.): Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen, München/Wien 1971, s. 143-152.
- Bayer, F.: Klara Raphael-fejden. 1879.
- Beard, M.: Women as Force in History. 1946.
- Berg, A., Frost L. & Olsen A. (red.): Kvindfolk. En Danmarks-historie fra

- 1600 til 1800, bd. 1 og 2, Gyldendal 1984.
- Bertaux, D. (ed.): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences. Sage Studies in International Sociology 23, The International Sociological Association, ISA.* 1981.
- Blom, I.: *Om Pigebørns Opdragelse. Kjønsdifferentierede opdragelsesprincipper i 1800-tallets norske pædagogiske litteratur*, i: *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 1979, bd. 20, 599-616.
- Blom, I.: *Mentalitetshistorie og kvinnehistorie*, i: *Kvinder – Mentalitet – Arbejde. Kvindehistorisk Forskning i Norden* (red.): Frederiksen, I. og Rømer, H., 1976.
- Blom, I.: *Women's Politics and Women in Politics in Norway since the End of the Nineteenth Century*, i: *Scandinavian Journal of History*, vol. 12, no. 1, 1987, s. 17-33.
- Boisen, E.: ... men størst er Kærligheden, Gyldendal 1985.
- Bock, G.: *Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate*, i: *Gender and History*, vol. 1, no. 1, 1989.
- Bonde, K., m.fl. (red.): *Dannelse Uddannelse. Et debatoplæg*, København 1970.
- Brehmer/Jacobi-Dittrich/Kleinau/Kuhn (udg.): *Frauen in der Geschichte IV. „Wissen heisst leben...“. Beiträge zur Bildungsgeschichte von Frauen im 18. und 19. Jahrhundert.* Düsseldorf: Schwann 1983.
- Broch, B.: *Kvindearbejde og Kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890-1914.* SFAH's Skriftserie nr. 6, 1977.
- Broch, B.: m.fl.: *Kvinder i Opbrud*, Gyldendal 1982.
- Bruun, H.H.: *En Gaard mod Stranden. Politikens kronik*, 8. nov. 1952 (Om Gl. Strand nr. 48).
- Bull, I.: *Anmeldelse af B. Rosenbeck's „Kvindekøn“*, 1987, i: *Norsk Historisk Tidsskrift*, 4, 1989, s. 522-24.
- Burmeister, T. m.fl.: *Heks, hore, ærbar Kone. Kvindeliv på landet i 1800-tallet.* Chr. Erichsens Forlag 1987.
- Carlsson, C. m.fl.: *Om patriarkat: en kritisk granskning*, i: *Kvinnevetenskaplig Tidsskrift* 1, 1983.
- Chevigny, B.G.: *Daughters Writing: Toward a Theory of Women's Biography*, i: Ascher, c., DeSalvo, L. & Ruddick, S.: *Between Women. Biographers, Novellists, Critics, Teachers and Artists Write about Their Work on Women*, Beacon Press Boston 1984.
- Christiansen, M.: *Ingeborg Appel og Askov.* Kbh. 1967.
- Christiansen, N.F.: *Hvordan skaber vi god Historie?*, i: *Den Jyske Historiker, ekstranr.*, Århus 1986.
- Christiansen, N.F.: *Om arbejder- og højskolebevægelse*, i: *Højskolebladet* nr. 25, 1989, s. 389-392.
- Christiansen, P.O.: *Konstruktion og konsumtion af fortiden. Refleksioner omkring Le Roy Ladurie's Montaignou*, i: *Fortid & Nutid* bd. 34, s. 285-303,

1987.

Clemmensen, T.: *Skæbner og Interiør*, Nationalmuseet 1984.

de Coninck-Schmidt, N.: *Stadsarkitekt Ludvig Fengers Skoler i 1880'ernes og 90'ernes København*, i: *Historiske Meddelelser om København 1986*, s. 63-87.

de Coninck-Schmidt, N.: *Undervisningspligtens praktiske gennemførelse. Skolebyggeri, lærerroller, forældreholdninger i København 1870-1900*, i: *Kontext nr. 51*, 1988.

de Coninck-Schmidt, N.: „Ungdommens Ven, Raadgiver og Fører ...“ Et bidrag til klasselærerens historie i det 19. årh.s København, i: *Faufelt & Kolko (red.): Klasselæreren – roller, funktioner, krav og forventninger*, Kroghs Forlag 1990.

Cott, N.: *The Bonds of Womanhood*, New Haven & London 1977.

Cott, N. & Pleck: *A Heritage of Her Own. Toward a new social History of American Women*. N.Y. 1979.

Cott, N.: *The Grounding of Modern Feminism*. Yale University Press, 1987.

Dahlerup, D.: *Socialisme og kvindefrigørelse i det 19. århundrede*. GMT 1973.

Dahlerup, D.: *Udviklingslinier i kvinders organisering i danske politiske partier med særligt henblik på spørgsmålet om separate kvindeorganisationer*, Institut for Statskundskab, Århus Universitet 1977.

Dahlerup, D.: *Overcoming the Barriers: An Approach to How Women's Issues Are Kept From the Political Agenda*, i: *Judith H. Stiehm (ed.): Women's Views of the Political World of Men*, Transnational Publishers, New York 1984.

Dahlerup, D.: *Et selvstændigt kvindeparti? Den danske kvinde-retsbevægelse efter stemmeretten var vundet*, i: *Kvindestudier*, (red.: N. Koch), 1977.

Dahlerup, D.: *Hvilken klasse tilhører kvinden? Hvilket køn har arbejderen?* i: *Forum for Kvindeforskning*, nr. 2 1981.

Dahlerup, D.: *Feminism and the State. An Essay with a Scandinavian Perspective*. Institute of Political Science, University of Aarhus 1983.

Dahlerup, D.: *Kan Kvindesagen være upolitisk? Dansk Kvindesamfund i 1880'ernes politiske strømninger*, i: *Kvinder Undervejs. Dansk Kvindesamfund i Århus 1886-1986*, Århus 1986.

Dahlerup, P.: *Det moderne Gennembruds Kvinder*, Gyldendal 1983.

Dahlerup, P.: *Pigerne og Danskfaget*, København 1975.

Damgaard, E. & Moustgaard, P.H.: *Et Hjem – En Familie*, Nationalmuseet, Folkelivsstudier 1970.

Dauphin, C. m.fl.: *Annales och kvinnohistoria*, i: *Häftan for kritiske Studier 4*, 1987.

Davidoff, L. & Hall, C.: *Family Fortunes. The English Middleclass 1750 – 1850*. 1987.

Drachmann, A.G.: *Min Rejse gennem Livet*, København 1940.

- Dreier, F.: *Folkenes Fremtid, sammenstillet af F. Hauberg Mortensen & Johs. Nymark*, Gyldendal 1973, s. 28-72.
- Dybdahl, V.: *Det nye Samfund på vej 1871-1913*, Dansk Social Historie 5, 1982, Gyldendal.
- Ehn, B. & Löfgren, O.: *Kulturanalys. Ett etnologisk Perspektiv*, Liber Förlag, Lund 1982.
- Emerek, R. og Siim, B.: *Kvindens arbejds- og levevilkår – belyst gennem kvinder i tobaksindustrien*. Modtryk 1976.
- Engberg, H.: *Historien om Christen Kold: En skolehistorisk afhandling*, Kbh. 1986.
- Engberg, J.: *Til Arbejdet! Liv eller Død! Louis Pio og Arbejderbevægelsen*, Kbh. 1979.
- Feldbæk, O.: *Kærlighed til Fædrelandet. 1800-tallets nationale selvforståelse, i: Fortid & Nutid*, 1984, s. 270-288.
- Florin, C.: *Kampen om Katedern. Feminiserings- og professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärerkår 1860-1906*. Universitetet i Umeå, Stockholm 1987.
- Fout, J. (ed.): *German Women in the Nineteenth Century. A Social History*. Holmes & Meier, New York – London 1984.
- Fox-Genovese, E.: *Placing Women's History in History*, i *New Left Review*, nr. 133, 1982, s. 5-29.
- Frederiksen, I. & Rømer, H.: *Kvinder – Mentalitet – Arbejde. Kvindehistorisk Forskning i Norden. Rapport fra det 2. nordiske Kvindehistorikermøde 1985*, Århus 1985.
- Frykmann, J. & Löfgren, O.: *Den kultiverade Människan*. Liber Läromedel, Lund 1979.
- Furre, B., Martinsen, K. & Seip, A.L.: *Oppositioner og forsvar ved Kari Martinsens disputats om „Freidige og uforsagte diakonisser“*, i: *Norsk Historisk Tidsskrift*, 3, 1987, Universitetsforlaget.
- Gerlach-Nielsen, M. & Hannibal, J.: *Pige, vær tavs og stille. Dreng- og pigeideal i fransk litteratur i 1600- og 1700-tallet*, i: *Kønroller i litteraturen* (red.: H. Hertel), 1975.
- Ginzburg, C.: *Ledtråder. Essaysamling af Carlo Ginzburg*, udg. af Häften för Kritiska Studier, 1989.
- Glamann, K.: *Bryggeren J.C. Jacobsen på Carlsberg*, Kbh. 1990.
- Grödal, H. Tang & Mellor, K. Busck: *At skrive kvinderne ind i historien og historien ind i kvinderne. Historisk kvindeforskning i England og USA*, i: *Nyt fra Historien XXXVI*, 1, Jysk Selskab for Historie, forår 1987.
- Grübitch, H.: *„Wissen heisst leben ...“*. *Der Kampf der Frauen um die Bildung zu Beginn des 19. Jahrhunderts (Frankreich)*, i: *Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau*, 1983 (se denne).
- Grønning, G.: *Drengelærdom – pigelærdom – uddrag af programmer for Me-*

- tropolitanskolen og N. Zahles Skole 1895, i: „1800-tallet“, nr. 1. 1983, s. 19-22.
- Gotschalk, J.F.: Mine Bedsteforældres Hjem i 90'erne, i: Budstikken, 1963.
- Grønbeck, K.B.: Betula Sparre, 1926.
- Hamilton-Nunnally, T.: Kvindelige danske Forfattere. Bibliografi over Prosa i Bogform 1820-1910. 1979.
- Hansen, H.C.: Poul la Cour. Grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser. Askov Højskoles Forlag 1985.
- Hansen, P.: Et præstegårdsjubilæum – 75 år. Egnshistorisk Forening i Gundsø. Jubilæumsskrift 1972-1982.
- Hartmann, H.: Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex, i: Signs, vol. 1, no. 3, 1976. Overs. til svensk i: Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet. Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 1-2, 1981.
- Hartmann, H.: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a more Progressive Union, i: Capital and Class, 1979.
- Hartviksen, B. m.fl. (red.): Formidling av Historie. Historikeren – på scenen eller i kulisserne? HIFO, Tapir Oslo 1987.
- Haue, H. m.fl.: Skolen i Danmark fra 1500-tallet til i dag. Billedred. Knud Ryg Osen. Systime 1986.
- Hausen, K.: Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“ – Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben, i: W. Conze (red.): Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, Stuttgart 1976.
- Haavio-Mannila, E. m.fl.: Det uferdige demokratiet. Kvinner i nordisk politikk. Nordisk Ministerråd 1983.
- Herrmann, U.: Biographische Konstruktionen und das gelebte Leben. Prolegomena zu einer Biographie- und Lebenslaufforschung in pädagogischer Absicht, i: Zeitschrift für Pädagogik, heft 3, juni 1987.
- Heward, C.: Making A Man Of Him. Parents and their sons' education at an English public school 1929-50, Routledge, London 1988.
- Hilden, A.: Kvindepædagogik i 1800-tallet – dens baggrund og forudsætninger, i: Unge Pædagoger nr. 1, 1984.
- Hilden, A.: Kvindepædagogik i 1800-tallet, emancipation og besindelse, i: Unge Pædagoger nr. 2, 1984, s. 3-8.
- Hilden, A.: Da kvinder lærte at lære, i; Fortid og Nutid, nr. 34, 1987.
- Hilden, A.: Skal jeg sætte min Datter i Skole? Pigeopdragelse i 1800-tallets midte. Modtryk 1987.
- Hilden, A.: Female Pedagogy Evolved While Training Young Danish Women for the Teaching Profession in the MidNineteenth Century, i: Seppo, Joensuu 1988, bd. 5.
- Hilden, A. & Possing, B.: „... for Børn var og blev min Passion“. Citatmosaik om og af Henriette Skram, i: Forum for Kvindeforskning: „Moderskabet som undertrykkelse og som magtfaktor, nr. 2, 1988, ss. 28-32.

- Hilden, A. m.fl.: *Pigernes Skole*. Forlaget Klim, Århus 1990.
- Hirdman, Y.: *Särart – Likhet. Kvinnorörelsens Scylla och Karybdis*, i: I. Frederiksen & H. Rømer, Århus 1986.
- Hirdmann, Y.: *Genussystemet – reflexioner omkring kvinnors sociale underordning*, i: *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, 3, 1988.
- Huveröd, S.H.: *Kvinnor som murbräcker*, Stockholm 1989.
- Hvidt, K.: *Edvard Brandes: portræt af en radikal blæksprutte*, Kbh. 1987.
- Højgaard, L.: *Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870-1900*. Akademisk Forlag, Københavns Universitet 1977.
- Jacobi-Dittrich, J. & Kleinau, E.: „Wissen heisst leben ...“ *Beiträge zur Bildungsgeschichte von Frauen im 18. und 19. Jahrhundert*, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau 1983 (se denne).
- Jacobi-Dittrich, E.: „Hausfrau, Gattin und Mutter“. *Lebensläufe und Bildungsgänge von Frauen im 19. Jahrhundert*, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau, 1983 (se denne).
- Jeansonne, G.: *Teaching a Course in writing Biography*, i: *Perspectives*, vol. 26, no. 1, jan. 1988.
- Jensen, B.E.: *Historie- og tidsbevidsthed som forskningsfelt. Begrebsanalytiske og socialhistoriske overvejelser*, i: *Tidsopfattelse og Historiebevidsthed. Studier i historisk Metode. Oplæg fra den 18. nordiske fagkonference i historisk metodelære*, Ølken 1983. Antikva. Århus 1985.
- Jensen, B.S.: *Den tidlige kvindegymnastik. En historisk gennemgang af den tidligste kvindegymnastik, ment som en appetitvækker til udforskningen af kvinders idrætshistorie*, i: *Idrætshistorisk Årbog* 1985, s. 83-91.
- Jensen, G.: *Den unge Orla Lehmanns Historiesyn. Et bidrag til forståelse af nationalliberalismens gennembrud*, i: *Historisk Tidsskrift*, 14. Rk. 6, 1985.
- Jensen, J.M. (red.): *Da Kvindesagen dukkede op. Dansk Kvindesamfund og Forlaget April* 1987.
- Jespersen, I.: *Glimt fra en Skole*, i *anledn. af skolens 90-årsdag*, 1. sept. 1984.
- Joeres, R.-E. B.: *Selbstbewusste Geschichten: Biographien deutscher Frauen in 19. Jahrhundert*, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau, 1983 (se denne). Oversat og optrykt i: *Self-conscious Histories. Biographies of German Women in the Nineteenth Century*, i: Fout (ed.) 1984.
- Johansen, H.C.: *En samfundsorganisation i Opbrud 1700-1870*, *Dansk Social Historie* 4, Gyldendal 1979.
- Jørgensen, J.C.: *Leif Panduro. En moderne forfatterbiografi og dens tilblivelsesproces*, i *Fund og Forskning i det kongelige Biblioteks Samlinger*, XXIII 1988.
- Kierkegaard, S.: *En literair Anmeldelse*, 1846, 3.udg. 1940.
- Kildegård, B.: *Fru Emma Gad. Tiderne Skifter* 1984.
- Koch, L.: *Hendes egen Verden. Kvindelighed og Kvindefællesskaber i det victorianske USA. Tiderne Skifter* 1984.

- Kondrup, J.: Livsværker. Studier i dansk litterær biografi, Amadeus 1986.
- Konflikten ved Østersøgades Gymnasium. En Redegørelse, Gad 1910.
- Klingenstein, G. m.fl. (red.): Biographien und Geschichtswissenschaft. Wien 1979.
- Knudsen, T.: Storbyen støbes. København mellem Kaos og Byplan 1840-1917. Akademisk Forlag 1988.
- Kragelund, M.: Håndarbejde. Et undervisningsfag i samfundsmæssig sammenhæng 1880-1980. En bibliografi.
- Kragelund, M.: Håndarbejde – et pigefag i drengeskolen, i: Uddannelseshistorie nr. 21, Selskab for dansk Skolehistorie.
- Kristensen, Sv. Møller: Digteren og Samfundet i Danmark i det 19. århundrede I og II, Munksgaard 2. udg. 1970.
- Kuhn, A.: Das Geschlecht – eine historische Kategorie?, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau, 1983 (se denne).
- Kyle, G.: Arbetsdelning, tidsfordelning och kunskabstilldelning. Om kvinnors og mäns samhällsvillkor, i: Svensk Historisk Tidskrift, 4. 1987, Svenska Historiska Foreningen.
- Kyle, G.: Svensk flickskola under 1800-tallet, i: Årsböcker i svensk undervisningshistorie, bd. 128, 1972.
- Kyle, G.: Svensk flickskola under 1800-tallet, (299 s.), Kvinnohistoriskt Arkiv 9, Universitetsbiblioteket, Göteborg, 1972.
- Kyle, G.: The marginalized Majority, i: The Scandinavian Journal vol. 12, no. 1., 1987, ss. 35-45.
- Kyrre, H. og Langkilde, H.P.: Byens Skole. Københavns Kommunale Skoles Historie. 1926.
- Ladj-Teichmann, D.: Weibliche Bildung im 19. Jahrhundert: Fesselung von Kopf, Hand und Herz, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau, 1983 (se denne).
- Lange, O.: Den hvide Elefant: H.N. Andersens eventyr og ØK 1852-1914, Kbh. 1986.
- Larsen, B.: „Udsigten fra mit Vindue“ (Om N. Zahles Skoles 100-årsjubilæum). Glimt fra 40 Års Journalistik. En Mindebog. Berlingske Forlag 1963.
- Larsen, S.: Forhindringsanstalt for daarlige Lærereinder, i: „1800-tallet“ 1, 1983, s. 22-28.
- Lemche, G.: Festskrift i Anledning af Dansk Kvindesamfunds 40 Aars Jubilæum den 15. december 1911, Dansk Kvindesamfund 1911.
- Levi, G.: Les Usages de la Biographie, i: Annales. Économies Sociétés Civilisations, nov./dec. nr. 6, 44. Année, 1989.
- Litteraturhistorie, Dansk, bd. 5: Borgerlig Enhedskultur 1807-1848, Gyldendal 1985.
- Litteraturhistorie, Dansk, bd. 6: Dannelse, Folkelighed, Individualisme 1848-1901. Gyldendal 1985.

- Liversage, Toni: At erobre Ordet. Kvinderne og Arbejderbevægelsen. Tiderne Skifter 1980.
- Lunden, Kåre: Historikerens eg-roman. Val av språk – val av identitet, i: Hartviksen, B., m.fl. (ed.), 1987, s. 11-36.
- Löfgren, O.: På jakt efter den borgerlige kulturen, i: Mahler, B.: Badegæster i Sønderho 1908-1929. Ribe 1978.
- Löfgren, O.: Mentalitetshistorie og Kulturanalyse, i: (red.): Kvium, Chr. & Wählin, B.: Mentalitetsforandringer. Rapport fra 19. nordiske faghistoriske metodekonference, Ljusterö, 31.5.-3.6.1985. Studier i Historisk Metode XIX, Aarhus Universitets Forlag 1987.
- Madvig, Johan Nicolai: Et mindeskrift. Bind I og II. Udg. af Det Kgl. danske Videnskabernes Selskab og Carlsbergfondet, København 1963.
- Mies, M.: Kvinnlig livs- og samtidshistorie, i: Kvinnevetenskaplig Tidskrift 1, 1984.
- Mortensen, K.P.: Thomasines Oprør. En familiehistorisk biografi om køn og kærlighed i det forrige århundrede, Gad 1986.
- Møller, J.S.: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering, Munksgård 1940.
- Mynster, J.P: Breve fra J.P. Mynster (udg. C.L.N. Mynster), Kbh. 1860.
- Nielsen, H. Rimmen og Lous, E. (red.): Kvinder Undervejs, Dansk Kvinde-samfund i Århus 1886-1986 – Håndbibliotekets Veninder, Aarhus Universitetsforlag 1986.
- Nielsen, H. Rimmen: Den bundne Kraft hos den halve Menneskehed, i: Dame-tur. Kvindeforskning i Århus, Årbog 1986.
- Nymark, J.: Frederik Dreiers politisk-ideologiske virksomhed, SFAH's skrift-serie nr. 2, GMT 1975, s. 113-126.
- Nørr, E.: Det højere Skolevæsen og Kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede. Akademisk Forlag 1979.
- Olsen-Madsen, E.: Bjørnsøns Brevveksling med danske kvinder, Morgenbladet (Oslo), 4.9.1949 (Kvinfo, Kbh.: FS-82-135).
- Pestalozzi, H.: Sämtliche Werke (udg.): A. Buchenau m.fl., bd. 1-2. Berlin 1927.
- Plehanov, G.V.: Personlighedens Rolle i Historien, Forlaget Tiden, Kbh. 1958.
- Pontoppidan Thyssen, A.: The Rise of Nationalism in the Danish Monarchy 1800-1864, with Special Reference to its Socioeconomic and Cultural Aspects, i: R. Mitchison (red): The Roots of Nationalism: Studies in North-ern Europe, Edinburgh 1980, ss. 31-45.
- Possing, B.: Arbejderkvinder og Kvindearbejde i København ca. 1870-1906. AUC, Ålborg Universitetsforlag 1980.
- Possing, B.: Purity, Discipline and Ambition: Female Teachers' Didactics of History and Gender in 19th Century Denmark, i: Seppo (red.), Joensuu 1988, bd. 5.
- Possing, B.: Om at skrive biografi. En ny eller gammel genre?, i: Noter om

- historie og undervisning, nr. 98, 1988. Foreningen af Gymnasie- og HF-lærere i historie.
- Prytz, S.: P.H. Ling, Kbh. 1941.
- Prytz, S.: Hanne Warming – et liv set gennem breve 1850-1922. Bogan 1987.
- Quist, G.: Konsten at blive en god flicka. Kvinnohistoriska Uppsatser. Stockholm 1978.
- Rang, B.: Zur Geschichte des dualistischen Denkens über Mann und Frau. Kritische Anmerkungen zu den Herausbildung der Geschlechtscharaktere im 18. und 19. Jahrhundert, i: Geschichtsdidaktik, bd. 41, Frauenmacht in der Geschichte. Beiträge des Historikerinnentreffens 1985 zur Frauengeschichtsforschung. Düsseldorf 1986.
- Rasmussen, A.: Dansk Kvindesamfund og Sædelighedsfejden 1887, København 1977.
- Ravn, A.B. m.fl. (red.): Capitalism & Patriarchy. Report from a Seminar at Aalborg University Centre, Aug. 1982, Women's Studies Series nr. 13, AUC Press 1983.
- Ravn, A.B.: Mål og midler i den gamle og den nye kvindebevægelse. Lighed eller forskellighed – et umuligt valg, i Nyt Forum for Kvindeforskning, nr. 3, 1989.
- Rerup, L.: The Development of Nationalism in Denmark, 1864-1914, i: R. Mitchison (red.): The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe, Edinburgh 1980, ss. 47-59.
- Riemann, I. & Schimmel, M.: Bildung zur Weiblichkeit durch soziale Arbeit, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau, 1983 (se denne).
- Rimmen Nielsen, H.: „Den bundne Kraft hos den halve Menneskehed“. Om historie- og kvindesyntet i den første kvindehistorie (1887-1950), i: Dametur. Kvindeforskning i Århus. Håndbibliotekets Veninder. Aarhus Universitetsforlag 1986.
- Rode, S.: En Dag i Byen Københavns Liv. Berlingske Forlag 1979. Tirsdag den 21. marts 1848.
- Romero, P.: E. Sylvia Pankhurst. Portrait of a Radical. New Haven & London, 1987.
- Rosaldo, M.: The Use and Abuse of Anthropology: Reflections on Feminism and Cross-Cultural Understanding, i: Signs vol. 5, nr. 3, s. 389-417, 1980.
- Rosenbeck, B.: Kvindeforskning i Norden, i: Kvinder – Mentalitet -Arbejde, Århus 1986 (red.: Frederiksen & Rømer).
- Rosenbeck, B.: Køn og Klasse i relation til mentalitetsforandringer, i: (red: Chr. Kvium & B. Wählin) Mentalitetsforandringer. Rapport fra den 19. nordiske faghistoriske metodekonference, Ljusterö, 31.5.-3.6.1985. Studier i Historisk Metode XIX, Aarhus Universitets Forlag 1987.
- Rosenbeck, B.: Kvindekøn. Den moderne Kvindeligheds Historie 1880-1980, Gyldendal Kbh. 1987.

- Rosenbeck, B.: The Boundaries of Femininity. The Danish Experience 1880-1980, i: The Scandinavian Journal of History, vol. 12, no. 1, 1987.
- Rosenbeck, B.: Ud over grænserne – og lidt længere, i: Kvinnlige Forskerpionjærer i Norden. Rapport från ett seminarium 27. nov. 1986. Rapport nr. 8, JÜFO, Stockholm, feb. 1987.
- Rosandra, R.: Halvdelen af Jorden – dialog med feminismen, København 1981. (oversat fra „Le Altre“, 1979.)
- Sandvad, K.: Den kvindelige fagbevægelse i København fra 1870-1903. SFAH's Skriftserie, København 1971.
- Sawyer, B.: Manliga strukturer och kvinnliga strategier. Festskrift til Gunhild Kyle. Gøteborg 1987.
- Scott, J.W.: Gender. A Useful Category in Historical Analysis, i: American Historical Review 1987.
- Scott, J.W.: Deconstructing Equality – Versus – Difference or: The Uses of Poststructuralist Theory for Feminism, i: Feminist Studies, vol. 14, nr. 1, Spring 1988.
- Seppo, S. (ed.): Male and Female Teachers in the History of Education, the Process of Feminization of the Teaching Profession, bd. 5 af „The Social Role and Evolution of the Teaching Profession in Historical Context“, Joensuu, Finland 1988.
- Sklar, C. Kish: Catherine Beecher. A Study in American Domesticity. New York 1976.
- Sklar, C. Kish: Female Seminary and Feminism – Emma Willard, i: History of Education Quarterly 2. Spring 1984.
- Skovgaard-Petersen, V.: Dannelse og Demokrati. Fra latin- til almenskole. Lov om højere Almenskoler 24. april 1903. Gyldendals Pædagogiske Bibliotek 1976.
- Skovgaard-Petersen, V.: Den klassiske latinskole, i: „1800-tallet“, 1, 1983, s. 12-18.
- Smith-Rosenberg, C.: The Hysterical Woman: Sex Roles and Role Conflict in 19th Century America, i: Social Research 39, nr. 4, 1972, ss. 652-78.
- Smith-Rosenberg, C.: The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in the Nineteenth Century America, i: Signs I, 1975, s. 1-29.
- Spickernagel, E.: Zur Armut erzogen – weibliche Körpersprache im 18. Jahrhundert, i: Brehmer, Jacobi-Dittrich & Kleinau, 1983 (se denne).
- Stensberg, A.: Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende Århundrede, bd. 1 og 2, 1963 og 1964.
- Steenstrup, Johs.: Den danske Kvindes Historie, fra Holbergs Tid til Vor. 1701-1917, bd. 1 og 2. Kbh. 1917.
- Summerfield, P. (ed.): Women, Education and The Professions, History of Education Society. Occasional Publication no. 8, 1987.
- Sørensen, H.F.: Johanne Krebs. Noget må der være, der har ens hjerte. Ama-

- deus Forlag 1988.
- Sørensen, L.: Den nødvendige Nedtur, Gyldendal 1977, s. 61-66.
- Tamm, D. & Jørgensen, J.V.: Dansk Retshistorie i Hovedpunkter fra Landskabslovene til Årsted, København 1983.
- Tandrup, L.: Ravn I og II. Kristian Erslev. Menneske. Historieforsker. Historieskriver. Gyldendal 1979.
- Tetretault, M.K. Thompson: Women, Gender and the Social Studies, i: Social Education: Getting Women and Gender into the Curriculum Mainstream, vol. 51., no. 3, March 1987.
- Thomsen, H.: Af en friskolelærers erindringer, i: „1800-tallet“, 1, 1983, s. 8- 11.
- Tiemroth, J.H.: „Et for hver dannet Statsborger saa umisteligt Hielpemiddel“. Midtvejsrefleksioner over biografisk leksikons 3. udgave, i: Dansk Historisk Tidsskrift, 14. Rk. 5. 1984.
- Wamberg, B.: Erindringer og deres Sandhedsværdi, i: Letsindighedens Pris. En bog om Agnes Henningsen, Kbh. 1983.
- Wamberg, B.: Johanne Luise Heiberg. Gad 1987.
- Vammen, H.: Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinier i dansk politisk idehistorie 1750-1850, i: Historisk Tidsskrift, 14. Rk. 5, 1984.
- Vammen, T.: Rent og Urent. Hovedstadens Piger og Fruer 1880-1920. København 1986.
- Vicinus, M.: Distance and Desire: English Boarding School Friendships, i: Signs 9 1984, s. 600-622.
- Vicinus, M.: One Life to Stand Beside Me: Emotional Conflicts of First Generation College Women in England, i: Feminist Studies 8, 1982, s. 603-628.
- Vicinus, M.: Independent Women. Work and Community for Single Women 1850-1920. Virago Press, 1985.
- Wiesen Cook, B.: Biographer and Subject: A critical Connection, i: Ascher, C., DeSalvo, L. & Ruddick, S. (ed.): Between Women. Biographers, Novellists, Critics, Teachers and Artists Write about Their Work on Women, Beacon Press Boston 1984.
- Winge, Harald: Historieskrivningens 3 faser, : Hartviksen, B. m.fl. (red.) 1987, s. 36-43.
- Winge, M.: Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder. Om pigelæsning og pigeopdragelse i Danmark til ca. 1900. Gad 1981.
- Wulff, B.: Tidehverv og Personligheder i Opdragelsens Historie. Hellerup 1970.
- Wählin, V.: Almueskole og friskole. Træk fra Kampen omkring Barneskolen på Landet i forrige Århundrede, i: „1800-tallet“, 1, 1983, s. 3-8.
- Zeruneith, K. (red.): Livsformer. Otte bidrag om biografi. Kbh. 1988.
- Ørum, T.: Pamelas Døtre. Romanen og Kønnen. Tiderne Skifter 1985.

Upubliceret sekundærlitteratur

- Brysting, K.L. og Jørgensen, A.: Fra „forfængelige Flaner“ til Samfundets „mægtigste Drivefiedre“ – Pigeopdragelse og kvindelighed ca. 1784-1807. Upubl. speciale i litt.hist., O.U. 1982.
- Gold, C.: Education and Class in Pre-industrial Society: A Case Study from Denmark, upubl. paper to The Berkshire Conference on the History of Women, Bryn Mawr, June 1976.
- Gold, C.: Did Mette run? Sex Role Patterns in Eighteenth Century Danish Primers, i: American Society for 18th Century Studies. Victoria B.C., may 1977 (upubl.).
- Gold, C.: Prescriptions for Girls, i: Western Association of Women Historians, Oakland, California, may 1985 (upubl.).
- Gold, C.: Danish Girls' Schools of the 18th Century, i: International Conference on Women's History. Amsterdam, marts 1986 (upubl.).
- Gold, C.: Private Girls' Schools and Female Schoolkeepers in Copenhagen, 1790-1820. Paper presented at the Society for the Advancement of Scandinavian Studies, Salt Lake City, May 4-7, 1989 (upubl.).
- de Coninck-Schmidt, N.: Det elementære Skolevæsens Udvikling i København i slutningen af det 19. årh.: Livet i skolen – de samfundsmæssige og pædagogiske forudsætninger herfor. Upubl. manus, Inst. f. Skolehistorie, DLH 1987.
- Grønning, G.: Lærerindelig og Pigeskole 1886-1903. Upubl. speciale, inst. f. nordisk filologi, K.U. 1985.
- Hagemann, G.: Om at gøre det enkle komplisert og det usynlige synligt. Noen dilemmaer i kvinnehistorien. Paper til det 3. nordiske kvindehistorikermøde, Stockholm 1989 (Upubl.)
- Hilden, A.: Århundredeskiftets danske lærerinde – de artige pigers forbillede, foredrag 1987.
- Hilden, A.: Gender, Culture and Power in the 19. Century Female Teacher Training, upubl. manus 1989.
- Hilden, A.: Køn, kultur og magt i kvindepædagogisk belysning, upubl. paper, udarbejdet efter seminar om kvindeforskningens teori og – metode, Hotel Fåborg Fjord, jan. 1989 (sendt som manus til Kvinnevetenskaplig Tidsskrift, Sverige).
- Jensen, B.S.: Gymnastikken ved N. Zahles Skole 1864-1899, upubl. speciale, Hist. Inst., K.U. 1983.
- Jensen, G.: Biografi og Arbejderbevægelse, manus 1990. Udk. i SFAH's årbog, København oktober 1990.
- Jensen, G.: Politisk Biografi. Ph.D.forelæsning, Københavns Universitet, marts 1990. Udk. i Historisk Tidsskrift, 1, 1991.

- Kochendorff, J.: De københavnske kommunelærerinders organisering og deres kamp for ligestilling, upubl. speciale Hist. Inst., K.U., 1983.
- Kold, V.: Et „tilfredsstillende“ liv! (?). En analyse af det empiriske og teoretiske belæg for denne vurdering i to specialer af Susanne Larsen/Birte Maj Tønsberg (1980) og Gerda Grønning (1985). Afløsningsopgave, Historisk Institut, Københavns Universitet 1988.
- Knudsen, T.A.: Var Herbert Spencers idéer originale, og hvordan ble de mottatt i Scandinavia? Upubl. paper til den nordiske skolehistorikerkongressen i Åbo, august 1987.
- Kristensen, N.T.: Religionsskiftets indflydelse på kvindens anseelse og stilling i Danmark, belyst ud fra kvindens stilling i før-kristen tid, og kirkens budskab til og om kvinden i dansk højmiddelalder, upubl. afløsningsopgave, DLH, Kbh. 1980.
- Kruse, A.-M.: Pigeskole eller Fællesskole? Upubl. afløsningsopgave, DLH, Kbh. 1985.
- Ladefoged, E.: Op og stå ret! – et erindringsbillede fra skolens barndom, hentet frem og fortalt af en af skolens tidligere elever, Karen Clemmensen, i: N. Zahles Seminariskole. Hefte i anledning af skolens 90 års dag 1.10. 1985.
- Larsen, J.: De første kvindelige læreres selvforståelse, upubl. afløsningsopgave, DLH 1988.
- Larsen, S. & Tønsberg, B.-M.: Lærerindelig – kvindeliv. En undersøgelse af lærerindernes arbejds- og levevilkår i Danmark 1860-1900. Upubl. speciale, RUC 1980.
- Lehrmann, T.M.: Den borgerlige kvindebevidsthed mellem ude og hjemme. En bevidsthedshistorisk analyse af debatten om fællesskoler kontra pigeskoler ved Loven om højere Almenskoler i 1903. Upubl. speciale, Nord. Inst., O.U. 1982.
- Nørr, E.: Den lærde skole og almenskolelovens tilblivelse. Holdninger og debatindlæg 1889-1903. Upubl. speciale 1972.
- Skram, H.: Erindringer, upubl., H. Skrams Privatarkiv, RA.
- Skram, H.: N. Zahles Privatlærerindeskole. 1917. Upubl. maskinskrevet manus i NZ-skolearkiv, LA.
- Syberg, Karen: Den borgerlige og proletariske kvindebevægelse 1848-1914, Upubl. speciale (om Tyskland), K.U. 1975.
- Sysiharju, A.-L.: Women as Educators: Employees of Schools in Finland, i: Research Report 22, Dep. of Teacher Education, University of Helsinki, (upubl.), Helsinki 1984.
- Westergård, J.: Clara Raphael-fejden. Upubl. samling af samtlige indlæg i fejden. Venligst udlånt af J.Chr. Jørgensen, Inst.f.Nord.Fil., K.U.

English Summary

Natalie Zahle was born on the 11th of June 1827 and died on the 12th of August 1913. She became one of the great pioneering figures of the nineteenth century, building up an integrated schooling and educational empire on a private economic basis over a period of fifty years. This was exclusively for girls and young women, and consisted of children's schools and continuation classes with the right to issue public examination and school-leaving certificates, and specialized schools like music, housekeeping, and in particular teacher training schools for women. She created this whole apparatus as a reaction to the way women were kept out of the higher education system in Danish society. At her urging, the Danish authorities changed legislation to create more equal opportunities in education and the formation of the minds of both sexes.

Thus Natalie Zahle was a pioneer who created a paradox: a national educational empire exclusively based on private initiative and economy. This educational empire was housed in a complex of school buildings that still lie in the middle of Copenhagen. When it was built, in 1876-77, it was at the forefront in terms of the demands of the age for interior organization, aesthetic features and monumental school architecture. In Danish we have the word „bygherre“, literally a „building master“, meaning the person who orders and contracts for a building. Natalie Zahle herself was the bygherre, on equal terms with the men of her age. Several of the pioneering women of the following generations in politics, commerce and education were former pupils of her schools. The first feminists in the country were Zahle pupils too. On her death in 1913 Natalie Zahle was called „Denmark's first female citizen“, and had been one of the first women in Denmark to receive the gold medal that is the Danish equivalent of the Order of Merit. Her results are the evidence that she promoted

virtues like enterprise, energy and creativity.

However, in Danish history she is known of as being a champion of virtues like calmness, modesty and female submissiveness. This thesis is focusing on and explaining this paradox of her posterity and is throwing new light on her life and work and on the costs of her effort.

On her death, Natalie Zahle was eulogized as a cultural heroine from right to left across the political spectrum. Posterity has been more diffident and inconstant in its treatment of her historical significance, failing to seek out new sources that might penetrate behind the backdrop erected by herself and her colleagues for her memory. However, large, recently-discovered collections of letters and other contemporary sources shed new light on her life and work. She had a far more complex and composite personality in terms of the norms of her day than has hitherto been realized.

Her main contribution to Danish history was to open up for women the portals to a universe that, until the mid-nineteenth century, had been the exclusive domain of male citizens. Her efforts were crucial to a many-faceted democratization of access to knowledge, and to contemporary pedagogical, cultural and feminist circles. Yet for all her mobilizing grasp of education, gender and power, she also drew sharp distinctions and imposed certain limits on her democratic efforts.

It has been maintained that she had no direct connection with the women's movement. On the contrary, she sowed the seeds of the first Danish women's movements long before the central shift in Danish history associated with industrialization, the modern breakthrough and the genesis of the women's and labour movements. In practice she gave pupils and schoolmistresses a „dual-gender“ training, and the first feminists and women pioneers in politics, commerce and education were former Zahle pupils. She developed a two-pronged strategy for women's education, meeting the wishes of both emancipated and conservative circles for their daughters' futures.

The question of how the Natalie Zahle Schools were able to hatch out the country's first feminists when she had a reputation for distancing herself from emancipation was a central one when I began work on the thesis. Historians' views of Zahle are divided into a first and second period of posterity, each of which created its own myths. This thesis initiates a third period based on several thousand letters, testimonials, lectures, speeches, songs, poems, accounts and sketches. There is a focus on Natalie Zahle's position in the network of social relations formed by

contemporary educational, gender, power and class status. The main method is to contrast posterity's picture of her with the picture of her life and work painted by the unpublished sources. The area where norms and reality meet is interesting, because it is the locus of historical change. So as a methodological principle I have focused on the area.

Outwardly her educational culture had enormous strength, while inwardly it was plagued by division and doubt when rifts appeared in the solidarity of the pioneering spirit of the first few years. Personally, she was divided between the pioneer's urge to sacrifice herself for her cause, and the individualist's urge to go her own way.

As a genre, historical biography is at once a challenge and a balancing-act. Natalie Zahle is seen as a personality who helped to determine a historical course of events, inasmuch as her position and qualities impacted on an unresolved social problem; on the other hand, her historical era lived in her, created the potential and imposed limits on her development. She achieved great importance in Danish history because, with her personal qualities and talents, she knew how to exploit and develop the position she was born into to meet an existing social need: the desire of the daughters to become useful citizens. Thus she came to appear as „a saviour“ – a panegyrically – acclaimed pioneer whose contribution to history could have been made by no one else. One could ask the counterfactual question: „How would the education of daughters have developed in Denmark if Natalie Zahle had never been born?“. To this one can only reply that the country would still have developed schools, education and degrees for girls and women. Another, or several other, talents would have intervened. The direction of development would thus have been the same. But the rhythm, the pace and ambivalent nature of the education provided might have developed differently.

Thus I have argued for the restoration of historical biography to official historiography, and for the justified role of the subject in history. There are things we cannot understand if we neglect the importance of the individual personality for the course of history. But at the same time I must warn against the exaggerated cult of personality we see in some biographies. This attributes crucial importance for the course of history to the individual personality. When, in historical retrospect, it appears to us that certain great personalities were the only people who could transform social potential into historical reality, this is an optical illusion. What happens when we succumb to this illusion is that in retrospect we transfer to individuals the whole dynamic of the society that brought forth

and sustained them. A healthy, democratic historical consciousness should not make such transferences.

Viewed in a class perspective, Natalie Zahles educational efforts had certain class limits: upwards, the vanishing aristocrats, and downwards the emergent working class. But she wanted her pupils to transcend the normatively prescribed female gender characteristics and to acquire some of the virtues that the norms prescribed for men. The female pupils were to be educated to share in the enterprise and creativity that were required in the public sphere of society.

In other words, her concept of gender transcended contemporary presuppositions rather than confirming them. At the same time her concept of education was a dual one. She boldly set her pupils reading subjects that were traditionally the domain of boys' schools. But she was opposed to the purely prosaic acquisition of skills and believed that the school should have a formative effect on the whole personality of the pupil. Learning and character formation were to go hand in hand. Personally, she was strongly influenced by her Christian beliefs, but in her school she always made doubt, faith and the variety of faiths subjects of open debate.

Her concept of power was dual too. While she dreamt of equal educational opportunities for women, legal freedom on an equal footing with men and influence of the affairs of state, she allowed neither her colleagues nor her pupils to come close to the position she herself achieved. She mobilized generations of women for power, but she felt her own position threatened when her first-generation pupils grew into adults and became her peers.

Several factors structured the order of the society: class, religion, country and town – and gender. The progress of civilization and industrial development had a different pace and rhythm in Denmark than in England, for instance. In the latter half of the nineteenth century, when Natalie Zahle made her impact, the towns were being industrialized, there were great immigrations from country to town, everyday social relations became secular rather than religiously-determined and the European revolution and intellectual radicalism were making their mark on Denmark. The country saw the breakthrough of modern realistic literature and of the first socialist and feminist emancipation movements. In other words, the social order – and not least the positions of the two genders in this order – was undergoing a revolutionary transformation. A growing social group of bourgeois women was demanding the right of

economic self-support and a share in the new political and intellectuals freedoms. Their thirst for knowledge had been awakened. So, Natalie Zahle did not stand alone, being an educational pioneer. It is verified that she was part of a small group of a couple of female generations that were working for the same aim and within the same current. What separated her from the other educational pioneers was on the one hand that she was in possession of an organizing talent whereas the strength of the others were as teachers and public debaters. On the other hand she was able to translate their common visions into pragmatic educational practise. So, she turned education into a female emancipation strategy.

Natalie Zahle lost both her parents when she was nine. She identified with her father in the sense that he represented strength of will and the thirst for knowledge; and she recognized herself in the hero-figures of boys' books. From her mother she took the programme for her life's work, in the sense that in her character she found what she later called „true femininity“: goodness, diligence, willingness to learn, alertness and frankness.

Since the close of the eighteenth century, a progressive section of the bourgeoisie had already been working to raise the dignity and skills of their daughters, sending them out of the home to private schools. Their education was seen as an active resource for society, in which the state, the country and the family had an interest in investing. So private schools were much more sought after by girls than by boys, whose educational interests were met by the public educational system. This theory is based on new source material, and challenges the theory that the educational ideal for daughters in the nineteenth century was subservient virtuousness, cloistered within the four walls of the home – in other words, that they were passive victims of the enterprising spirit of male society. Instead, three nineteenth-century-generations of female citizens are seen as active culture-bearers, their initiatives laying down the groundwork for the great emancipatory movements at the end of the century. The process lasted several generations and culminated when a large enough group of unmarried daughters of the bourgeoisie had gained the courage and experience to come out in public and demand independence and self-sufficiency. This happened in the period after 1850, and had its roots in a complex course of historical development.

The nineteenth-century idea of education should be understood in terms of the contradictions of the context in which it arose, and as an idea which helped to highlight distinctions of person, gender and class.

Accordingly, Natalie Zahle's educational theory and practice had a dual nature: she wanted not only to give the young girls new skills, but also to develop a new kind of character formation.

Even when very young, Natalie Zahle showed signs of ambition. In contrast with the „first posterity's“ picture of a young girl's solitary struggle, the sources show that she was surrounded by influential people who supported and respected her efforts to fulfil her ambitions of an intellectual career. It was not social isolation that plagued her, more an inward feeling that her talents stood alone, and of being untutored. She found inspiration in the Zeitgeist and in Pestalozzi's ideas of the mother as the central figure in education, and of the history of the „fatherland“ and training in the „mother tongue“ as character-forming school disciplines. It may be that the French Revolution, the American War of Independence, the constitutional struggle at home, and the dawning of capitalism were all above the head of the politically unschooled young woman; but her mental heritage was inscribed in the quiet revolution of the 1840s against the bourgeoisie's aesthetic norms for the education of daughters. She was not, and never became, a Grundtvigian, but was indirectly inspired by Grundtvig's ideas on popular narrative and the importance of the living word in education. Certainly, she developed part of this intellectual ballast herself through her own experiments with the things that aroused the interest of her pupils; but by and large, her debt to the ideas of her mentors was greater than she admitted in her memoirs, and than has been realized hitherto. She began her pioneering efforts with a wish to contribute to the construction of the new society from the only vantage-point available to her, given the sex she was born with.

As a newly-appointed headmistress, Natalie Zahle took on the dual role of tradition-bearer and tradition-builder. She bridged the gap between two bourgeois traditions – the aesthetic and the utilitarian education – and turned this duality into a pedagogical and didactic stratagem. This was also evident from her curricula, where she carefully – without any sharp breaks with the „feminine“ aesthetic – moved towards the subject complex that had formerly been the domain of the sons: history, religious dogma and the natural sciences. Personally, she established herself as the undisputed head of her „concern“, whose reputation for professionalism and educational excellence quickly grew. In turn, she installed other women in the roles of housekeepers, housemates and living companions, while adolescent pupils lived in the house like lodgers in a boarding-house. The school became a home.

In public polemics with the First Lady of the aesthetic circle, the actress Johanne Luise Heiberg, Natalie Zahle artfully demonstrated how one could at once fuel the tradition that assigned women to the role of the gardeners of domestic life, and the new current of thought that wished to emancipate women through education and self-sufficiency. This current is here called the utilitarian as opposite to the aesthetic tradition.

The debate on the social equality of the sexes began in Denmark in the 1850's. It started as a public debate on whether and how daughters should go to school; but it ranged far wider than the school issue. The concepts of femininity and masculinity were historical categories with an inherent instability. I argue that it is necessary to understand the difference between a prescriptive view of gender and actual gender behaviour – to distinguish between norms and behaviour in analysis. From this theoretical position I analyse the public debate in the Denmark of the 1850's on „the superfluous sex“ and gender-specific virtues, in the perspective of international historical and research results. I demonstrate that there was a conflict between sociocultural gender norms, a demographic-occupational basis, and the thirst for knowledge and freedom of certain groups of women. Unmarried schoolmistresses exhibited enterprising, goal-oriented and ambitious behaviour in their profession and in their life as a whole. They were up against powerful forces and norm-shaping authorities like bishops, superintendents of schools and other arbiters of public opinion – the majority of them men. The women's motives for defying norms were economic (the need for self-sufficiency), cultural (the thirst for knowledge) and political (the desire for civic rights on an equal footing with men). There was a strong element of nationalism, since they saw their cultural and pedagogical efforts as patriotic and socially useful.

Thus these were not revolutionaries. They are viewed both as culture-bearers and culture-builders. Their activities did not take place in a national vacuum: similar forces had been released in other countries, and had been initiated by charismatic and independent personalities who were themselves placed in certain perplexing dilemmas, since the role they prescribed for the majority of other women (the role of „cultured“ mother and wife) became a straitjacket on their own self-expression. This was equally true of Natalie Zahle.

Not surprisingly, Natalie Zahle exerted a considerable sway over her schoolmasters, schoolmistresses and pupils. But she manifested it in different ways: she respected the male teachers for their knowledge, and extracted as much of their professional skills from them as she could – the

knowledge and training she herself and her schoolmistresses had not been allowed to acquire. At the same time she held her male teachers on a tight rein, taking the initiative and the offensive towards them; but on the whole treating them as her equals. Towards the schoolmistresses, however, she was like a president or a queen. She ruled with an iron hand, made great demands on them and their work, but at the same time gave them a social and economic security they could not enjoy elsewhere. She laid the foundations for them to carve out a career if they so wished. Speaking to them, she compared herself with a priest with his congregation. And in their memoirs they themselves described their subjection to her as liberating and as spiritually uplifting.

In an analysis of Natalie Zahle's testimonials to the talent, industriousness and behaviour of the individual pupils, I argue that her efforts to form the characters of the pupils were far more multi-faceted than the normative gender morality of society dictated. The training was „dual-gender“ in the sense that in its consequences it transcended the polarization of gender-determined character – the normative dichotomy between the sexes. Thus it paved the way so the young pupils would be prepared to transcend the age's conventional separation of working and family life, the conventional division of labour between the sexes, and the gender-divided society's conventional limits on the self-expression of the sexes. The pupils were to learn some of the virtues reserved for men by the prescribed social mentality, and were at the same time to persist with some of the virtues considered the domain of women. Finally, her prescribed virtues observed class boundaries – demarcated downwards from the apathetic, uncivilized lower classes, and upwards from the indolent, privileged upper classes.

Yet this character formation model is only evident from her unpublished writings; her published works stressed the expression of a feminine ideal that conformed to the aesthetic-moral ideals of the day. Many examples have been cited of the way the young pupils or their parents complained how difficult it was to live up to her demands, while the pupils, as older narrators, look back on the same demands with pleasure and touching sentimentality: for it was rising to the challenges that had given them the spiritual uplift, security and economically sound prospects from which they looked back on their youth.

It is hard to get close to the private person Natalie Zahle, since she kept her distance from her surroundings. In those of her letters to her intimates which are preserved, she articulated a wish for distance as well as a

dream of closeness. In her explicit self-image she was the sole, fatherly head of the community of women that made up her household, while she was divided between her obligations to this community on the one hand, and on the other the desire to go her own way. Neither her social nor her family circle had any expectation that she would marry. On the contrary, their expectations of her were professional rather than familial. She was seen as the head of her social family and „the First“ in her biological family. Her particular confidants were certain male friends who were priests and authors. She surrounded herself with many of the important cultural figures of the age: Hans Christian Andersen, Bjørnstjerne Bjørnson, Carl Ploug, Ludvig Schrøder, J. C. Jacobsen, to mention a few; but none of them became really close.

However, in the 1860s she initiated her life's most fascinating and enigmatic friendships: on the one hand with a similarly-minded woman personality from Norway, Mary Archer; and on the other with Povline Goul, who periodically lived with her and kept house for her. Her correspondence with these two women, apart from a single letter, has been systematically lost or removed. Following up the clues to these friendships sheds some light on some of Natalie Zahle's human ambivalences. Yet the problem of the missing letters indicates the most paradoxical realizations of a biographer: that the more one knows about the life of a human being, the harder it is to understand. In the years from 1852 until 1876 there was an outward aura of pioneering happiness and solidarity about Natalie Zahle and her circle, while painful doubts and uncertainty inwardly troubled the key figure herself.

Far earlier than hitherto assumed, and before she expressed them herself in public, Natalie Zahle already had ideas on the internal structure of her educational empire as a unitary, elective school. At the same time she conceived of the physical framework of the school at an early stage as a large property complex specially furnished for the purpose. In the public interest and for the benefit of the nation she wanted to found an independent, self-governing institution that would live on after her, and for which the state would grant her particularly favourable conditions for founding. Although the state had not as yet taken any initiative towards nor supported any form of higher education for the country's female citizens, Natalie Zahle wanted her institution to remain on a private economic basis. Yet it was to have the status of a national women's school with a children's school, high school and teacher-training college for adults, and finally boarding facilities and associated specialist schools. In

presenting her arguments for state support for her visionary plans, she maintained 1) that the buildings should create a calm and secluded setting for women's education and live up to the health and hygiene demands of the day; 2) that the teaching should be free of charge and prepare the pupils for public examinations on an equal footing with boys and men; and 3) that women should be trained for lifelong positions in the state sector.

The many years that passed between the idea and the realization of the building plans (from the beginning of the 1860s until the end of the 1870s) filled her with concern: she was plagued by doubts as to her true convictions about the cause she was fighting for. Yet for the most part she kept these doubts to herself, and the result was that the plan succeeded, with the major exception that the state gave her no economic support. On the one hand the buildings became a monumental work that exuded self-assurance and power, control and disciplining of the pupils; on the other they assumed the appearance of a fortress that turned its back on the world, within which the concern was for individual care and security. The great work of women's education was not to be done in the public eye. Within the institution she developed her flair for staging and ritualizing the traditions she herself had created. The recurring features of these rituals pointed both backward and forward, since they expressed gratitude to God, the Fatherland and Female Emancipation!

Although Natalie Zahle, like other enterprising Danish and Scandinavian female „Founders“, saw herself as a solitary culture-builder, her work was part of a wider movement – that of women's emancipation. As a concept, women's emancipation is widely applied to ideologies that aimed at a general loosening of and emancipation from constraints on women's lives and opportunities. I chose this concept rather than the concept of feminism, which as a historical and political concept is applied to a movement that goes farther back in history than the nineteenth century, and which is a philosophical and analytical concept with such widely differing international connotations that in this context it becomes too vague. At the end of the nineteenth century, the modern movement, socialism and women's emancipation shook the century's faith in its fixed values: God, Country and Marriage.

Natalie Zahle's attitude to emancipation was ambivalent: given her pragmatic style of working, the front-line figures of the women's movements were not sure where they had her. She stood with one foot in each of the movements' camps – the „distinctiveness“ and „equality“ strategi-

es – since on the one hand she asserted the inward and outward equality of women with men, and on the other hand she wanted them to assert their „true femininity“ in moral and social responsibility. She formulated this duality as a two-pronged strategy for equal rights for the sexes, while at the same time demanding quiet, inoffensive behaviour as the greatest feminine virtue. Women were to make motherly love a social virtue and sacrifice their own interests for children and husbands. In return this was to give women a powerful position as the soul of the home, which would also give them an exclusive function as regards the state. Freedom and motherhood did not and must not mean a conflict between equality and happiness for women, she thought. And women were to educate themselves for both freedom and motherhood. Her personal paradox was that she was an unmarried breadwinner, head of a household and leader of an institution, while at the same time she was an advocate of marriage and motherhood as the supreme blessing for a majority of women.

This theory challenges previous theories of her attitude to emancipation. Her duality was deliberate: she did not want to be pigeonholed. Her ambivalent dual strategy is called *Zahlism* even though as a current of thought it stood apart from the other „isms“ of the day. However, it met such a strong social response from her contemporaries and several subsequent generations that it became an intellectual movement in its own right. When Natalie Zahle addressed the public, she aimed to create a consensus, a legitimacy of ends and means, and this legitimacy was to range wide. In this scheme of things the way she herself was and thought played a minor role. The important thing was the way she was seen to be. With her dual programme of emancipation she was unassailable.

Previous research has shown how the nineteenth century's bourgeois women were locked in what has been called a „paralysed potential“. Here we can see how Natalie Zahle used power as a resource – as a mobilizing potential. Yet she was also in a position of power and exercised power in her relations with her surroundings. This is analysed empirically.

From the 1880s on she began to meet resistance from her own circle, and had little peace of mind, despite the fact that with the building of the school (1877) and the founding of the institution, her wishes had come true. She does not seem to have been able to keep up with events, and encountered criticism of her despotic style of leadership and of the view that her staff should sacrifice themselves to their work as to a vocation. She completely failed to comprehend the wage-workers' consciousness that was forming in society. Where she had previously shown magnani-

mity towards talented young women, whom she did everything in her personal and institutional power to help and guide, she now became nervously concerned about and fearful of her highly-educated first-generation pupils. Now they had grown up and were demanding independence – even from her! The power struggle between two generations had begun.

In the 1880s Natalie Zahle's formerly so progressive approach to the gender struggle was stiffening into rigid convention and exclusive preferential treatment for the daughters of the relatively well-off. She seemed unable to understand the consequences of the democratic movement she had initiated. She began to fear the initiatives of her male and female staff, and was frustrated that the state was not giving her what she believed she was entitled to. And she responded by jamming on the brakes and consolidating her internal power in her educational empire. Outwardly in society she behaved as she had seen several contemporary male culture-builders do: she institutionalized her work and ensured its survival after her own death. Despite all criticism her will-power had created a work that set an example: women could transcend the limits imposed on them by the norms and rules of conduct of their day.

Culturally, Natalie Zahle stood somewhere between pre-Grundtvigian democratic consciousness and national liberal individualism. Politically she was inclined to national liberalism, but she made it a point of honour to associate with people from both camps. Paradoxically, she wanted to be „remembered as a Højskole woman“ (i.e. a woman in the spirit of the Grundtvigian „Folk High Schools“).

In the close everyday milieu she was surrounded by women. Among the intellectually, culturally and politically questing women of the day, two women sharing a common home was no unusual phenomenon. Some of them adopted foster children, and so did Natalie Zahle – and her friends. So although they opted out of marriage, they did not feel emotionally impoverished on that account. They had one another. In self-supporting women's environments it seems to have been the rule rather than the exception that two women shared a home and/or were each other's devoted housemates. They differed only from other bourgeois nuclear families in having the same biological sex, and as a rule in both having a job. We know little about their private relations and their traditions for living together. We do know that they did not make up a homogenous political, cultural or religious group. But among these women, gratitude for Natalie Zahle's work was great and one way this

was expressed was in a long series of legacies willed to the school and/or its pupils.

Natalie Zahle herself has hitherto been known as a deeply religious woman, tending towards moral prudery, and it has even been said that she persecuted those with different beliefs. She was a sincere Christian, and her faith was her governing spiritual guide throughout her life. But she only applied this to herself. She let others have their own beliefs. She can hardly be called narrow-minded or prudish: even if it is true that she dissociated herself from the incipient modern movement in literature – which she called spiritually degrading, anti-Christian and unaesthetic – she believed that great literature, whether she liked it or not, had its place in debate and in the school curriculum. This is what she called „the free, accommodating principle“, and she defended it so fervently that she would have liked to see it statuted in legislation. Here she took a lone stand – something that has been overlooked by posterity.

The eighties and nineties began to manifest an interest in the biography of Natalie Zahle. She had become a leading national figure: the public was curious and demanded an account of her life. But it was difficult to get any information out of the subject herself, for she was as modest as she was self-asserting and recognition-coveting in the way she stage-directed her own myth. She told some parts of the story and left out others. Thus she contributed greatly to the creation of her own legend with her anecdotes about herself – at once revealing and camouflaging, sentimentally honest and retrospectively highly-slanted.

In the mid-nineties she experienced the great disappointment of her life: her private teacher training college was acknowledged by the state as an educational institution, but not with the elevated status of a state teacher-training college that she as its founder had wished. In the same years she struggled against any kind of collective organization of the schools as employers and the teachers as wage workers. She was loath to be involved in this kind of organization, which meant constraints on individual and institutional freedom. The thought of the inhibitive bonds of collectivity disturbed her so much that it blinded her to the political strength of a collective form of organization.

Instead she passionately took up the task of grooming her successors for the post as principal. And it was young men she had in her sights – not women. This too was unknown until now.

The formerly current idea that in her final years Natalie Zahle found peace of mind and clarification is not confirmed by the contemporary

sources. On the contrary, she appears to have missed her work after retirement. She was possessed by restlessness and in fact appeared „mild and serene“ on so few occasions that they were noted by her contemporaries. She spent her final years fighting for all she held dear and strove to reach some conclusion on what she called a „morality of the body, sexuality and marriage“. It is evident from the scattered, unpublished writings she left that the ideal model she conceived for the social order was a society where unmarried women had equal status with men in everything from private to public privileges and responsibilities, while married women were to take up their position as the inner power centre in the home and society – a silent, but intellectually cultured „soul“, but without public rights such as suffrage. In the school her position as principal had been that of a father, while the schoolmistresses had played the upbringing role of mothers and the pupils were the children of the „family“. She saw the pattern of social power in the school as a metaphor of the ideal bourgeois family, and she transferred this pattern to her own social family, where she lived out the last thirty years of her life in the role of husband with her „housewife“ Ingeborg Vindereen – despite the fact that her own social „grandchildren“ called her Grandmother.

While with her work she had elevated women above their age, she herself lived like a man of her time, and chose to accept the costs that the social norms for women imposed on her self-expression: in public she could not formulate her own vision of life, and she renounced her personal dream of closeness. Her existence became a paradox of power and marginality.

Natalie Zahle built up a comprehensive school instead of the nineteenth-century-known system of primary schools separated from high schools. From the point of view of the pupils, they could walk the way from primary school, take an interval of rest during the age of puberty and then go on for several types of higher, elective education. This could be done within the framework of the same institution, The School of Natalie Zahle. The idea of the school was Christian, patriotic and liberal. At the turn of the century the school was a liberating force for a broad bourgeois group of girls and women. It meant that any pupil at the school was educated both to social motherhood and to be qualified on equal footing with men. Freedom of choice was essential as regards the individual expectations either of becoming an educated, civilized mother, wife and housewife or becoming a single, highly graduated and

educated woman working in public life.

Thus the school created possibilities of female emancipation both within the „difference-strategy“ and within the „equality-strategy“ of the classical emancipation theories. These educational strategies were developed and put into practise at The School of Natalie Zahle as the first pioneer school in the country. As adults, generations of pupils later on continued and developed these ideas at their own public and private institutions.

Natalie Zahle (1827-1913) fik mange navne i sit eftermæle: Høvding, overgeneral, dronning, moder, reformator, kvindeforførerske. Men hun var ikke noget enten-eller-menneske. Hun var en stærk, sammensat personlighed, hvis livsbane var styret af både vilje, tvivl og tro.

Biografien er en fortælling om den tidligt forældreløse Natalie Zahle, der som voksen blev familieoverhoved, skoleleder, bygherre og magtmenneske, men som livet igennem var en urolig, søgende sjæl. Hun var kendt viden om og færdedes i meget forskellige og ofte indbyrdes stridende kredse. Hun havde fortrolige, intime forhold til nogle få udvalgte mænd og kvinder.

På 50 år skabte Natalie Zahle et skoleimperium med nationale ambitioner. For første gang i Danmarks-historien blev piger og kvinder her uddannet på lige fod med drenge og mænd. Hendes værk skabte fundamentet for den tidlige kvindebevægelse og slukkede kundskabstørsten for generationer af unge kvinder.

Bogen kaster nyt lys over hendes liv og værk på baggrund af samtidens kulturelle, politiske, dannelsesmæssige og kønspolitiske strømninger. Den søger efter mennesket bag myten og inspirationen bag mennesket.